नारायणदास तथा जेठानद आसनमल पुष्टिमार्गीय प्रथमाला रत्न ४.

श्रीकृष्णाय नमः ॥

सप्रकाशे तत्त्वदीपनिबन्धे भागवतार्थप्रकरणे

तृतीयस्कन्धार्थः

श्रीमत्कल्याणरायविरचितया टिप्पण्या समलङ्कृतः

प्रथमावृत्ति

१९४०

प्रकाशका —

नारायणदासस्य जेठानन्द
नमलस्य च सरक्षितद्रव्य-
व्यवस्थापका. ।
, कालकादेवी रोड, मुंबई २

निर्मूल्यनम् ०-८-०

પ્રકાશકોનું નિવેદન.

ગોલોકવાસી શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલ કરેલ દ્રવ્ય મુજબ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રાચીન ગ્રન્થોનું પ્રકાશન કાર્ય અમે હાથ ધર્યું છે. તેમાં ચાર ગ્રન્થો પ્રકટ થયા છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ પણ તે જ યોજનાને અનુસરીને પ્રકટ થાય છે. અણુભાષ્ય વિવરણાદિક ગ્રન્થોનું મુદ્રણકાર્ય પણ ચાલે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ કરેલા તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના ત્રીજા ભાગવતાર્થ પ્રકરણનો તૃતીયસ્કન્ધ માત્ર છે. ભાગવતાર્થ પ્રકરણ પ્રકાશ અને આવરણ ભંગ ટીકાઓ સાથે અન્યત્ર મુદ્રિત થયું છે. શ્રીકલ્યાણરાયજીની ટિપ્પણી પ્રકટ થઈ નથી. વૈષ્ણવ મંગળદાસભાઇએ એની પ્રેસ કોપી તૈયાર કરી હતી. શ્રીગટ્ટૂલાલાજીની સંસ્થામાંથી તેના બે જૂના હસ્ત લેખો મળી આવ્યા હતા. રા. રા. ધીરજલાલ વ્રજલાલ સાંકળીઆની સૂચનાથી અમને તે છાપીને પ્રકટ કરવા આસ થઈ. તદર્થ અમે રા. રા. ધીરજલાલ સાંકળીઆ, વૈ. મંગળદાસ તથા શ્રીગટ્ટૂલાલાજીની સંસ્થાના સંચાલકોનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

ઉક્ત પ્રકાશન કાર્યમાં ગો. શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ, ગો. શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજ, ગો. આયુષ્માન્ શ્રીદીક્ષિતજી તથા ગો. શ્રીમગનલાલજી મહારાજ પ્રભૃતિ આચાર્યોએ જે સહાનુભૂતિ દેખાડી છે તથા પ્રાચીન ગ્રન્થો મેળવી આપવા તથા તેના મુદ્રણ કાર્યમાં સૂચનાઓ કરી છે તદર્થ અમે તેઓશ્રીના ઉપકૃત છીએ,

તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધ પણ યાવત્પ્રાપ્ય સાહિત્ય સાથે મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવાની યોજના ચાલે છે. પ્રભુ કૃપાથી એ સર્વ કાર્યો યથાસમયે થશેજ.

વૈષ્ણવ વિદ્વાનો તથા અભ્યાસકો આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે અને અમને ઉક્ત કાર્યમાં મદદ કરે એજ ઇચ્છનીય.

મુંબઈ.
ઉત્તરાયણપર્વ
૧૯૯૬.

પ્રકાશકો.

अथेदं प्रस्तूयते

यत्, सुविदितमेवैतत्तत्रभवतां भवतां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासपरिशीलनधीविभवानां समषां विदुषाम्, यत्, श्रीभागवतं नामाद्वितीयमपूर्वं च समुद्धृतं ग्रन्थरत्नं श्रीमद्व्यासपादैः स्वीयानुभवसागरादिति। यद्धि प्रकाशयति सकलानपि श्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यान् प्रमेयजातान्

उपक्रमः] प्रकाशते च स्वयमपि प्रमेयरूपतया श्रीकृष्णाभिन्नमूर्त्या, भक्तिरसतया, निगमागमसारवत्तया च। उक्तमेव "निगमकल्पतरोर्गलितं फल"मित्यादिना। अनवतारदशायां साक्षाच्छ्रीकृष्ण एव श्रीभागवतरूपेणाविर्भूतः, समाधिदशायां साक्षात्कृतश्च श्रीव्यासपादैः श्रीशुकादिपरम्परयाऽद्यदिनं यावत्साधकानामुपकाराय विराजते च।

किञ्च, भक्तिरेव श्रीभागवतरूपेणालङ्करोति धरित्रीम्। भक्तिरसस्थायीभाव एव रसात्मा श्रीकृष्णः। श्रीभागवतमेव श्रीकृष्णः। भक्तिरेव भागवतम्। भागवतमेव भक्तिः। श्रीकृष्ण एव भक्तिरसः। श्रीकृष्णः, भागवतम्, भक्तिश्चेति पदानि प्रमेयतयाऽभिन्नार्थ-

श्रीभागवतस्वरूपम्] कान्येवेति भक्तिरसायन-भक्तिमार्तण्डाद्यनेकग्रन्थाभिप्रायः, परमतत्त्वपरिशीलनप्रवणान्तःकरणानां महाभाग्यभाजनानां विपश्चिदपश्चिमानां स्वीयानुभवश्च। अत एव भक्त्या भागवतं शास्त्रं न विद्यया न च टीकयेत्यभियुक्तोक्तिः।

अत्रेदं तत्त्वम्—भागवतस्य साधनं हि भक्तिरेव; भक्त्या यत्परात्परं फलं समुत्पाद्यते तदेव भागवतम्। तद्भागवतमेव रसात्मा श्रीकृष्णः, भक्त्याः परमफलत्वेन श्रीकृष्णस्यैवोक्तत्वात्। एवं च तत्त्वतो विचार्यमाणे भक्तिभागवतश्रीकृष्णरसादिपदानामभेद एव। एतदेव शुद्धाद्वैतम्। किञ्च, भागवतं भक्तिः, भक्त्या च भागवतमित्युक्त्या "साधनं च फलं यत्र"-

पारमार्थिकं स्वरूपम्] त्युक्तेः साधनफलयोरैक्यम्। स एव पुष्टिमार्गः। तथा च श्रीभागवतमेव प्रमाणं प्रमेयं साधनं फलं चेति। एतदेव निर्वचनम् एतदेव रहस्यम्। एतदेव तत्त्वम्। एतदेव पारमार्थिकम्। "पुराणं हरिरेव सः" एतदेव श्रीमदाचार्यचरणप्रोक्त महावाक्यम्। तदभ्यासादेव निरोधः। तदेव च फलम्। अत एवाहुर्भगवन्तो भाष्यकाराः। श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः "श्रीकृष्णं सच्चिदानन्दं दशलीलायुतं सदा। सर्वभक्तसमुद्धारे विस्फुरन्तं परं नुमः" इत्यादि। श्रीकृष्णः श्रीभागवतं भक्तिश्चेति त्रितयमपि प्रमेयम्। तदेव च दशलीलापदेनाभिव्यज्यते। भक्तिमार्तण्ड—निबन्धप्रमेयप्रकरणप्रभृतिषु तथैवोपपादितमिति नाधिकं तन्यते।

श्रीभागवतस्यातिगूढार्थत्वात्प्रत्यक्षरं, प्रतिपदं, प्रतिवाक्यं, प्रत्यध्यायं, प्रतिप्रकरणं, प्रतिस्कन्धं च श्रीकृष्ण एव जेगीयते। अतएव भागवतशास्त्रं दशलीलायुतं श्रीकृष्णाभिन्नस्वरूपम्। यद्यपि, आपाततो भिन्नार्थकत्वं प्रतीयते, तथापि रहस्यवेदिनस्तु शास्त्रे, स्कन्धे, प्रकरणे,

श्रीभागवतार्थः] अध्याये, वाक्ये, पदे, अक्षरे, च प्रतीयमानमर्थमविरोधेनैकार्थतयैव विदुः, ये च तथा बोधयन्ते त एव मुच्यन्ते। तथा चाहुर्भगवत्पूज्यपादाः श्रीभागवतप्रतिपद्मणिवरभावांशुभूषितमूर्तयः श्रीकृष्णवदनावताराः श्रीमदाचार्यचरणाः—

" शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे ।
एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते ॥ " इति ।

अत्रायमभिसन्धि –शास्त्रार्थादिसप्ताप्यर्थान् एकार्थतयाऽविरोधेन जानन्, एकार्थं श्रीकृष्ण चाविरोधेन सप्तधा जानन्, मुच्यते, अविरोधेन च अप्रयत्नेन च । नात्र मुक्तौ विरोध सम्भवति ! अतएव " भक्त्या भागवत शास्त्रम् " ।

नाय सुकर पन्था सर्वेषाम् । यद्यपि श्रीभागवतप्रोक्तभक्तिमार्गानुसरण सुलभम्, तथापि तदवबोधस्तु दुर्लभ एवेति श्रीमदाचार्यचरणा एवात्र शरणम् । श्रीगुरुचरणशरणादृते भक्तिमार्गे प्रतिरुद्ध एव प्रवेश । श्रीगुरवश्च करुणावरुणालया एवेति । तैरेव–श्रीभागवत व्याख्यातम् । प्रदर्शितश्च तत्त्वार्थदीप, सुबोधितश्च भक्तिमार्ग सुबोधिन्या । अत एवोक्त तैरेव धूयपादे –

सप्तार्थानामेकार्थतया व्याख्यातत्वम्

अर्थं तस्य विवेचितु न हि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पते–
रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनु मा व्यासवच्छ्रीपति ।
दत्त्वाज्ञा च कृपावलोकनपटुर्यस्मादतोऽह मुदा
गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णो प्रियम् ॥ इति ।
सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्ण प्रादुर्बभूव ह ।
तथात्व येन ससिध्येत्तदर्थं व्यास उक्तवान् ॥
श्रीभागवतमत्यन्त सर्वेषां सुखदायकम् ।
तस्यापि तत्र येनैव सिध्येदिति विचार्य हि ॥
अभिधकारतत्त्वार्थदीप भागवते महत् ।
तत्रापि येन ससिध्येद्व्याख्यान तन्निरूप्यते ॥ इति च ।

किञ्च, श्रीभागवतस्य श्रीकृष्णरूपत्वात् । श्रीकृष्णस्य परमतत्त्वेन प्रतिपादनात् । तत्स्वरूपावगति सर्वोद्धारप्रयत्नेन तेनैव भवितुमर्हति नान्येनेति श्रीकृष्णवदनवैश्वानरादन्य श्रीभागवतार्थं व्याचिख्यासुरपि न याथार्थ्यावबोधने प्रभु । एव च श्रीमद्वल्लभाचार्याणां श्रीभागवतार्थव्याख्यानेनैव भागवताचार्यत्वेति ।

यत्तु, प्रस्थानत्रयव्याख्याता, आचार्य, इति प्रवाद प्रसिद्ध, श्रीवल्लभाचार्याणां वेदव्याख्यानानि, गीताव्याख्यान च नोपलभ्यत इति तेषामाचार्यत्व नास्तीति काषायाम्बर कश्चिदाह । तदज्ञानविजृम्भितम् । ये च पुनर्व्यासादेशादिग्रन्थगणनया प्रस्थानचतुष्टयव्याख्यातृतया साधयति तेषामाचार्यत्व तदपि पञ्चपर्वसु परिगणनीयम् । श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणानामाचार्यत्व हि भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वादेव । अत एव वेदानामपि भागवताविरोधेन प्रामाण्य प्रतिपाद्यते । न तु पुराणानामिव केवलवेदोपबृंहकतया वेदमूलकतया वा । श्रीरामानुजाचार्यादयो न केवल भक्तिमार्गप्रवर्तका । अपि तु पाञ्चरात्रागमोक्तोपासनाप्रवर्तका । अस्मदाचार्यचरणास्तु नि साधनजनोद्धरणप्रवणा

रणमेव राद्धान्त बोधयन्तो निर्गुणभक्तिमार्गैकप्रवर्तका । अत एव तन्मते प्रमाणमूर्धन्य प्रमेय च भागवतमेव । व्याख्यात च भागवतमेव । श्रुतिसूत्रादिव्याख्यानमपि श्रीभागवतार्थबोधनोपयोगितया । न तु भागवतव्याख्यान वेदबोधाय । अपि तु वेदव्याख्यान भागवतबोधायैवेति । तदेव तदवतारप्रयोजनम् । एव च श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणकृतव्याख्यानादृते नान्यव्याख्यान श्रीभागवतार्थबोधनायालमिति । प्रथिततरमेवैतत् सुबोधिन्यादिग्रन्थाध्येतॄणाम् ।

तदेतद्भागवत तृतीयस्कन्धादेव प्रकृतमिति दशलीलार्थवेदिनामपरोक्षम् । प्रथमद्वितीययोरधिकारज्ञानलीलाप्रतिपादकत्वाद्दशविधलीलासु गणनाभावाच्चेति । निबन्धश्चैत पूर्वमेवालङ्करोतिस्म श्रीभागवताध्येतॄणां करकमलानि । गोलोकवासि "श्रेष्ठिनारायणदासस्य"

प्रकृतग्रन्थप्रकाशः] "श्रेष्ठिजेठानन्दस्य" च सरक्षितद्रव्यव्यवस्थापकै प्राकाश्य नीत श्रीभागवताध्यायार्थे । पूर्वं प्रकाशितोऽपि भागवतार्थनिबन्ध श्रीकल्याणरायाणां टिप्पण्या सम्वलितस्तृतीयस्कन्धार्थ एवाय प्रकाश्यते ते ।

स चाय तृतीयस्कन्ध सर्गलीलात्मक । ब्रह्मण सत्त्वादिगुणवैषम्येन, पञ्च महाभूतानि, पञ्च तन्मात्रा, इन्द्रियाणि, अन्त करण चेत्येतेषामुत्पत्तिप्रकार एवात्र प्राधान्येनोपवर्णित । भगवतो वराहावतार कपिलावतारश्चोपवर्णितौ । प्रसङ्गात्स द्रव्यज्ञान भक्तिश्च

अत्र प्रतिपाद्या विषयाः] प्रतिबोध्येते । यथा मुक्तिलीलावबोधक एकादशस्कन्धो विवेचनीयविषयबाहुल्येन चकासते तथैवाय तृतीयस्कन्ध विराड्रूपबोधनेन, सृष्टिप्रक्रियाप्रतिपादनेन, आसुरसम्पर्काद्धरित्र्या रसातलगमनेन, तदुद्धरणेन, कर्दमस्य तपश्चरणेन, कपिलावतारेण, तदुपदिष्टेन साङ्ख्यतत्त्वेन–तत्र प्रसङ्गात्–ज्ञानज्ञानाभासभ्रमख्यात्यज्ञानादिपदार्थपरम्परावेदनपूर्वकभक्तिमार्गोपदेशेनेत्यादि विविधविषयेन विद्योतयति विद्याविलासवेदिना विपश्चित्प्रवराणा मानसानि । तदेतन्निखिलमपि श्रीसुबोधिन्या सुस्पष्ट सुविस्तृत च व्याख्यात श्रीमदाचार्यचरणै । किन्तु तदवबोधनात्प्राक् स्कन्धार्थप्रकरणार्थाध्यायार्थानां परमावश्यकतयाऽत्र त एवार्थाः प्रकाशिता । अत्र हि सर्गलीलाप्रतिपादके तृतीयस्कन्धे प्रकरणत्रयम् । (१) अधिकारप्रकरणम्, (२) बन्धसृष्टिप्रकरणम्, (३) मोक्षसृष्टिप्रकरण चेति । तत्रेमान्यवान्तरप्रकरणानि । बन्धसृष्टिप्रकरणे–(१) गुणातीतसृष्टिप्रकरणम्, (२) सगुणसृष्टिप्रकरणम्, (३) कालसृष्टिप्रकरणम्, (४) जीवसृष्टिप्रकरण चेति चतुष्कम् । मोक्षसृष्टिप्रकरणे च (१) नैर्गुण्यमोक्षसृष्टिप्रकरणम्, (२) तत्त्वमुक्तिप्रकरणम्, (३) कालमुक्तिप्रकरणम्, (४) साङ्ख्यज्ञाना मुक्तिप्रकरणम्, (५) साङ्ख्यस्य साधन प्रमाण च, (६) सगुणमुक्ति, (७) जीवमुक्ति, (८) सर्गाङ्गसर्वनिर्धार, (९) सर्गफलप्रकरण चेति नवकम् । अध्यायास्तु त्रयस्त्रिंशदेव । एतेषां सङ्गतिरेवात्र मुख्य प्रतिपाद्यो विषय ।

[illegible] सर्गनिरोधकरोति विचारान विचक्षणाश्च ।

अस्य मुद्रणम्

अस्य मुद्रणं श्रेष्ठिनारायणदासस्य सरक्षिताङ्कस्यादेव सम्पन्नम् । वैष्णवगङ्गादासेन श्रीराजलाल सोनडियामहाभागस्य प्रो साहनेनास्य प्रतिलिपिर्मुद्रणार्हेयं भारतमातेत्यर्थं गङ्गाख्यपुस्तकालयस्थपुस्तकद्वितयसहायेन सम्पादिता । तदनु श्रीराजलालमहाभागेन विज्ञापिता प्रभवता, नियुक्तश्चाहं तत्संशोधनाय । प्रकाश्यते नारायणदासस्य ज्येष्ठानन्दस्य च आसन्नमलतनुजन्मनोः सरक्षिताङ्कस्यव्ययसाहाय्येनैव ।

उपकृतिस्मरणम् क्षमापनं च

अत्र मुद्रणे प्रयुक्तं पुस्तकद्वयं च श्रीगङ्गाख्यपुस्तकालयात् सम्प्राप्तम् । अतस्तदध्यक्षाणां, प्रतिलिपिकारस्य वैष्णवगङ्गादासस्य, नियोजकस्य श्रीराजलालसोनडीयामहाशयस्य च सधातापाः उपकृतेरत्र भूयो भूयः सबहुमानं स्मरणं परम्पराप्राप्तमेवेति । जीर्णदोषान्मुद्रणाल्पदोषाद्वा स्यात् चेदस्मत् तर्हि क्षमाप्यन्ते विपश्चित्प्रवरा नीरक्षीरविवेकचतुराः । विरम्यते च—

विदुषां विधेयेन,

हरिशङ्करेण ।

શેઠ નારણદાસ આસનમલ.

જન્મ-સંવત ૧૯૨ શ્રાવણ સુદી ૭.

અવસાન સંવત ૧૯૮૪ શ્રાવણ વદી ૭,
ઈ. સ. ૧૯૨૮ ના ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર.

શેઠ જેઠાનંદ આસનમલ.

જન્મઃ-સંવત ૧૯૨૮ ના ફાલ્ગુન વદી ૧૧.

અવસાન-સંવત ૧૯૮૫ પોષ વદી ૧૨,
ઈ. સ. ૧૯૨૯ ના ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી.

જાલીસ્થ પ્રેસ, મુંબઈ-૪

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भाविते -

सप्रकाशे तत्त्वदीपनिबन्धे भागवतार्थप्रकरणे

तृतीयस्कन्धार्थः

श्रीमत्कल्याणरायविरचितया टिप्पण्या समलङ्कृत.

तृतीयस्कन्धनिबन्धनं चिकीर्षुरुक्तविवक्षितयोः सङ्गतिमाह–[1]

अधिकारिषु साङ्गं हि श्रवणं सुनिरूपितम् ।
स्कन्धद्वयेन शेषेषु क्रियते विषयाभिधा ॥ १ ॥
त्रयस्त्रिंशदथाध्यायास्तृतीये सर्गवर्णने ।

अधिकारिष्विति । अधिकारः प्रथमस्कन्धार्थः । साङ्गश्रवणविधिर्द्वितीयार्थः । तृतीयादिदशस्कन्धेषु श्रोतव्यविषयः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं दशानां साधारणमर्थमुक्त्वा तृतीयस्कन्धार्थमाह–

त्रयस्त्रिंशदथाध्यायास्तृतीये सर्गवर्णने इति । एकदेशे सर्गप्रतिपादनव्यावृत्त्यर्थं ' त्रयस्त्रिंशदथाध्याया ' इत्युक्तम् । सर्वेषां सर्ग एवार्थः " सर्गः कारण-

---

श्रीकृष्णाय नम.

तृतीयस्कन्धार्थनिबन्धविवृतौ **श्रवणविधिरिति** । मूले **निरूपितमित्युक्ते.** । सामान्यतो निरूपणमायातीत्याशङ्क्य श्रोतव्यत्वेन ‘ तस्माद् भारते’ति विधानादकरण फलाभावप्रत्यवायबोधनार्थं तथोक्तमित्यर्थः । अत एव “अपश्यतामात्मतत्त्व”मित्यादिना तदकर्तॄणां प्रथमत एव निन्दाकृतिरिति भाव. । **श्रोतव्यविषय** इति । श्रोतव्यो विषयो लीलारूप । **प्रतिपाद्यते** । दशभि. स्कन्धैरित्यर्थ. । एतेन स्कन्धद्वयस्य सैवैतेत स्कन्धे सङ्गतिरत्रैव प्रतिपादिता न प्रत्येकं प्रतिपादनीयेति बोधितम् ॥ १॥

साधारणमिति । श्रोतव्यविषयलीलारूपमित्यर्थ । **एकदेश** इति । स्कन्धैकदेश इत्यर्थ. । तथा सति सम्पूर्णस्य स्कन्धस्य सर्गप्रतिपादकत्व न स्यादिति भाव. । **सर्वेषा**मित्यध्यायानामित्यर्थः । यद्यपि भूतमात्रेन्द्रियभिन्नजीवकालतत्त्वादीनामपि सृष्टिनिरूपणात् न पूर्वोक्तलक्षणकः सर्ग. सर्वत्रायाति तथापि ‘ **सर्गः कारणसम्भूति**’रिति वाक्यादधिकारिभूतादिसृष्टौ मुक्तियोग्य तादृश जीवं सृष्ट्वाऽऽधिदैविकतत्त्वान्यपि सृष्ट्वा तादृशमाधिदैविक मोक्षोपयोगिनमलौकिक कालमप्युत्पाद्य भगवान्

---

1 “ तथा ” इति पाठ ।

स्वाभिप्रेते सविशेषे स्वोपयुक्तार्थसंयुते ॥ २ ॥

सम्भूतिः" इति वाक्यात् । सर्गश्च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविध इति । अलौकिके त्रयस्त्रिंशद्देवा सृष्टाः सन्तो यज्ञं साधयन्तीत्यविवादम् । लौकिकेऽप्यष्टाविंशतितत्त्वानि चतुर्विधभूतबीजानि कालश्चेति त्रयस्त्रिंशत्प्रकारा सृष्टिर्भवति । अत एव सर्गस्य विशेषणमाह स्वाभिप्रेत इति । न तु सर्गो यः कश्चित्सृष्टिसाधारणः । तत्र स्वाभिप्रेतः पूर्वमुक्तो लौकिकालौकिकभिन्नः । तत्रापि भगवद्रूपता सर्वत्रेति विशेषः । तत्रापि

मोक्षार्थं तथा भूतादीनि सृजतीति तेषामपि तत्कारणत्वादत्र निरूपणमुचितमित्यर्थः । **लौकिकालौकिकभेदेनेति** । साङ्ख्यवैदिकभेदेनेत्यर्थः । उभयविधस्यापि त्रयस्त्रिंशदात्मकत्वं साधयन्नप्यलौकिक इत्यादिना । **अलौकिके** । वैदिक इत्यर्थः । **त्रयस्त्रिंशद्देवा** इति । "स जातोऽत्यरिच्यत" इति श्रुतेः 'स' विराट् पुरुषो ब्रह्मा पूर्वोक्तसहस्रशीर्षादिविशिष्टात् पुरुषात् 'जातोऽत्यरिच्यत' अतिरिक्तः समृद्धस्त्रयस्त्रिंशदेवतारूपो जात इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणः सकाशात् जातेन हिरण्यगर्भेण सृष्टा इत्यर्थः । **त्रयस्त्रिंशदिति** । "देवास्त्रिरेकादशास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशा" इति श्रुतेर्वसुरुद्रादित्यरूपास्त्रयस्त्रिः प्रत्येकं हिरण्यगर्भैकादशेन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनोत्पन्ने इति त्रयाणामेकादशविधत्वात् त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्येत्यर्थः । **यज्ञं साधयन्तीति** । 'देवा यज्ञमतन्वते'ति श्रुतेरित्यर्थः । तत्रायं प्रकारः, प्रथमतः सहस्रशीर्षत्वव्यापकत्वादिधर्मविशिष्टः परमात्मा स्वराट्, ततो विराट् कमलाकारेण विशेषेण राजत इति प्रपञ्चः सूक्ष्मो भगवान् नाभिकमलात्मकस्ततो विराट् पुरुषो ब्रह्मा ततस्तदिन्द्रियाधिष्ठातारो देवास्तैस्ततो यज्ञ आधिदैविको विराट् पुरुषशरीरहविर्निष्पाद्यः कालसहितः प्रजापतिरूपः 'यज्ञो वै प्रजापति'रिति श्रुतेस्ततो यज्ञात् जातो यः साध्यर्षिकृत आध्यात्मिको यज्ञस्ततः पृषदाज्यं ततो वायव्या आरण्याः पशवस्ततो वेदा ऋगादयः स्थूलाश्छन्दांसि गायत्र्यादीनि तत आधिभौतिकहवीरूपाजाद्युत्पत्तिस्ततस्तैर्यज्ञेन ब्रह्माण्डात्मकपुरुषविधानं, "यत पुरुषं व्यदधु"रिति श्रुतेः, ततस्तस्य पुरुषस्य लोकरूपेण कल्पना "तथा लोका अकल्पयन्नि"ति श्रुतेः, एवमाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदभिन्नस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वबोधनाय " वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमि"त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मविज्ञानं, तस्य च फलं "तमेवं विद्वानमृत इह भवती"त्यादिश्रुतिभिर्मोक्षो निरूप्यत इति मोक्षफलिका वैदिकी सृष्टिः पुरुषसूक्तोक्ता ज्ञेया । **लौकिकेऽपीति** । साङ्ख्यसर्गेऽपीत्यर्थः । **चतुर्विधभूतबीजानीति** । भगवदायुधरूपाणीत्यर्थः । मोक्षदानायाधिकारिभूतादिसृष्ट्यर्थं भगवदाविर्भावे तेषामप्युत्पत्तेः । **कालश्चेति** । साङ्ख्यसृष्टिहेतुभूतगुणक्षोभकभौतिकविराट्पुरुषचेष्टारूप इत्यर्थः । मूलपुरुषेच्छाशक्तिरूपस्तु " कालसंज्ञा तदा देवी-मि"त्यादिना वैदिकसृष्टावेव वक्तव्य इति । **अत एवेति** । यत उभयविधोऽपि त्रयस्त्रिंशत्प्रकारकः सर्गो निरूपणीय इत्यर्थः । **न तु यः कश्चिदिति** । पुरुषसूक्तोक्तत्रयस्त्रिंशत्प्रकारापन्नाद् भिन्न आकाशादिकादिकः सर्ग इत्यर्थः । **सृष्टिधारण इति** । सृष्टिमात्रमेव येन सर्गेण निरूप्यते, न तु पुरुषसूक्तोक्तवद् ब्रह्मात्मकत्वं मोक्षफलकत्वं प्रपञ्चस्योच्यत इत्यर्थः । **तत्रेति** । तेषु नानाविधसर्गेष्वित्यर्थः । **लौकिकालौकिक भिन्न इति** । **लौकिकं** साङ्ख्यमलौकिको वेदस्ताभ्यां **भिन्नः** भेदयुक्त इत्यर्थः ।

स्त्रोपयुक्तार्थसहितो मोक्षादिफलयुक्तः। जीवस्य हि द्विधा सृष्टिः; बहिः, स्वरूपे च। बहिः सृष्टिर्लोके प्रसिद्धा। सा हि वस्तुतो जीवस्य नाशरूपत्वात्प्रलयो भवति। अतो मोक्ष एव मुख्यसृष्टिः। अधिकारिदेहव्यतिरेकेण स न भवतीति मोक्षार्थमुत्पत्तिरपि निरूप्यते। तत्र गृहस्थस्यैव मुक्तिः सन्दिग्धेति दम्पत्योर्मुक्तिनिरूपणम्। तत्र गृहस्थस्य

वस्तुतस्तु प्रकारभेदेऽपि भगवल्लीलारूपत्वादेक एवेति भावः। तत्रापीति। उभयविधसर्गेऽपीत्यर्थः। भगवद्रूपतेति। सर्गे ये कारणत्वेनोक्ता ब्रह्मकर्दमादयस्तेऽपि भगवतः सर्गलीलोपयोगित्वेन तदङ्गभूता भूमिकाननद्रुमादय इव लीलारूपा इति तेष्वपि भगवद्रूपत्वं लीलायाः स्वरूपात्मकत्वादेतावानस्मिन् सर्गे विशेषोऽन्यत्र सर्गाङ्गभूतानां जीवत्वमेवेति भावः। तत्रापीति। एवं पूर्वोक्तो लीलारूप उभयविधसर्गः, तत्रोपयुक्तो मोक्षादिरूपोऽर्थः पुरुषार्थो मोक्षदानार्थमेव भगवता लीलाकरणात् तत्सहित इत्यर्थः। नन्वत्र सर्गलीला निरूप्या तन्मध्ये फलत्वेनापि मोक्षनिरूपणे स्कन्धार्थे सर्गलक्षणेऽतिव्याप्तिः स्यादित्याशङ्क्याहुर्जीवस्य हीति। जीवा हि भगवतोऽक्षरांशत्वेन च णसंलग्ना उपर्येवावस्थिता न तु भगवत्यन्तर्न वा प्रपञ्चे बहिः, एवं सति यदा भगवतः सृष्टीच्छा तदा तानक्षरात्मकचरणाद् विस्फुलिङ्गवद् व्युच्चरितान् स्वस्माद् बहिः स्थूलरूपे प्रपञ्चे पृथक्तया स्थापयित्वा स्वप्राप्तिसाधनानि कारयित्वै'प उ एवे'ति श्रुतेः, पश्चात् स्वात्मन्यन्तःप्रपञ्चे विषयानुभवमिव स्वानन्दानुभवं कारयितुमानन्दरूपेण स्वस्मात् जीवान् सृजति प्रपञ्चसर्गवन्मोक्षसर्गोऽपीति पूर्वावस्थ, स्वक्षररूपतैव। तत्र प्रपञ्चेऽक्षरनिष्ठतायां ज्ञानमार्गेण पुनरक्षरप्रवेशेन सच्चिदानन्दरूपतासम्पत्तिरिति व्युच्चरणसमये चिदंशत्वेऽपि प्रवेशसमये पूर्ववत् पूर्वावस्थाप्राप्तिः, भक्तिमार्गेण पुरुषोत्तमनिष्ठत्वे पुरुषोत्तमप्रवेशेनाक्षरोत्तमनिरवध्यानन्दानुभवो विषयभोगप्रकारेण, तथा च येषां स्वानन्दिदित्सा यदर्थं लीलाकृतिस्तान् मोक्षसर्गयोग्यान् कर्तुं दैवोत्तमान् जीवान् प्रपञ्चोऽधिकारिशरीरनिष्पत्तये सृष्टान् करोतीति मुख्यो मोक्षसर्ग एवेति सर्गस्कन्धे तन्निरूपणेऽपि न स्कन्धार्थान्यातिरितिभावः। वस्तुतस्तु प्रपञ्चसर्गः सर्वत्वेन व्यवह्रियमाणो मोक्षसर्गहेतुत्वापर्यवसानतः सर्गः। पूर्वं [1] जीवस्य यत् स्वरूपमक्षरात्मकं तददर्शनहेतुत्वात् प्रलय एवेति न मुख्यसर्गत्वमिति मोक्षसर्गस्य साधनलभ्यत्वश्रवणान्न भगवल्लीलात्वमित्याशङ्क्य तत्त्वे उपपत्तिमाहुः गृहस्थस्यैवेति। "त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु"रिति "सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा" इति श्रुतेश्च सन्न्यासाभावात् न गृहस्थस्य मुक्तिर्वेदमार्गेण, "गृहस्थ एतां पदवी"मित्यादिना सप्तमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये भक्तिमार्गप्रकारेण मुक्तिकथनात् सन्दिग्धेत्युक्तम्। दम्पत्योरिति। कर्दमदेवहूत्योरित्यर्थः। एतेन प्रमाणबलविचारेण मुक्तययोग्यत्वेऽपि तदर्थं स्वयमेव कपिलरूपेणाविर्भूय मोक्षं दत्तवानित्येतस्य मोक्षस्य भगवल्लीलात्वमिति बोधितम्। ननु निःसाधनस्य मोक्षोक्तौ वेदविरोध इत्याशङ्क्याहुस्तत्र गृहस्थस्येति। गृहस्थस्य मोक्षसाधनरहितस्य मुक्तावन्येषां भगवद्वाक्यरूपवेद इव भगवदाविर्भावसाम-

---

१ भो॰ इतिपाठः आदर्शेऽत्र उपलभ्यते।

मुक्तौ भगवत्सन्तोषः प्रयोजकः । तस्यापि भक्तिः, ज्ञानं, योगश्चाऽऽज्ञाकरणं च । तस्मादेतत्सर्वं सर्गमध्य इति स्वोपयुक्तार्थेत्युक्तम् ॥ २ ॥

प्रसिद्धिविरोधमाशङ्क्याह–

लोके सर्गविसर्गौ हि यादृशौ नेह तौ मतौ ।
किन्तु तौ सार्थकौ वाच्यौ तेन स्कन्धद्वयं ततम् ॥ ३ ॥

लोके सर्गविसर्गाविति । सार्थकौ पुरुषार्थपर्यवसायिनौ । तेनैकैका लीला स्वतन्त्रेति प्रत्येकमेकैकस्कन्धवाच्यता, तेन स्कन्धद्वयविस्तरः ॥ ३ ॥

तत्रापि मैत्रेयविदुरसम्वादप्रकारेण लीलाकथनमुचितमित्याह–

लीलाद्वयस्य श्रवणात्सिद्धः क्षत्ताऽधिकारतः ।
किं पुनः सकलश्रोतेत्यतस्तस्य कथा ततौ ॥ ४ ॥

लीलाद्वयस्येति ॥ ४ ॥

यिकभक्तस्य भगवत्तोप एव मुक्तिप्रयोजक इति परोक्षापरोक्षव्यवस्थया वेदस्वसन्तोषाभ्यां मुक्तिदानान्न वेदविरोध इति भावः । ननु भगवत्सन्तोषोऽवतारदशायां सर्वेषु कथं न जायत इत्याशङ्क्याहुस्तस्यापीति । प्रभुसन्तोषस्यापि भक्तिः प्रयोजिका "भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति" तिवाक्यादित्यर्थः । ननु भक्तिः कथं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याहुर्ज्ञानं योग इत्यादि । ज्ञानं भक्तिसाधनं सर्वत्र स्पष्टमेव । योगोऽपि चित्तवृत्तिनिरोधात्मा स्वरूपध्यानसहित इति भक्तिसाधनमेव । आज्ञाकरणं कर्मस्थितिः । सापि चित्तशुद्धिहेतुत्वादङ्गीकृतस्य भक्तिजनकैवेति । एतत् सर्वं स्वमातरमुपदिशतः कपिलस्य वाक्यसमूहेनावगन्तव्यमिति दिक् । सर्गमध्य इति । मोक्षसर्गमध्य इत्यर्थः । प्रपञ्चसर्गमध्ये भक्तिज्ञानादीनामनुपयोग इति भावः ॥ २ ॥

प्रसिद्धीति । लोकप्रसिद्धेर्विरोधमित्यर्थः । लोके मोक्षसर्गत्वेनाप्रसिद्धेरिति भावः । पुरुषार्थपर्यवसायिनाविति । स्कन्धद्वयेनोच्यमानौ सर्गविसर्गौ भगवल्लीलात्वात् पुरुषार्थत्वेन पर्यवसायिनौ पर्यवसानवन्तौ स्वतःपुरुषार्थरूपावित्यर्थः । अत एव मूले सार्थकावित्युक्तम् । अर्थसहितावेव न तु भेदेनार्थसाधकौ । लौकिके तु तावेतद्विलक्षणाविति नात्रनिरूपणीयत्वेन सम्मतौ भगवल्लीलारूपत्वाभावादिति भावः । तेनेति । प्रत्येकं पुरुषार्थपर्यवसायित्वेनेत्यर्थः । स्वतन्त्रेति । अन्यानुपजीवनेन फलसमर्पकत्वादिति भावः । एकैकस्कन्धवाच्यतेति । स्वफलसहितलीलायाः प्रत्येकं श्रीभागवतावयवत्वादित्यर्थः । तेनेति । येन हेतुना सर्गविसर्गयोः सजातीयत्वेऽपि नैकेन स्कन्धेन निरूपणं प्रत्येकं फलसाधकत्वात् तेनैव हेतुना लीलाबाहुल्यबाधायैतयोः स्कन्धयोर्विस्तर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

लीलाकथनमिति । शुकस्य तद्वाक्येन कथनमुचितं सूतस्येव स्वतस्तद्गुरुत्तमत्वात्, स्वापेक्षया लीलायुग्मश्रवणेनैव कृतार्थत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

---

१ " भक्तिज्ञानं इतिपाठः । २ तथा ।

सर्गलक्षणमाह–

तत्र सर्गो रजोभाजो लीला कारणजन्मदा ।
देवस्य तु द्विरूपत्वात्कारणानां त्रिरूपतः ।
पञ्चधा सा स्वतो द्वेधा बन्धमोक्षविभागतः ॥ ५ ॥

तत्रेति । " भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्" इति मूले लक्षणम् । तत्र गुणवैषम्यं रजसैव, तस्यैव सृष्टिकारणत्वात् । ब्रह्मण इति सन्देहाभावाय । भगवत इति भूतमात्रेन्द्रियधियो देहरूपाः, कार्या अपि भवन्तीति कारणजन्मदा लीलेत्युक्तम् । एवं व्याख्यानस्यार्थान्तरमभिप्रेतम् । रजोभाजोऽपि लीलासृष्टिमुख्यब्रह्मणोऽपि लीला । कालत्वेन कालस्यापि सृष्टिर्लीला ।

सर्गलक्षणमिति । तत्र सर्गो रजोभाजो लीला कारणजन्मदेत्यर्थः । अस्यार्थः, भगवतस्तत्र प्रपञ्चे स्वात्मनि वा बन्धमोक्षाभ्यां वा लीला सर्गस्तत्रापि रजोभाजो रजोगुणस्वीकर्तुर्विहारार्थत्वात् सृष्टेस्तत्र तदुपयोगित्वेन रजोगुणस्वीकारस्यावश्यकत्वात् सृष्टिश्च नानाविधा विधेया, तत्र लोक इव चित्तविक्षेपैः साधनम्, स च रजोगुणकार्यं इत्यतस्तत्स्वीकार आवश्यकस्तत्रापि कारणजन्मदा लीला न तु भूतादिमात्रोत्पत्तिदा, कारणानि तु कालजीवतत्त्वानि वर्तन्त इति तेषामपि सृष्टौ सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥

नन्वेतल्लक्षणं मूलोक्तलक्षणाद् विलक्षणमिति तेन विरोध इत्याशङ्क्याहुस्तत्र गुणवैषम्यमिति । गुणानां सत्त्वादीनां समभावेन वर्तमानना वैषम्यसम्पादकः क्षोभकतया रजोगुण इति मूलस्थगुणवैषम्यपदेन विवृतो तद्धेतुभूतो रजोगुण एव गृहीत इति न विरोध इत्यर्थ. । रजसैवेति । सत्त्वतमसोः स्वतः स्थिरत्वादिति भावः । तस्यैवेति । सृष्टिर्हि मनसा, तच्च विक्षिप्तमेव तत्साधकम् । स च रजोगुणकार्य एवेति गुणत्रये स एव तथेत्यर्थः । ननु रजोगुणस्यैव सृष्टिकारणत्वेन प्रसिद्धत्वाद् ब्रह्मणि संशयः स्यात् साङ्ख्यमत एवेत्याशङ्क्याहुर्मूले ब्रह्मण इति । शुद्धब्रह्मशब्दस्यैव जगत्कारणत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः[1] । नन्वेवं मूलोक्तप्रकारेण ब्रह्मणो रजोगुणस्य च कारणत्वमायाति न मुख्यतया ब्रह्मणः, तथा सति जगतो नैककारणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याहुः सन्देहाभावायेति । कारणद्वयमेकस्य न सम्भवतीति तच्छ्रवणे सन्देहः स्यात् कस्य कारणतेति तदभावाय ' रजोभाज ' इत्यनेन गुणवान् भगवानेव कारणत्वेनोक्त इति । तदेवात्र सिद्धमनूदितं भगवत इत्यनेनेत्यर्थ. । ननु भूतमात्रेन्द्रियधियामिति यथाश्रुतमपहाय सामान्यभाषया कारणजन्मदेति कथने किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याहुः कार्या अपीति । भूतमात्रेन्द्रियधियामिति विशिष्यकथने ता अस्मदादिसङ्घातेषु प्रतीयमानाः कार्या अपि भवन्तीति विसर्गमध्यस्थानामत्र निरूपणात् ' सर्गः कारणसम्भूति'रिति वाक्य विरुद्ध्येतेत्यर्थः । तथा च लक्षणमतिव्यापक भवेदिति भावः । एवं व्याख्यानस्येति । मूलोक्तलक्षणवाक्ये-

---

[1] लुप्तं आदर्शद्वयेपि ।

जीवोऽपि कारणमिति तस्यापि स्वरूपस्थितिः सृष्टिप्रयोजनत्वेन सर्गमध्यपातिनी भवति। अगुणवैषम्याद्ब्रह्मणोऽपि जन्मेति व्याख्यानार्थं कारणानां जीवानां जन्म धाति खण्डयतीति व्याख्यानम्। अतः प्रकरणानि विभजते देवस्य तु द्विरूपत्वादिति। गुणातीतसगुणभेदेन कारणानां तत्त्वजीवानां त्रयो भेदास्तेन पञ्चधा पञ्च प्रकरणानि भवन्ति। एकप्राधान्येऽन्यस्य विभूतित्वमिति स्थितिः। यथा तत्त्वसृष्टिर्गुणातीतविभूतिः,

---

गुणवैषम्यपदेन गुणानां त्रयाणां वैषम्यं येन रजोगुणेनेति रजोगुणस्तेन तद्वान् लक्ष्यते तथा 'भूतमात्रेन्द्रियधिया'मित्यनेन कारणसामान्यमुच्यत इत्येवं व्याख्यानस्येत्यर्थः। **अर्थान्तर**मिति। पूर्वोदितब्रह्मकारणत्वसंशयसर्गलक्षणाव्याप्तिपरिहाररूपस्यार्थस्योक्तत्वादिति भावः। तमेवार्थं विशदयन्ति **रजोभाज**इति। हिरण्यगर्भरूपेण जातस्येत्यर्थः। **मुख्ये**ति। चतुर्मुखोत्पत्तिकारणभूतस्येत्यर्थः। कारणत्वेन सङ्गृहीतानामुत्पत्तिमाहुः **कालत्वेने**ति। **कालो** हि नित्योऽखण्डदण्डायमानो व्यापकस्तस्य स्वरूपत उत्पत्तिरनुपपन्नेति कलनात्मकधर्मेणैव तस्यापि **सृष्टिः**। एतेन लीलार्थं सर्गं कुर्वता भगवता स्वेच्छारूपे क्रियारूपे वा काले कालत्वमुत्पादितमिति बोधितम्। कालस्य कारणत्वं प्रलयकाले सृष्ट्यभावाद्बोध्यम। **जीवोऽपी**ति। जीवस्य मोक्षार्थं मुख्यतया सृज्यत्वात् तस्य बन्धमोक्षसर्गयोः **कारण**त्वमित्यर्थः। **तस्यापी**ति। कालवत् जीवत्वेन धर्मेणेत्यर्थः। किं जीवत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः **स्वरूपस्थिति**रिति। अक्षरांशत्वेन पूर्वं तदभिन्नस्य स्वरूपेण स्वस्य रूपेण **स्थिति**रेव जीवत्वम्। तेन धर्मेण तस्यापि सृष्टिरित्यर्थः। ननु स्वरूपस्थितेः कथं सर्गत्वं पूर्वमभेदेऽपि जीवरूपेणैव तत्र सत्त्वादित्याशङ्क्याहुः **सृष्टिप्रयोजनत्वेने**ति। स्वरूपस्थितेः प्रयोजनं सृष्टिरेव सृष्ट्यर्थमेव स्वस्मात् पृथक्करणादतः सा **सर्गमध्यपातिनी**ति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायेन स्वरूपस्थितिरपि सृष्टिरेवेत्यर्थः। नन्वत्र सर्गे भगवदवतारावुक्तौ तयोर्मोक्षप्राप्यत्वेन जीवादिवत् कारणत्वाभावात् कथं सर्गे प्रवेश उचित इत्याशङ्क्याहुर**गुणवैषम्या**दिति। मूलेऽकारप्रश्लेषेणागुणवैषम्यपदेन रजोगुणभिन्नकेवलसर्वोद्धारार्थं भगवदिच्छामात्रेण **ब्रह्मणः** श्रुतिसिद्धपराकाष्ठापन्नस्य **जन्म** प्राकट्यमित्येवम्प्रकारेण **व्याख्यानार्थं** व्याख्यानसिद्ध्यर्थं टीकायामपि 'कारणजन्मदे'त्यत्र कारणानां सृष्टिमुख्यकारणभूतानां **जीवानां जन्म** पूर्वजन्म **धाति खण्डयति** एतादृशी सर्वोद्धारार्था स्वावतारप्रकृतिरूपापि लीलापि सर्ग इति सिद्ध्यत्वित्येवमत्रास्माभिर्व्याख्यातमित्यर्थः। **अत** इति। यतः कारणसामान्यजन्मैव सर्ग इति सिद्धमतस्तानि पुनर्बन्धमोक्षार्थभेदेन दशविधानीति तथा **प्रकरणा**न्यपि **विभज्यन्त**इत्यर्थः। **देवस्य त्वि**ति। तुशब्देनान्येषां सगुणत्वेनैकरूपत्वमेवेत्यर्थः। **तेने**ति। भेदपञ्चकेन सृष्टिः पञ्चधेत्यर्थः। **पञ्चप्रकरणानी**ति। सर्गस्कन्धे सृष्टेः पञ्चविधत्वात् तथा **प्रकरणानि भवन्ती**त्यर्थः। नन्वत्र पञ्चविधसर्गलीलैव नोच्यते'मध्ये'मध्येऽन्येषामपि सर्गाणां कथनात् यथा गुणातीतसृष्टिमध्ये तत्त्वसृष्टिरेवमग्रेऽपीत्याशङ्क्याहुरे**कप्राधान्येऽन्यस्य विभूतित्व**मिति। अत्र हि भगवतः पुरुषोत्तमस्य लीला सर्ग उच्यते न तु परम्परासर्गो यः कश्चित्, स च भगवत्स्वरूप एव वाच्यो लीलात्वात् सूर्यकिरणवत्। न हि सूर्यकिरणा असूर्यात्मका भवितुमर्हन्ति।

यथा सगुणसृष्टिर्विसर्गरूपा ब्रह्मप्रभृतीनामुत्पत्तिः, यथा वा दशविधा लीला कालस्य सृष्टिः, यथा तत्त्वानां लीला गुणसृष्टिः साङ्ख्यप्रकरणोक्ता, यथा जीवसृष्टिर्मन्वन्तरभाषया, एवं पञ्चविधापि लीला सर्गरूपा बन्धमोक्षविभेदेन द्विरूपा, सगुणस्य मोक्ष-

---

अत एवैतल्लीलाश्रवणे भगवच्छ्रवणसिद्धिरेवं सति 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय' इति वाक्याद् विभूतिरूपधारणमेव पुरुषोत्तमलक्षणमिति तल्लीलायामपि सूक्ष्मरूपायां स्वविस्ताररूपविभूतिधारणं वक्तव्यमिति यत्र लीलाया सूक्ष्मभावेन निरूपितायामग्रे तदनुगत एव विस्तारस्तत्र तद्विभूतिरूपमिति सविभूतिकलीलानिरूपणमित्यर्थः। विस्तरस्यैव विभूतित्वं 'विभूतेर्विस्तरो मया' 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य म' इति गीतावाक्यैरेव विधीयते यथेति पञ्चमाध्याये 'भगवानेक आसेदमग्र' इत्यादिनाऽध्यायसमाप्तिपर्यन्ता गुणातीतात् पुरुषोत्तमात् साक्षात्सृष्टिरुक्ता, तस्याः षष्ठाध्याये ब्रह्माण्डोत्पत्तिपूर्वकं तदन्तर्गततत्त्वसृष्टिर्विभूतेर्विस्तर इत्यर्थः। पञ्चमषष्ठाध्यायाभ्यामिदं प्रकरणं समाप्तमिति भावः। यथा सगुणसृष्टिरिति। सप्तमाध्याये ३–७–३० "सृष्ट्वाग्रे महादादीनी"त्यारभ्याष्टमाध्यायान्ते ३–८–३२ 'तर्ह्येव तन्नाभिसर' इति वाक्याद्धिरण्यगर्भोत्पत्तिपर्यन्तं या सगुणात् स्वीकृतरजोगुणाद् भगवतो विसर्गरूपा "तेभ्यो विराजमुद्धृत्ये"ति वाक्यम्। एतस्याः सृष्टेर्विभूतिमाहुर्ब्रह्मप्रभृतीनामुत्पत्तिरिति। अर्थात् सा सृष्टिरियं विभूतिरित्यर्थः। नवमाध्याये ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य स्तुतिमभिधाय दशमाध्याये सम्पूर्णेनाध्यायेन ब्रह्माणमारभ्य देवासुरसर्गपर्यन्तमेषामुत्पत्तिविसर्गरूपसगुणसृष्टिमित्यर्थः। यथा वेत्येकादशाध्याये ३–११–१ "चरमः सद्विशेषाणा-"मित्यारभ्य "इति ते वर्णितः क्षत्तरि"त्यन्तं कालसृष्टिस्तस्या अग्रे द्वादशाध्याये "वेदगर्भोऽथ यथास्राक्षीदि"ति वाक्यात् कालाधीनस्य हिरण्यगर्भस्य दशविधा लीला तामिस्रादिसनकादिरुद्रमरीच्यादिवाग्नीहारवेदधर्मच्छन्दोमन्त्राद्युत्पादनरूपा विनैव तपः स्वेच्छया मनआदिभ्यउत्पादनाल्लीला कालसृष्टेर्विभूतिरित्यर्थः। यथा तत्त्वानामिति। साङ्ख्यप्रकरणोक्तानां लीला तत्त्वैर्नानाविधपदार्थसर्जनरूपा साङ्ख्यप्रकरणोक्तायाः पूर्वोक्तगुणसृष्टेर्भिन्नाया विभूतिरित्यर्थः। साङ्ख्यप्रकरणोक्तेति। विसर्गरूपगुणसृष्टिभेदार्थमुक्तमित्यर्थः। जीवसृष्टिरिति। जीवसृष्टिस्तु सनकाद्युत्पत्तावेवोक्ता कालसृष्टिविभूतिनिरूपणे। अथवा त्रयोदशाध्याये तत्कारणभूतयज्ञवराहोत्पत्त्यर्विस्तुतिनिरूपणेनैवोक्ता पुनः षडध्याय्यां मन्वन्तरभाषया निरूपणं तद्विभूतिरूपमित्यर्थः। बन्धमोक्षभेदेन। पञ्चस्वपि प्रकरणेषु बन्धनमोक्षभेदेन सृष्टिप्रतिपादनादित्यर्थः। तत्र सर्वत्र बन्धः सर्गः स्पष्ट एव। मोक्षसर्गनिरूपणार्थं तत्साधनसाधकत्वं मोक्षसाधकत्वं च निरूपयन्ति सगुणस्येति। विसर्गरूपस्य सगुणस्य सर्गस्य भगवतो मोक्षलीलया स्वात्मनि सर्जनरूपाया योगः सम्बन्धः भगवता मोक्षार्थं स्वेनोत्पादितानामेव मोक्षलीलासम्बन्धात्, अतो मोक्षलीलायोगो मोक्षे प्रथमसाधनत्वान्मोक्षरूप इत्यर्थः। गुणातीतस्येति। गुणातीतसर्गस्य षष्ठाध्यायान्ते 'यतो प्राप्य निवर्तन्ते वाचश्चे'तिवा-

---

? [illegible] तिर्वि॰ इति आदर्शद्वयेऽस्ति। [illegible]

लीलायोगः, गुणातीतस्य ज्ञानं, कालस्य भक्तिः, तत्त्वानां मोक्षः, जीवस्य वैराग्यमिति। तस्मादर्थभेदेन दशप्रकरणानि भवन्ति । तदाह बन्धमोक्षविभागत इति ॥ ५ ॥

तान् भेदान् स्पष्टयति–

गुणातीतात्सृष्टिरेका सगुणाद् ब्रह्मणाऽपरा ॥ ६ ॥
कालो जीवस्तथा नाम तत्राऽपीशेच्छया भवः

गुणातीतादिति । तत्त्वानां वक्तव्यत्वेऽपि नामसृष्टेः परिग्रहार्थं नामेत्युक्तम् । तेषां पूर्ववत्स्वातन्त्र्यं वारयति तत्रापीशेच्छया भव इति न केवलं कालादेः॥६३॥

ननु सर्गे भूम्युद्धारस्य कुत्रोपयोगस्तदाह–

सर्वाधारस्वरूपा या तदर्थं भुव उद्धृतिः ॥ ७ ॥

सर्वाधारस्वरूपा या इति । भूम्युद्धारः सर्वसृष्ट्युपयोगी सर्वेषामाधारभूतः साधारणः । तेन बन्धलीलान्ते निरूपितः । जीवप्रकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह मुक्तोऽपि

म्येन ज्ञानं फलत्वेन निरूप्यत इति तस्यापि मोक्षसाधनत्वान्मोक्षरूपत्वमित्यर्थः । कालस्य भक्तिरिति । कालसृष्टावप्येकादशाध्यायान्ते 'नैवेशितु प्रभुर्भूम्न' इत्यादिवाक्यैः, 'तदाहुरक्षर ब्रह्मे'तिवाक्यप्रतिपादिताक्षरस्य भगवद्धाम्नो माहात्म्यप्रतिपादान्माहात्म्यज्ञानमप्यंशतो भक्तिः, सैव फलत्वेन निरूप्यत इति तस्या अपि, मोक्षसाधनत्वात् तद्रूपत्वमित्यर्थ. । तत्त्वानामिति । साङ्ख्यप्रकरणोक्तानां तत्त्वानां त्वन्ते मोक्ष एव प्रतिपाद्यत इति स्पष्टमेव मोक्षरूपत्वमित्यर्थ. । जीवस्य वैराग्यमिति । जीवप्रकरण षड्भिरध्यायैर्मतान्तरभाषया प्रतिपाद्यते, तत्र शापानन्तर राजसानामुभयविधानां सनकादिजयविजयप्रभृतीनां पश्चात्तापेन वैराग्यमेव सिद्धमिति तस्यापि मोक्षसाधनत्वान्मोक्षरूपत्वमित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मात पञ्चस्वपि सर्गेषु मोक्षलीलायोगज्ञानभक्तिमोक्षवैराग्यरूपाणामर्थानां मोक्षरूपाणां प्रतिपादनात् पञ्चापि प्रकरणान्यथाभेदेन दश भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तानिति । दशभेदान् मूले स्पष्टयतीत्यर्थः । नामसृष्टेरिति । अत्र हि भवलीलारूपः सर्गः स च उभयविधोऽपीति नामसर्गोऽपि प्रतिपादनीयस्तत्र नाम्नां शब्दात्मकत्वेन तन्मात्ररूपत्वात् तत्त्वेषु प्रवेशयोग्यत्वेन तत्सृष्ट्यैव तत्परिग्रह इति तत्त्वाना स्पष्टत्वेन प्रतीयमानत्वादस्पष्टानां नाम्नामेव निरूपणार्थं नामेत्युक्तमित्यर्थः । तेषामिति । गुणातीतसगुणसृष्टिसमुत्पादिततत्त्वानामित्यर्थः । पूर्ववदिति । पूर्ववत् तत्कारणभूतब्रह्मस्वरूपवदित्यर्थः । अवतारादिषु स्वस्यैवेशत्वेन पारतन्त्र्याभावादिति भावः । न केवलमिति । कालादेरेव न किन्तु गुणातीतसगुणसृष्टिस्थानामपीत्यर्थ. ॥ ६३ ॥

ननु सर्गे इति । द्वादशाध्यायैः प्रतिपादिते बन्धसर्ग इत्यर्थः । भूम्युद्धारस्य मोक्षसर्गोपयोगित्वाभावादिति भावः । सर्वसृष्टीति । भूम्यैव देहादिनिर्माणात् सर्वसृष्ट्युपयोगित्वं भूमाववस्थापनात् सर्वाधारत्वमित्यर्थ । तेनेति । बन्धलीलोपयोगित्वेनेत्यर्थ । जीवप्रकरणमिति । बन्धलीलाभाग इत्यर्थः । मोक्षोपयोगिजीवसृष्टेर्मोक्षप्रकरण एव कथनीयत्वादिति भावः । मुक्तोपीति । तत्र प्रकरणे मुक्तानामपि

मुक्तोऽपि जायते जीव इति शापकथा तता ॥ ७½ ॥

जायत इति । मुक्तिर्गौणीति केचित् । वस्तुतस्तु सनकादयो मुक्ता एव पूर्वसिद्धज्ञाना एवोत्पन्ना अग्रे ज्ञानोपदेशाभावात् । तथा वैकुण्ठवासिनामपि भक्तानां मुक्तानामीश्वरेच्छया सम्भवः । अतः शापकथा । एकः कर्ता अपरो विषय इति ॥ ७½ ॥

उपपत्तिरनेनोक्ता फलार्थं प्रक्रियान्तरम् ॥ ८ ॥

मतान्तरेण हि फलं राजसत्वान्निरूप्यते ।

एवं जीवोत्पत्तावुपपत्तिरेवोक्ता, न त्वयं प्रकारो भगवदभिमतस्तेषां जीवानां मोक्षार्थं प्रक्रियान्तरं साङ्ख्यप्रकरणम् । मतान्तरेण फलनिरूपणे हेतुमाह राजसत्वादिति ॥ ८½ ॥

बन्धनिरूपणाद् बन्धप्रकरण एव तन्निरूपणमिति भावः । **मुक्तिर्गौणीति** । केचित् मुक्तिं सनकादीना जयविजययोश्च सगुणां वदन्ति परममुक्तानां पुनर्जन्मकथने श्रुतिविरोधः स्यादिति भावः । **वस्तुतस्त्विति** । **सनकादयः** परममुक्ता एवान्यथा नारदादीनामिवैषामपि ज्ञानोपदेशः स्यात् । शुकवज्जन्मान्तरोत्पन्नज्ञानत्वभावाच्च **सिद्धज्ञाना**नामेवोत्पत्त्या तद्धर्मसम्बन्धाभावात् **मुक्ता एवे**त्यर्थः । एतेन ज्ञानमार्गीया मुक्तिरितपूक्ता प्रह्लादावतारेण भक्तिं दत्वा तन्मार्गीयां मुक्तिं दातु पुनर्जन्मकरणमिति भावः । **तथा वैकुण्ठेति** । सनकादिवज्ज्ञानाभावेऽपि जयविजययोः सेवार्थं भगवल्लोकस्थित्या 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा'दिति न्यायेन मुक्तत्वमेवेत्यर्थः । एतयोरपि राजसयोः सगुणत्वे जाते गुणातीतमुक्तिदानाय पुनर्जन्मेति बोध्यम् । ननु मुक्तानां जन्मकथने 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्याहुः **ईशेच्छयेति** । 'यः सर्वज्ञः स सर्वशक्ति'रित्यादिश्रुत्या भगवतः सर्वसमर्थत्वेन प्रतिपादनादन्यथाकर्तुं सामर्थ्यमपि श्रुतिप्रतिपादितमिति मर्यादयाऽनावृत्तिरेव प्रमेयबलेन पुष्ट्या मुक्तानां विशेषानुग्रहेण सेवार्थमावृत्तिरिति न विरोध इत्यर्थः । **अत इति** । यत उत्पादने भगवदिच्छात एव शापसम्बन्धिनी ज्ञानिनां भक्तयोश्च कथेत्यर्थः । अन्यथा मुक्तानां शापदातृत्व रजोगुणसम्बन्धादनयोश्च तथाभूतयोर्वैकुण्ठद्वाःस्थयोस्तद्विषयत्व न स्यादिति भावः । उभयेषां शापाभावेन कथं कथायास्तत्सम्बन्धित्वमित्याशङ्क्य सम्बन्धं विवेचयन्ति **एक** इत्यादिना ॥ ७½ ॥

एवं जीवोत्पत्ताविति । एवमनेन प्रकारेण रजोगुणमाविर्भाव्य ज्ञानं भक्तिं च सगुणां विधाय लीलार्थं स्वयमवतरन् विशेषानुग्रहाय मुक्तानपि जीवानुत्पादयतीति तथा भगवदिच्छारूपोपपत्तिरेव तदुत्पत्तावुक्तेति जीवप्रकरणमुपपत्तिप्रकरणमित्यर्थः । **न त्वय**मिति । कथं मुक्तानामुत्पत्तिरित्यत्र युक्तिरेवेच्छारूपा मतान्तरभाषयोक्ता **न तु श्रीभागवतस्य** समाधिभाषारूपस्या**भिमतोऽयं प्रकारो** मुक्तोत्पत्तौ किन्तु स्वावतारवल्लीलार्थं तदुपयुक्तानां **मुक्तानां** लक्ष्म्यादीनां भगवदिच्छया भगवता सह जन्म न तु शापादिनेत्यर्थः । एतेन प्रकरणस्यास्य ज्ञानिभिर्भक्तानां शापनिरूपणेन भक्तेरनुत्कर्षप्रतिपादनवत् न समाधिभाषात्वमिति ज्ञेयम् । **तेषा**मिति । ज्ञानिवेनाक्षरात्मकवैकुण्ठबहिर्द्वारवर्तित्वेन साक्षात्पुरुषोत्तमसेवाभावात् सगुणत्वाच्च मतान्तरीयाणां **जीवाना**मित्यर्थः । **प्रक्रियान्तर**मिति । प्रकारान्तरमित्यर्थः । कः प्रकार इत्याकाङ्क्षायामाहुः **साङ्ख्यप्रकरण**मिति । मारणादिना सङ्घातात

तथा सति फलवैषम्यमाशङ्क्याह–

फले हि नास्ति वैषम्यमितीशस्योद्भवाभिधा ॥ ९ ॥
उपपत्तौ फले चैव तेनावतरणद्वयम् ।
क्रियाज्ञानविभेदेन कर्माधीनाऽन्यथा भवेत् ॥ १० ॥

फले हि नास्तीति । यत ईश एवोद्भूय तत्रापि फलं प्रयच्छति । अतोऽस्यां लीलायामवतारद्वयम्, क्रियावतारो वराहो, ज्ञानावतारः कपिल इति । ननु सृष्टौ किमर्थमवतारस्तत्राह कर्माधीनाऽन्यथाभवेदिति ॥ १० ॥

नन्वपूर्वं निरूप्यते यन्मुक्तानां पुनरुत्पत्तिरिति तत्राह–

मुक्तोऽपि यदि नोत्पत्तिरुत्पन्ने मुक्तिरेव वा ।
तदा कृष्णेच्छया सृष्टिरित्यर्थो हि विरुध्यते ॥ ११ ॥

मुक्तेपीति । तदा ईश्वरत्वं व्याहतं भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

सृष्टिः सफलेति स्पष्टयति–

स्त्रीपुंसमुक्तिकथनात्तदर्थं सृष्टिकृद्धरिः ।

पृथक्करणेनैवैतेषां स्वप्रापणं न तु लीलास्थभक्तानामिव सशरीराणामेव स्वपदप्रापणमिति भावः । ननु तेष्वपि प्रभासीयकथया तथात्वं प्रतीयत इति चेत्, न, तस्या व्यामोहलीलात्वेन तदर्थमेव तथा प्रदर्शनात् । अत एव 'नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमय'मिति प्रभुवाक्यम् । अन्यथा 'व्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेव'मिति वाक्यं विरुद्ध्येतेति भावः । नन्वेतेषामपि सर्गलीलामध्यपातित्वात् कथं लीलास्थप्रकारेण फलप्रापणमुचितम् । ननु शरीरपार्थक्यकरणरूपसाङ्ख्यप्रकारेणे'त्याशङ्क्य राजसत्वेन सगुणत्वात् तादृशशरीरवर्जेन तथा फलसम्बन्धायोग्यत्वादन्तर्गृहगोपिकावच्छरीरनिवर्तनप्रकारेण फलप्रापणमित्यर्थः ॥ ८½ ॥

फले वैषम्यमिति । भगवत्प्राप्तिरूपे फले सगुणदेहत्वेन जघन्याधिकारित्वाद् वैषम्याशङ्केति भावः । यत ईश एवेति । आविर्भूय फलदाने इच्छैव प्रयोजिका न त्वधिकार इत्यर्थः । तत्रापीति सगुणदेहस्वरूपेऽपीत्यर्थः । अत इति । यतोऽवतारं विना क्रोधवतां दैत्यानां स्त्रीशरीरस्य देवहूतिजीवस्य च सगुणदेहत्वात् न मुख्यमुक्तिसम्भवोऽतोऽत्र क्रियाज्ञानाभ्यामवतारद्वयं वराहकपिलरूपमित्यर्थः । क्रियावतार इति । यज्ञात्मकत्वादिति भावः । ज्ञानावतार इति । कर्दमज्ञानस्यैव देवहूतिकृपया तद्रूपेण प्रकटत्वादिति भावः । ननु सृष्टाविति । बन्धमोक्षभेदेनोभयविधसृष्टावित्यर्थः । किमर्थमिति । अनवतीर्णेऽप्युभयविधफलदातृत्वस्य भगवति सम्भवादित्यर्थः । कर्माधीनेति । यदि भगवान् नाविर्भवेत् तदा प्रमेयबलेन फलदानाभावादितरसृष्टिवदियमपि कर्माधीना फले भवेत्, तथा च सगुणदेहानां विपरीतसाधनवतां न मुख्यफलं सेत्स्यतीति भावः ॥ १० ॥

अपूर्वमिति । श्रुतावश्रुतत्वादिति भावः । ईश्वरत्वमिति । उच्चतया स्थितानां स्वेच्छया हीनभावकरणे तथा स्थितानामुच्चतासम्पादने ऐश्वरत्वमन्यथा तद् व्याहतं भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

सृष्टिः सफलेति । इयं मोक्षसृष्टिः फलरूपाऽप्युभयोर्दम्पत्योर्भोगं कुर्वतोरेव मोक्षसिद्धेर्भोगरूप-

ऐहिकामुष्मिकफलं मोक्षं प्रीतः प्रयच्छति ॥ १२ ॥
तस्मात्सृष्ट्यवतीर्णस्तु भजेत हरिमादरात् ।

स्त्रीपुंसेति । किमत्र स्कन्धार्थे फलितमित्याशङ्क्याह ऐहिकामुष्मिकफलमिति ॥ ११½ ॥

ननु साङ्ख्यप्रकरणे तदनुसारिणी सृष्टिः कथं नोक्ता, तत्राह–

साङ्ख्येन मुक्तिकथनात्सृष्टिः समान्यतोदिता ॥ १३ ॥
तामसी राजसी चैव सात्त्विकीति क्रमात्त्रिधा ।
गुणसृष्टेस्तन्मतत्वाद्गौणत्वान्न विरुध्यते ॥ १४ ॥

साङ्ख्येनेति । सामान्यतो मता या काचिद्वक्तव्येत्युक्ता । उदितेति सन्धिरार्षख्यापकः । अत एव गौणी तदविरोधार्थं निरूपिता ॥ १४ ॥

ननु कर्दमस्य मुक्तौ साधनं नोक्तमिति चेत्तत्राह–

ज्ञानस्य पूर्वसिद्धत्वान्मुक्तिर्भोगादिसंयुता ।
उपदेशेन च परा चतुर्भिर्नवभिः क्रमात् ॥ १५ ॥

ज्ञानस्य पूर्वसिद्धत्वादिति । उपदेशेन स्त्रीमुक्तिः ॥ १५ ॥

फलसहितेत्यर्थः । किमत्रेति । मोक्षस्य भोगसाहित्यनिरूपणेन स्कन्धार्थे सर्गलीलारूपे किं फलितं फलतः किं निरूपितं जातमित्यर्थः । ऐहिकेति । यो मोक्ष ऐहिकामुष्मिकफलरूपो भोगप्रकारेण परमानन्दानुभवरूपस्त भगवानेव स्वय प्रीतः प्रयच्छतीति तदभीप्सुभिर्भगवान् भजनीय इति सर्गे पर्यवसानतो भक्तिरेव फलितेत्यर्थः ॥ १२½ ॥

तदनुसारिणीति । तत्त्वमात्रसृष्टिः साङ्ख्योक्तैवात्र तत्प्रकरणे वाच्येति कथ पद्मकल्पप्रकारेण सृष्टिनिरूपणमित्यर्थः । सामान्यत इति । साङ्ख्यप्रकरणेन मोक्षसर्ग एव निरूप्यते न बन्धसर्गोऽतस्तत्र तथा तात्पर्याभावाद् या काचिद् वक्तव्येति पद्मकल्पप्रकारिकैवोक्तेत्यर्थः । सन्धिरार्षख्यापक इति । सामान्योदितपदयोर्लोकादसिद्धः सन्धिरस्य सर्गः आर्ष इति ख्यापकः आर्षं ऋषेर्भावः कर्म वा तस्य ख्यापक इत्यर्थः । एतेन पद्मोत्थितेन 'ऋषिमाद्यं न बध्नाती'ति वाक्यादार्षेण ब्रह्मणा कृता सृष्टिरत्रोक्ता न साक्षाद् भगवत्कृता सेत्युक्तेत्यर्थः । ननु मुख्यसृष्टिमपहाय गौणसृष्टिकथने किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याहुरत एवेति । यतः प्रकरणमिदं साङ्ख्यस्य तच्च गौण तन्मतस्य गुणसृष्टिनिरूपकत्वात तेन सहाविरोधार्थमत्र मुख्यसृष्टिमपहाय गौणी सृष्टिर्निरूप्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु कर्दमस्येति । बन्धप्रकरणीयजीवप्रकरणे दैत्यानां निःसाधनमुक्तिः प्रतिपादितेति, मोक्षप्रकरणे ससाधना सा प्रतिपादनीयेति देवहूतावुपदेशसाधनसत्त्वात कर्दमस्य कथं तन्नोक्तमित्यर्थः । ज्ञानस्येति । पूर्वमेव कृतयुगे 'तावत् प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे । दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपु'रिति वाक्याद् भगवत्प्रसादेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनसाक्षात्कारात्मकज्ञानस्य सिद्धत्वादिदानीं देवहूतिवन्न साधनकथनमित्यर्थः । उपदेशेनेति । साक्षादवतीर्णकपिलोपदेशसामर्थ्येन,

चतुःप्रकरणी स्थौल्ये सौक्ष्म्ये तु दशधा मता ।
अधिकारस्तथा सृष्टिरुपपत्तिः फलं तथा ॥ १६ ॥

तेन क्रमात्प्रकरणचतुष्टयं भवति । दश प्रकरणानि पूर्वं निरूपितानि । स्थूलानि गणयति अधिकार इति ॥ १६ ॥

पञ्चधा सृष्टिरुक्ता हि तृतीया तु द्विधा मता ।
चतुर्थी तु त्रिधा प्रोक्ता दशैते सृष्टिसङ्गताः ॥ १७ ॥
अधिकारस्ततो भिन्नः स्कन्धद्वययुतः परः ॥ १७½ ॥

पञ्चधा सृष्टिः पूर्वमेवोक्ता । चतुर्णामेव दशधात्वमिति । तत्र सृष्टिः पञ्चविधा, उपपत्तिर्द्विधा । त्रिधा मुक्तिः । एवं त्रयाणां दश भेदाः । अधिकारस्तु ततो भिन्नः, तस्य स्कन्धद्वयोपयोगात्, स्कन्धद्वयमेकं प्रकरणवत्; तेन षट्यध्यायाः सर्गविसर्गयोः । अधिकारे चतुष्टयमिति । भगवतः कला निरूपिता भवन्ति ॥१७½॥

न ज्ञानादिनेत्यर्थः । ज्ञानयोगभक्त्यादिकथनं तु देवहूतेस्तेन मार्गेण मुक्तिः, पुष्टिमार्गप्रकारेण तन्मुक्तेः 'किञ्चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषकातर'मिति वाक्यात् । अत एव सर्गनिर्णये पूर्वमुक्तं 'राजवत् कुत्रचित् कृष्ण' इति ॥ १५ ॥

प्रकरणचतुष्टयमिति । अधिकारसृष्ट्युत्पत्तिमुक्तिभेदेनेत्यर्थः । **स्थूलानि गणयती**ति । सौक्ष्म्ये सृष्टिप्रकरणान्येवार्थभेदेन दशविधान्युक्तानीति सङ्ख्यासिद्धेर्न गणना, यतः **स्थूलानि** चतुर्विधानि **गणय**तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पूर्वमेवेति । 'गुणातीतात् सृष्टि'रित्यादिनेत्यर्थः । प्रकरणसङ्ख्याधिक्याभावाय चतुर्णामेवार्थभेदैर्दशविधात्वमाहुश्च**तुर्णामेवे**ति । अधिकारादि**चतुर्णामेवा**र्थभेदै**र्दशधात्व**मित्यर्थः । नन्वधिकारमिश्रणेन सृष्ट्युपपत्तिमुक्त्याद्यर्थभेदगणने एकादशधात्वमायातीत्याशङ्क्याहु**रधिकारस्ततो भिन्न** इति । सृष्ट्यादिप्रकरणेभ्यो भिन्नः सर्गविसर्गोभयोपयोगान्न विदुराधिकारस्य सत्त्वे मात्रे प्रवेशो येन तत्प्रकरणसङ्ख्यां वर्धयेत्ततो भिन्न एव प्रकरणेभ्यो वाच्य इति भावः । ननु तृतीयस्कन्धोक्तस्याधिकारस्य कथं चतुर्थस्कन्धीयस्वतन्त्रविसर्गलीलाङ्गत्वं स्कन्धभेदादुपपद्यत इत्याशङ्क्याहुः **स्कन्धद्वयमेक**मिति । प्रकारभेदेन फलभेदेन चोभाभ्यां सृष्टेरेव प्रतिपादनादित्यर्थः । नन्वेवं स्कन्धभेदोऽनुपपन्न एकार्थप्रतिपादकत्वादिति चेत् तत्राहुः **प्रकरणव**दिति । यथा प्रकरणानामेकस्यैवार्थस्य प्रकारभेदेन प्रतिपादनादेकार्थप्रतिपादनेऽपि भेदस्तथा स्कन्धयोरपीत्यर्थः । **तेने**ति । अधिकारस्य भिन्नत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः । **सर्गविसर्गयोरि**ति । तावद्भिरेव तदुभयप्रतिपादनादिति भावः । **अधिकार** इति । उभयविधलीलाश्रवणाधिकारविषये अध्यायचतुष्टयमित्यर्थः । स्कन्धद्वयाध्यायसङ्ख्यासूचितमर्थमाहु**र्भगवत** इति । तथा च कलाज्ञानेन विदुरस्य तद्द्वारा भगवद्ज्ञानाद्धृदये सर्वदा भगवत्प्रकाशः सर्वसन्देहनिवृत्तिश्च भविष्यतीति बोधितम् ॥ १७½ ॥

एवं प्रकरणार्थं निरूप्य अधिकारेऽध्यायचतुष्टयमिति तत्र प्रथमाध्याये यादृशोऽधिकारः सम्पन्नस्तं प्रतिपादयितुमाह— . .

प्रतिबन्धो गृहासक्तिः शुद्धिस्तीर्थटनं मता ॥ १८ ॥
बाह्या हरिकथाश्रुत्या तथा चाऽऽभ्यन्तरी मता ।
कृष्णप्रसादयुक्तश्चेदधिकारी परः स्मृतः ॥ १९ ॥

प्रतिबन्ध इति । प्रतिबन्धनिवृत्तिः शुद्धिस्तीर्थाटनमिति । भगवदीयत्वेऽपि त्रयो गुणा अधिकाः तेन पूर्वस्माद्विशिष्टोऽयं प्रथमः । तस्य भगवत्कथाश्रवणं चेत्ततोऽप्युत्तमो भवति । तत्राऽप्यान्तरश्चेद्भगवद्गुणो भवति तदा तृतीयः । भगवत्कृपायां चतुर्थ इति । भगवदीयत्वेऽपि चतुष्टयं चेत्परमोऽधिकारी भवति । बाह्या शुद्धिर्द्विधा,

---

प्रकरणार्थमिति । दशविधप्रकरणार्थमित्यर्थः । अधिकार इति । अधिकारप्रकरण इत्यर्थः । तत्रेति । तस्मिन् प्रकरण इत्यर्थः । यादृशोऽधिकार इति । अधिकारे प्रकारचतुष्टय द्विविधबाह्यशुद्धिकं कथाश्रवणभगवत्कृपारूपमस्तीति तन्मध्ये यादृक्प्रकारकः प्रथमाध्याये सम्पन्नः स प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । प्रतिबन्धनिवृत्तिरिति । मूले 'प्रतिबन्ध'पदेन तन्निवृत्तिरुच्यते अधिकारनिरूपणे तन्निरूपणादत एव 'गृहासक्ति'रिति तद्विशेषणं, तस्या मोक्षफलकमार्गे सर्वथा निर्वर्तनीयत्वात् । न हि गृहासक्ता पारमार्थिकफलार्थं यतन्ते प्रत्युतान्यान् वारयन्ति, भगवल्लीलाश्रवण तु त्यक्तगृहासक्तानामेव सम्भवतीति तथेति भावः । शुद्धिस्तीर्थाटनमिति । गुणाधायिका बाह्या शुद्धिरित्यर्थ. । अन्यथा प्रतिबन्धनिवृत्तेरनिष्टनिवृत्तिरूपशुद्धित्वेन तथोक्तिर्न स्यादिति । भगवदीयत्वेऽपीति । यद्यपि विदुरपरीक्षितोर्भगवदर्थसर्वपरित्यागाद् भगवदीयत्वमविशिष्ट तथापि विदुरे तीर्थाटनभगवद्गुणान्तरत्वभगवत्कृपारूपगुणत्रयमस्तीति तेन गुणत्रयाधिक्येन हेतुना श्रवणदशायामेव प्रथमोऽसम्पन्नश्रवण. पूर्वस्मात् परीक्षितो विशिष्ट इत्यर्थ. । परीक्षिति तु न तीर्थाटनं नापि श्रवणात् पूर्वमेवोद्भवादवगतगुणस्य विदुरस्येव हृदि गुणस्थितिर्नापि विदुर इव निरुपाधिका कृपा, किन्तु तन्मातृकृपया तद्रक्षार्थं प्रवृत्तस्य जगति भागवतप्राकट्यार्थं च सेति न विदुरसमत्वमिति भावः । तस्येति । भगवदर्थसर्वत्यागकर्तुर्भगवदीयस्येत्यर्थः । ततोऽपीति । अश्रुतभगवच्चरिताद् भगवदीयादित्यर्थ । एतेन विदुरे भगवदीयत्व भागवतश्रवणात्पूर्वमेव भगवत्कथाश्रवणमस्तीति द्वितीयोऽधिकारीत्यर्थ. । तत्रापीति । कथाश्रवणेऽपि, यदि ते गुणा हृदये वसन्ति तदा ततोऽप्युत्तमस्तृतीय इत्यर्थ. । 'गुण' इत्येकवचन तु उद्धवोक्तानां गुणानां सर्वेषां कुशलप्रश्नोत्तरार्थत्वेनैकरूपत्वावगमायेत्यर्थः । भगवत्कृपायामिति । यदग्रे कथनायातिगूढश्रीभागवतार्थो भगवता मैत्रेयस्याग्रे उद्धवाय कथित इति विदुरे परीक्षिदपेक्षयाऽधिका कृपेत्यर्थ. । नन्वेव परीक्षिदर्थे समाधौ व्यासायापि साक्षाच्छ्रीभागवतं भगवता प्रोक्तमिति तस्मिन्नपि तथाविधा सेति विदुरे किमाधिक्यमेतदंश इति चेन्न, मैत्रेयो हि नोद्धवश्रावणीयश्रवणाधिकारी पुष्टिमार्गीयत्वाभावात् । तादृशोऽपि श्रावित इति विदुरकृपयाधिकारानधिकारस्फूर्तिरपि भगवतो गतेति तस्मिन्नेव महती कृपेत्यर्थ. । भगवदीयत्वेऽपीति । गृहस्थितिपर्यन्तं भगवत्सम्बन्धिन्येऽपीत्यर्थ. । चतुष्टयमिति ।

दोषनिवृत्तिरूपा गुणाधायिका च। तत्र प्रथमाध्यायार्थः, गृहासक्तिरेव प्रतिबन्धः। अतस्तन्निवृत्तिर्वक्तव्येति शेषः ॥ १९ ॥

ननु क्षत्रियाद् भगवदीयाच्छूद्रः कथमधिकारी ततोऽप्युत्तमो वा कथं तत्राह–

शतं वर्षाणि शूद्रत्वं पश्चाद्राजन्यताऽस्य हि।
तावत्क्षत्ता ततो मन्त्री तस्मात्कृष्णसभोज्यता ॥ २० ॥
अतोऽधिकारस्तस्यात्र यथायुक्तं तु जीवनम्।

शतं वर्षाणीति। "शापाद्वर्षशतं यमः" इति वाक्यात्। शतवर्षपर्यन्तं शूद्रत्वम्। अन्यथा ब्रह्मबीजस्य मुख्यशूद्रत्वं नोपपद्येत, राजत्वार्थं प्रार्थितत्वात्। क्षत्रियत्वमेव पश्चात्। अत एव मन्त्रादाह्वानम्। तस्याऽशूद्रत्वे हेत्वन्तरमप्याह कृष्णसभोज्यतेति।

प्रतिबन्धनिवृत्त्या चतुष्टयेत्यर्थः। **परम** इति। सर्वोत्तम इत्यर्थः। एतेन परीक्षिति प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवास्ति नाग्रिमगुणत्रयमस्तीति न तथात्वमिति बोधितम्। **दोषनिवृत्तिरूपे**ति। शुद्धेः संस्काररूपत्वेन तस्य च दोषनिवृत्तिरूपत्वात् तथात्वमित्यर्थः। अत एवासक्ता अशुद्धा इत्युच्यन्ते। पृथक्शुद्धिपक्षस्तु **गुणाधायिका** तामभिप्रेत्य यथा 'मन्त्रपूतं जलं पिबे'दित्यादौ। **तत्रे**ति। उभयोर्वाह्यशुद्ध्योरित्यर्थः। **प्रथमे**ति। प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपे यर्थः। ननु प्रतिबन्धान्तरमत्र कुतो नोक्तमित्याशङ्क्याह **गृहासक्तिरेवे**ति। सर्वप्रतिबन्धमूलत्वादिति भावः। अत एव एवकारः तदभावे सर्वेषामप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। **शेष** इति। मूलस्य शेषग्रन्थोऽयमित्यर्थः ॥ १९ ॥

विदुराधिकारमाक्षिपन्ति **ननु क्षत्रियादि**त्यादिना। **क्षत्रिया**दर्जुनपौत्रत्वेन भगवत्सम्बन्धात् **शूद्रो** जातिहीनकुलसम्बन्धश्च **कथमधिकारी**त्यर्थः। **ततोऽप्युत्तमो वे**ति कदाचिद् भगवद्भजने कुलसम्बन्धो न प्रयोजक इति भावेन तदीयत्वाद् भवेदधिकारितामात्रं उत्तमत्वं जातिहीनस्य कथं सम्भवतीत्यर्थः। **शतवर्षपर्यन्तमि**ति। श्रीभागवतश्रवणावसरे शापप्रयुक्तशूद्रत्वस्य निवृत्तत्वादिति भावः। **अन्यथे**ति। व्यासाद् ब्रह्मवित्त्वेन पराशरोत्पन्नत्वेन च ब्राह्मणादुत्पन्नस्यास्य शूद्राच्छूद्र्यां समुत्पन्न इत्येवंविधं मुख्यशूद्रत्वं ब्रह्मबीजस्य नोपपद्येतेति भावः। कदाचित् क्षत्रियत्वं सम्भाव्येत यत्र हेतुतामाह **राजत्वार्थमि**ति। व्यासवीर्यस्य **राजत्वार्थं** तन्मात्रा **प्रार्थितत्वात्** क्षत्रियत्व सम्भाव्येतेत्यर्थः। **क्षत्रियत्वमेवे**ति। व्यासस्य राजभावेन राजपुत्रोत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तत्वेन तत उत्पन्नस्य पश्चाच्छापप्रयुक्तशूद्रत्वनिवृत्त्यनन्तरं क्षत्रियत्वमेवेत्यर्थः। **अत एवे**ति। क्षत्रियत्वाभावे मन्त्रे यज्ञविवाहादावेतस्याह्वानं न स्यादिति भावः। **हेत्वन्तरमपी**ति। यद्ययं शूद्रः स्यात् तदा कृष्णः साम्प्रतं क्षत्रकुलावतंसस्तेन सह भोजनं न कुर्यात्, अतो न शूद्र इत्यर्थः। नन्वेवं शूद्रगृहे सेवादौ भगवतो भोजनमनुपपन्नमिति चेत्, न; **सभोज्यता** समभावेन भोजनमेव निषिद्धं न स्वैश्वर्यभावेन तदङ्गीकारः। अन्यथा 'यो मे भक्त्या प्रयच्छती'ति सामान्यवचनमयुक्तं स्यात्। अत एव गोवर्धने गोचारणलीलायां पुलिन्द्यासमर्पितसकलपदार्थस्वीकारः। भक्त्या प्रयच्छतीति भगवद्ग्रहणे भक्तेरेव प्रयोजकत्वं न वर्णादिधर्माणामिति बोध्यम्। विदुरगृहे पूर्वमभोजनं तु क्षत्रियपाण्डवादिवैमनस्याभावेनावतारधर्मस्थापनार्थ-

अतः क्षत्रियत्वात्तस्याऽधिकारः ब्रह्मबीजत्वं त्वाऽधिकप्रयोजनम् । ननु स शतवर्षाण्येव जीवतीत्यभिप्रायेण कथं न शाप इत्यभिप्रायेणाह यथायुक्तमिति । जीवनं तु युक्त्या तस्य बहुकालं लक्ष्यते । स हि धृतराष्ट्रसमानो दुर्योधनसमानो भीमः । ततोऽपि कनिष्ठोऽर्जुनः । तत्समानः कृष्णः । तत्र च " पञ्चविंशाधिकशतम् " इति वाक्यम् । अतः सार्धं शतं वा तस्य जीवनं भवति ॥ २०½ ॥ *

एवं चतुर्णामर्थमुक्त्वा प्रथमाध्यायार्थमाह–

अपमानाद्धि निर्विण्णो विशुद्धस्तीर्थसेवया ॥ २१ ॥
क्षत्ता सत्सङ्गतः प्रीतः प्रश्नत्रितयकृद्धरेः ।
सामान्येन विशेषेण कुशलं चरितं तथा ॥ २२ ॥

अपमानाद्धि निर्विण्ण इति । स्वतो निर्विण्णः कदाचिदागच्छेदपि । अतो हेतुपूर्वको निर्वेदः साधनीयः, स चेन्निर्विण्णोऽन्यत्र तिष्ठेत्पुनरासक्तिर्भवेत् । अतस्तीर्थ-

---

मिति दिक् । नन्वेवं क्षत्रियत्वेनैवोत्तमत्वसिद्धौ ब्रह्मबीजत्वं विदुरे व्यर्थमित्याशङ्क्याह **ब्रह्मबीजत्वामिति** । ब्रह्मबीजत्व**मधिकं** धृतराष्ट्रायोपदेशदानरूपं **प्रयोजनं** यस्य तादृशमित्यर्थः । क्षत्रियस्योपदेष्टृत्वाभावादिति भावः । **ननु स** इति । 'शतायुर्वै पुरुष' इति श्रुतेर्जीवनं शतवर्षाण्येव भवतीति शतवर्षपर्यन्तं शापदानं यावज्जीवा**भिप्रायेणे**ति यावज्जीवं शूद्रत्वात् कथं पश्चात् क्षत्रियत्वमित्याशङ्कार्थः । **यथायुक्तं** त्विति । विदुरस्य जीवनं न श्रुतिसिद्धं किन्तु **यथायुक्तं** यथा यथावद् युक्तिसिद्धं भगवल्लीलार्थं तदुपयोगि भक्तत्वेनावतीर्णत्वाद् यावल्लीलादर्शनं तत्स्थितिरिति न तस्य जीवने श्रुतिसिद्धव्यवस्था, पुष्ट्या तद्बाधात् । अन्येषां तु मर्यादा रूपा सेत्यर्थः । **बहुकालमिति** । श्रुतिसिद्धजीवनकालाधिककालमित्यर्थः । युक्तिमेवाहुः **स हीति** । व्यासस्यैकस्मिन्नेव दिने धृतराष्ट्रादिमातृप्रार्थनया राज्यार्थकपुत्रोत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तत्वादिति भावः । **दुर्योधनसमान** इति । 'गदायुद्धे तुल्ययोर्बल'मिति वाक्यादित्यर्थः । **तत्समान** इति । वयसा तथात्वादिति भावः । **तत्र चेति** । कृष्ण इत्यर्थः । **वाक्यमिति** । वाक्यमुपदेशमुच्यते । वस्तुतस्तु 'जयति जननिवास' इत्यादिवाक्यैः स सर्वदैव सर्वलीलाविशिष्टः सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति ज्ञेयम् । **अत** इति । यतः सपादशतवर्षपर्यन्तं भगवद्दर्शनमेव ततः पूर्वं नपितृसमत्वात् पञ्चविंशति वर्षाणि पुत्रोत्पादनक्षमताहेतुभूतान्यधिकानि भविष्यन्तीति **सार्धं शतं तस्य जीवन**मित्यर्थः । वाशब्दोऽनादरे । कदाचित् पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वेव पुत्रोपत्तिसम्भवादिति भावः ॥ २०½ ॥

चतुर्णामिति । मिलितानां तेषां समुदायेनार्थमुक्त्वेत्यर्थः । **अध्यायार्थमिति** । प्रत्येकमाहेत्यर्थः । **कदाचिदिति** । यदा शुद्धिविशेषोदयेन दयाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । **अत** इति । यतः अहेतुकनिर्वेदे पुनरागमनसम्भावनेत्यर्थः । **हेतुपूर्वक** इति । निर्वेदस्य किञ्चित् कारणं कल्पनीयमित्यर्थः । नन्वेवं हेतुपूर्वकनिर्वेदे विदुरस्य धृतराष्ट्रोपदेशाय कथं पुनरागमनमिति चेत्, न; हतो दुर्योधनस्य निवृत्तत्वेन तस्य च पाण्डवगृह सत्त्वेन च भगवदीयगृहत्वात् तदागमनमिति जानीमः । **साधनीय** इति । यथान्ये तिरस्कुर्युस्तथा वचनादिकं कर्तव्यमित्यर्थः । **स चेदिति** । हेतुपूर्वकेनापि निर्वेदेन **निर्विण्ण** इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । यदर्थं निर्वेदस्तदसम्बन्धिदेश इत्यर्थः । **पुनरासक्तिरिति** । भगवदीयत्वे सत्यपि पूर्वोक्त-

---

* १ कारिकात्मकचतुर्थं स्तबकः ।

सेवैव कर्तव्या। तत्रापि तीर्थे देवताबुद्धिस्तदैव सेवा भवति। तत्रापि कामनाभावाय विशुद्ध इति। क्षत्तेति। पूर्वमेव जितेन्द्रियता सिद्धा। सत्सङ्ग उद्धवसङ्गः, तेनैव प्रीतः, न तु प्रश्नार्थम्। तत्र प्रश्नत्रयं कृतवान्। भगवतः कुशलप्रश्नः सर्वेषां कुशलप्रश्नमिषेण भगवतः सामान्यप्रश्नश्चरितप्रश्नश्चेति। तदाह सामान्येनेति॥ २२॥

उत्तरे क्रमेण उत्तराभावात्प्रकारमाह—

गुणत्रयासिद्ध्या मुख्याधिकारासिद्धेरित्यर्थः। अत इति। यतस्तीर्थसेवयैव गृहाद्यासक्तिनिवृत्तिस्तेषामन्तःकरणशोधकत्वादित्यर्थः। मूले 'तीर्थसेवये'ति भिन्नं पदं न विशुद्धौ करणत्वबोधकमतस्तीर्थसेवया युक्तो भवेदित्यर्थः। अन्यथा कामनाभावरूपविशिष्टशुद्धेस्तीर्थामाप्यत्वात् करणत्वानुपपत्तिः, तीर्थानां नानाविधफलजनकत्वबोधकपुराणवाक्यैः कामनाजनकत्वात्। अत एव महाभारते 'यज्ञास्तीर्थानि चे'ति वाक्येन यज्ञानां तीर्थानां च समतोक्ता। एवकारेण न तत्रान्यतः प्रतिग्रहादिकं कर्तव्यमिति बोधितम्। तत्रापीति। तीर्थसेवायामपि तीर्थे देवताबुद्धिर्न जलबुद्धिः कार्या। अन्यथा माहात्म्यज्ञानप्रेमानुरूपाकृतिः सेवेति देवताबुद्ध्यभावे तदभावात् सा न सम्भवेदतः सेवोक्त्यैवैतत् सूचितमित्यर्थः। ननु तीर्थसेवयैव शुद्धिसिद्धेः पुनर्'विशुद्ध' इतिविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्याहुस्तत्रापीति। विशिष्टशुद्धिस्त्यागोत्तर तद्विषयककामनाभाव एव। अन्यथा 'मिथ्याचारः स उच्यत' इति वाक्यात् तथात्वं भवेदित्यर्थः। पूर्वमेवेति। अधिकारसिद्धौ प्रथमकारणत्वात्। अजितेन्द्रियस्य कामनासहस्रोदयात् निवृत्तिमार्गाधिकारासिद्धिसम्भावनाभावादित्यर्थः। उद्धवसङ्ग इति। उद्धवसङ्गस्यैवाधिकारहेतुत्वादित्यर्थः। सत्सङ्गो द्विविधः प्रेमहेतुर्ज्ञानहेतुश्च। तत्र प्रेमहेतुरधिकारसम्पादकः। तादृशेन तेन प्रेमोत्पत्त्या श्रवणाधिकारसिद्धेः। न ह्यनुत्पन्नप्रेमा भगवच्चरितं श्रोतुमर्हति। भक्तिवृद्ध्युपायत्वेन श्रवणादीनां पूर्वं भक्त्यङ्कुरस्थितिबोधकत्वात्। ज्ञानहेतुस्तु श्रवणसाधको यथा मैत्रेयसङ्ग इत्यर्थः। तेनैवेति। उद्धवसङ्गेन भगवति प्रेमोत्पादकेनैव प्रीतः भगवति प्रीतियुक्तो जातः। अत एव मूले 'हरेः प्रश्नकृदि'त्युक्तम्। अन्यथा स्वसन्देहवारणार्थकप्रश्नान्तरं कुर्यादिति भावः। न तु प्रश्नार्थमिति। प्रश्नार्थं प्रीतौ प्रश्नमेव कुर्यात् नतूद्धवे गते तद्विरहेण। वस्तुतो भगवद्विरहेण रोदनं कुर्यादतः सत्सङ्गेन भगवति प्रीतिः न तु प्रश्नकरणार्थमिति भावः। भगवतः कुशलप्रश्न इति। 'कच्चित् पुराणौ पुरुषा'वित्यनेन भगवत एव साम्प्रतस्य विशेषेण प्रश्न इत्यर्थः। सर्वेषामिति। 'कच्चित् कुरूणां परम' इत्यारभ्य 'सौम्यानुशोचे तमवः पतन्त'मित्यन्तैर्वाक्यैः सर्वेषां वसुदेवोग्रसेनादीनां प्रश्नमिषेण सामान्यतो भगवतो भगवत्कुशलमेव पृष्टं तत्कुशलेनैव तदीयकुशलात्। चरित्रप्रश्नश्चेति। 'सोऽहं नृणा'मित्यारभ्य 'वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्ते'रित्यन्तेन चरित्रप्रश्न इत्यर्थः॥ २२॥

क्रमेणोत्तराभावादिति। विशेषप्रश्नस्य भगवद्विषयकस्य पूर्वमेव 'कृष्णद्युमणी'त्यादिनोत्तरादन्तिमचरित्रस्य मध्ये कथनात् सामान्यभगवत्कुशलप्रश्नस्य सर्वविषयकस्य चतुर्थाध्याये 'अथ ते तदनुज्ञाता' इत्यादिनोत्तरात् नात्र प्रश्नक्रमेणोत्तरमित्यर्थः। प्रकारमाहेति। पूर्वं विशेषोत्तरमन्ते

अन्तिमं मध्यतः कृत्वा द्वयोः सम्बन्धकारणात् ।
मारणे प्राप्तदोषस्य भक्तोद्धारेण वारणम् ॥ २३ ॥

अन्तिमं मध्यतः कृत्वेति । अन्तिमं चरित्रं मध्यतो विशेषप्रश्नोत्तरमुक्त्वा सामान्योत्तरमनुक्त्वा मध्ये चरित्रमुक्तम् । "कृष्णद्युमणिनिम्लोचे" इति विशेषोत्तरं "राजँस्त्वयाऽनुपृष्टानाम्" इति सामान्योत्तरम् । मध्ये भगवतश्चरित्रं च द्विविधमपि निरूपितमित्यर्थः तत्र हेतुः, **सम्बन्धकारणादिति** । भगवतश्चरित्रकथनव्यतिरेकेणोत्तरासम्भवात्सम्बन्धे कारणम् । ननु भगवतश्चरित्रं नेदं समीचीनं भक्तानां बन्धूनां मारणात्तः कथमधिकारसिद्ध्यर्थं तच्चारित्रमुक्तमित्याशङ्क्याह **मारणे प्राप्तदोषस्येति** । यद्यपीश्वरत्वान्न दोषस्तथापि प्रतीत्या दोषसम्भवेऽपि ते सर्वे भक्तास्तेन प्रकारेणोद्धृता इति दोषनिवृत्तिः ॥ २३ ॥

सामान्योत्तरं चरित्रोत्तरमन्तिममपि मध्ये कृत्वेत्यर्थः । मूले स्थानानि निर्दिशति **कृष्णद्युमणी**त्यादिना । नन्वेक एव प्रश्नो भगवतस्तदीयानां भवतु भगवन्तमारभ्य सर्वेषां कृष्णनिरूपणाच्च । **चरित्रप्रश्नस्तु द्वितीय** इति । प्रश्नद्वैविध्यकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्यैतच्छ्लोकसम्बन्धिप्रथमश्लोकोक्त प्रश्नभेदबोधकं वाक्यमुदाहरन्ति, **राजँस्त्वयानुपृष्टाना**मिति । 'राजँस्त्वयानुपृष्टाना'मित्युपक्रम्य 'निघ्नता मिथ' इत्यन्तेन वाक्येन तेषां प्रकारान्तरेणोत्तरकथनेन च भिन्नतया प्रश्नविषयत्वनिरूपणात् । अत्र तद्वाक्यं निश्चायकं नास्तीति सन्देहः स्यादिति तत्रान्यमभिहितम् । **द्विविधमपी**ति । 'यन्मर्त्यलीलौपयिक'मित्यारभ्य 'सेतु नाभायुधमापतन्त'मित्यन्तेन ग्रन्थेन माहात्म्यबोधकं वसुदेवस्य वाक्यमित्यारभ्याध्यायपर्यन्तं प्रीत्युत्पादकं च **चरितं निरूपित**मित्यर्थः । यद्वावतारसामयिकं व्यामोहकं चाथवोत्पादकं महारकं चेत्यर्थः । **तत्रेति** । द्विविधचरित्रनिरूपणमित्यर्थः । **उत्तरासम्भवा**दिति । पृष्टं हि भगवतो भक्तानां च कुशलं तदुत्तरं तेषु विद्यमानेषु तैरेव भवति परोक्षे तु तच्चरित्रैरेव सम्भवतीति विशेषसामान्यभेदेनोत्तरद्वयनिरूपणार्थमुत्तरद्वयमध्य एकैकस्य प्रत्येकं हेतुत्वार्थमुभयविधचरित्रं निरूपितमित्यर्थः । **सम्बन्धे कारण**मिति । प्रश्नस्योत्तरेण **सम्बन्धे** चरित्रमेव **कारणं** तथा च कारणत्वात् तथा निरूपितमिति भावः । **नेदं समीचीन**मिति । **भक्तानां बन्धूनां** लोकसम्बन्धेन सम्बद्धानां चरित्रं 'तज्जहे स्वकुल'मितिवाक्याद् भगवतैव मारणं तत 'न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाक्यैर्विरुद्धं बन्धूनामर्थे स्वयं क्लेशासहनस्य लोकसिद्धत्वाद् भक्तरक्षकत्वात् प्रभोर्भक्तिमार्गविरुद्धं चेति **न समीचीन**मित्यर्थः । अधिकारो हि श्रवणादौ, स च स्वस्य शक्तत्वेन स्वानुकूलचरित्रश्रवणेन भवति । भक्तरक्षकचरित्रश्रवणेनैव स्वस्येदृशः प्रभुः श्रोतव्य इति बुद्ध्युत्पत्तेः । तथा च नेदृशं चरित्रमधिकारसिद्धिप्रतिकूलत्वाद्वाच्यमित्यर्थः । **ईश्वरत्वा**दिति । अन्यथा कर्तुं समर्थत्वादित्यर्थः । अत एवैकादशे 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चित्' इति भगवद्वाक्यम् । **न दोष** इति । 'तेजीयसां न दोषाय' इति वाक्यादिति भावः । **प्रतीत्येति** । शास्त्रातो दोषाभावेऽपि बोधितेऽपि लोकदृष्ट्या स्वतः सदोषया दोषाः प्रतीयन्ते मृतकदाहकवह्नाविव तथा भगवत्यपि तथा **दोषसम्भवेऽपी**त्यर्थः । **तेन प्रकारेणे**ति । 'ऋक्षमूल्मुपाविश'दितिवाक्याद् वैष्णवेषु प्रविश्यान्तररमणार्थमवतारलीलासम्बन्धमनेन निवर्त्य स्वयं च मूलरूपो भूत्वा तेषां नित्यलीलास्थानसम्बन्धं कारितवानितीतोऽप्युद्धार एवायमिति भक्तहितकर्तृत्वद्दोषनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

1 इत्यर्थं इत्यादर्शेऽद्वयेऽपि लभ्यते ।

ननु तथापि विदुरः परीक्षिदपेक्षया कथमुत्तमो भगवदीयत्वस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह–

सेवनात् कृष्णदेवस्य तदाज्ञाकरणादपि ।
माहात्म्यस्य श्रुतत्वाच्च श्रेष्ठ उत्तमतो ह्ययम् ॥ २४ ॥
अतस्तस्य कथा प्रोक्ता कृष्णविश्वासदायिनी ॥ २४½ ॥

सेवनादिति । पूर्वं भगवत्सेवा तेन महती कृता । तदाज्ञाकरणं पाण्डवानां रक्षा । विशेषतो भगवन्माहात्म्यश्रुतिश्च । एतद्धेतुत्रयं परीक्षिति नास्तीति ततोऽप्ययमुत्तमः । उत्तमत्वं कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्याह कृष्णविश्वासदायिनीति । विश्वासस्याभिज्ञापिका निःशङ्कं प्रवृत्तिः ॥ २४½ ॥

एवं प्रकरणार्थमुपपाद्य द्वितीयाध्यायार्थमाह–

तथापीति । यद्यप्येवं पूर्वोदितप्रकारेण परमाधिकारी तथापीत्यर्थः । भगवदीयस्येति । भावप्रधानो निर्देशः भगवदीयत्वस्येत्यर्थः । अत्रायमाशयः । भक्तेषु भगवदीयत्वमेव तारतम्याभावेनाधिकारो न धर्मान्तरमन्यथा 'केवलेन हि भावेने'त्यादिवाक्यानि विरुद्ध्येरन् । तथा च धर्मान्तरसत्त्वेऽपि विदुरे परीक्षिति भगवदीयत्वं तत्तुल्यमिति सम्यक्कथनमुचितं कथं तत उत्तमत्वकथनमित्यर्थः । पूर्वमिति । त्यागात् पूर्वं पाण्डवकार्याय भगवति धृतराष्ट्रसमीपमागते स्वगृहे समुत्तीर्य भोजनादिभिर्महती दास्यभावेन सेवा कृतेति भगवदीयत्वेप्याधिक्यमित्यर्थः । परीक्षिति तदभावात् न तथात्वमिति भावः । तदाज्ञाकरणमिति । भगवदाज्ञया विदुरेण पाण्डवरक्षा लाक्षागृहादौ गूढतन्मन्त्रज्ञापनात् कृता तथा च तस्मिन्नाज्ञादानाद् भगवदीयोत्तमत्वं परीक्षिति तदभावान्न तथात्वमिति भावः । विशेषत इति । श्रीभागवतश्रवणतः पूर्वमेवाद्धवमुखादिदानीमिव विशेषतो धर्मधर्मिभेदेन भगवन्माहात्म्यमप्रिमश्रवणे भावविशेषसम्पादकं विदुरेण श्रुत न परीक्षितेत्यस्य ततोप्युत्तमत्वमित्यर्थः । एतद्धेतुत्रयमिति । पूर्वोक्तमुत्तमहेतुत्रयमित्यर्थः । उत्तमत्वमिति । लीलोत्तमत्वं कदाचिदानन्दविशेषोदयायोपयुज्येतापि श्रोतुरुत्तमत्वमन्येषां कुत्रोपयुज्यत इत्यर्थः । कृष्णविश्वासेति । विदुरस्य निःसाधनस्योत्तमत्वं भगवत्कृतमेव प्रमेयबलेन न साधनान्तरकृत परीक्षिदादीनामिव क्षत्रियत्वभगवत्सम्बन्धित्वादिभिस्तथा च तत्कथाश्रोतॄणां हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यतीति प्रकारेणास्माकमपि साधनरहितानां सर्वं प्रभुरेव सम्पादयिष्यति न साधनान्तरेण सेत्स्यतीत्येवम्प्रकारको विश्वासः एतत्कथाश्रुत्या भविष्यतीति तत्रतदुत्तमत्वं उपयोक्ष्यत इति भावः । ननु परीक्षित्कथापि भगवद्विश्वासदायिकैव भगवतैव तत्र गर्भरक्षा ।रम्य सर्वसम्पादनात् को विशेषोऽस्यामित्याशङ्क्याह विश्वासस्येति, निःसंशयप्रवृत्तिर्हि विश्वासस्याभिज्ञापिका विचारे मतिगतौ हि तदभावात् । तथा च परीक्षिच्चरित्रश्रवणे तदुत्तमत्वं स्वाभाविकमवगत्य स्वस्य च हीनत्वं निश्चित्य श्रवणेऽपि तद्दशाधिकाराभावात् न फलिष्यतीति सर्वेषां प्रवृत्तिर्न भविष्यति । विदुरकथाश्रवणेऽधिकारोत्तमत्वमपि भगवतैव सम्पाद्यमिति भगवति विश्वासात् निःसंशया प्रवृत्तिर्भविष्यतीति मुख्यतया विश्वाससम्पादकत्वमेतत्कथया इति भावः ॥ २४½ ॥

एवमिति । प्रथमाध्यायार्थनिरूपणेनापि विदुराधिकारः सर्वोऽपि प्रकरणार्थ एव प्रतिपादित

इति ४ कारिकात्मकः पञ्चमः स्तवकः ।

द्वितीये तु तथाऽध्याये समान्योत्तरमुच्यते ॥ २५ ॥
तदर्थं हरिमाहात्म्यमार्थिकं कृतमेव च ।

द्वितीय इति । विशेषमाहात्म्यमेव प्रश्नस्य जीवपरत्वे सामान्यमाहात्म्यं भवति । तदेवमर्थः । भगवत्प्रश्नो जीवानां साधारणप्रश्नः, विशेषप्रश्नस्तु तत्तन्नाम्ना अतो भगवतोऽन्यशेषत्वात्तत्र विश्वासार्थं भगवत आर्थिकं माहात्म्यं प्रथमम्, पश्चात्कृतं निरूप्यते ॥ २५½ ॥

तस्योत्तराङ्गत्वमाह–

कृतं यद्यप्युत्तराङ्गं साम्यात्सम्बन्धतोऽपि तत् ॥ २६ ॥
अत्रोक्तं फलसिद्ध्यर्थमुद्धवप्रेम चोच्यते ।

कृतमिति । तृतीयाध्याये चरित्रमुक्तमिति । तत्साम्यादिदमप्युत्तरशेषत्वेनोच्यते। कथया कथा सम्बध्यत इति हेत्वन्तरम् । नन्वेवं सति किमत्र कथानिरूपणेनेत्याशं-

---

इत्यर्थः । ननूत्तरनिरूपकद्वितीयाध्यायादिषु भगवन्माहात्म्यचरित्रादिकमेवोच्यते तत्र कथं सामान्यविशेषभावः भगवन्माहात्म्यादेः सर्वदा विशेषरूपत्वात् । नहि भगवन्माहात्म्यं कदाचिदपि सामान्य सम्भवतीत्याशङ्क्य द्वाविंशेषेति । भगवतो विशेषमाहात्म्यमेव न कदाचित् सामान्यं परन्तु 'समो मशकेन समो नागेन चे'ति श्रुते'र्बहु स्याम् प्रजायेये'ति श्रुतेश्च स्वरूपमिव माहात्म्यमप्यन्यसम्वलितं सामान्यं भवतीति प्रकृतेर्भिन्नतया प्रश्नाकरणात् 'कुशलं शूरगेह' इत्यनेन जीवसम्बन्धित्वेन प्रश्नकरणात् प्रश्नस्य जीवपरत्वेन तदुत्तररूपं भगवन्माहात्म्यमपि तत्सम्वलितमेव निरूपितं न पृथगिति तत्तथेत्यर्थः । तदेवमिति । यदेवं व्याख्या तदेत्यर्थः । भगवत्प्रश्न इति 'कच्चित् पुराणा'वित्यनेन कृतो भगवत्प्रश्नोऽपि जीवनसम्बन्धित्वेन प्रश्नकरणात् जीवानामेव साधारणः समुदायरूपेण सर्वेषामेव-प्रश्नो भगवत्कुशलेनैव सर्वेषां कुशलात् सामान्येन विशेषेणेति मूलस्थक्रमोऽप्येवं सङ्गच्छते वस्तुतो भगवान् न पृष्ट एव अन्यथोद्धवः स्वरूपनियुक्तः स्वरूपमेव साक्षात्स्वयमनुभूयमानं वदेदिति भावः । अन्यशेषत्वादिति । सर्वसाधारणेन प्रश्नादिति भावः । तत्रेति । उत्तर इत्यर्थः । अपृष्टत्वादार्थिकभगवन्माहात्म्याकथने विदुरस्य केवलस्वरूपपरत्वाभावेन भगवति सर्वोत्कृष्टत्वेनोच्यमाने विश्वासो न भवेदिति भावः । प्रथममिति । चरित्रनिरूपणात् प्रथमं निरूप्यत इत्यर्थः । कृतमिति । चरित्रमित्यर्थः ॥ २५½ ॥

तस्योत्तराङ्गत्वमिति । चरित्रनिरूपणेनैवानन्तरदशायामुत्तरसम्भवात् तदङ्गत्वमित्यर्थः । नन्वेमुत्तरमध्ये माहात्म्यनिरूपणं न सङ्गच्छते तदङ्गत्वाभावादित्याशङ्क्याह साम्यादिति । तृतीयाध्याये तु केवलं चरित्रमेवोक्तं द्वितीयाध्याये माहात्म्यसहितं भगवता यथमेनादशचरित्रेणास्मदर्थं कृतेन रक्षिता इति चरित्रत्वसाम्यात् तदप्युत्तरशेषत्वेनाङ्गसम्बद्धत्वादिति भावः । कथया कथेति माहात्म्यसहितचरित्रनिरूपणे, एतादृशमाहात्म्यसहितो भगवान् देवक्यां जातश्चरित्राणि कृतवानिति । कथयोः परस्परं सम्बन्धे हेत्वन्तरमित्यर्थः । किमत्र कथानिरूपणेनेति । अत्र द्वितीया-

ङ्गयाह–अत्रोक्तमिति । द्वितीयाध्याये विश्वासार्थं भगवत्कृतं फलमुक्तम्, तच्चरित्रेऽपि यथा भवति तदर्थं तत्सम्बद्धमुक्तम् । भगवतो वार्ताकथनमध्यायार्थः । तत्रोत्तराङ्गद्वयम् । विश्वासार्थं माहात्म्यम् । कथाया अपि तथात्वं च । पूर्वाङ्गमेकम् । परमा भक्तिः । अभक्तोक्ते सर्वथा न विश्वास इति उद्धवप्रेम चोच्यते ॥ २६½ ॥

तत्र श्लोकान् विभजते–

षड्भिस्तथैकेन पुनर्दशयुक्सप्तभिस्तथा ॥ २७ ॥

दशभिश्च क्रमादत्र चत्वारोऽर्था निरूपिताः ॥ २७½ ॥

षड्भिरिति । विशेषस्य कुशलस्य । चतुर्थाध्याये उत्तरं श्लोकद्वयेन । तद्दोषपरिहाराय पुनर्भक्तोद्धारे विंशतिः । अविद्यमाने भक्तोद्धारे चत्वारि वाक्यानीति

ध्याये माहात्म्यबोधके वसुदेवस्य देवक्यामित्यारभ्य केवलकथारूपचरित्रनिरूपणे किं प्रयोजनं तादृशचरित्रस्य तृतीयाध्याये निरूपणीयत्वादित्यर्थः । **द्वितीयाध्याय** इति । द्वितीयाध्याये विदुरस्य सर्वोत्कृष्टत्वेन बोधनीये भवति विश्वासार्थमेतादृश एव वस्तुतो भगवानिति निश्चयार्थं भक्तेषु भगवत्कृतं फलमुक्तं तथा च ततो माहात्म्यावगमाद् विश्वास इति भावः । **तच्चरित्रेऽपीति** । द्वितीयाध्याये माहात्म्यबोधके केवलचरित्रकथन यथा भक्तेषु भगवत्कृतफलनिरूपणेन माहात्म्यावगमाद् भगवति विश्वासस्तथा न चरित्रेऽपि भवतीति तदर्थं विश्वासार्थं केवलचरित्रमपि द्वितीयाध्याये माहात्म्यबोधकचरित्रेण सम्बद्धमुक्तमित्यर्थः । **वार्ताकथन**मिति । पूर्वाध्याये 'वार्तां सखे कीर्तये'तिप्रश्नादत्रोत्तरनिरूपकाध्याये वार्ताकथनमध्यायार्थ इत्यर्थः । **तत्रे**ति । वार्ताकथन इत्यर्थः । **विश्वासार्थ**मिति । भगवति विश्वासयुक्ते हि तादृशेन वार्ता वाच्या स च विश्वासो वक्तृनिष्ठः, श्रोतृनिष्ठोपेक्ष्यस्तत्र श्रोतृविश्वासाय वार्ताकथनस्य **पूर्वाङ्गं** वक्तृनिष्ठा **परमा भक्तिः** । अभक्तकथिते स्वयमतादृशो मद्वञ्चनायैवं वदतीति बुद्ध्युदयादविश्वासोत्पत्तेः । वक्तुर्विश्वासायोत्तराङ्गद्वयं श्रोतृनिष्ठमपेक्षितं तदैव वार्ताकथनेन श्रोता सम्पन्न इति विश्वासोदयात् । तच्च माहात्म्य भगवदीय वार्ताश्रवणकृत्स्वरूपं तच्छ्रवणे तत्राक्षेपाभावात् । तथा कथया अपि भगवत इव तादृशमाहात्म्यपरत्वं स्वरूपसम्बन्धमिति यावत् । तथा च वार्ताकथनोत्तरं श्रोतुरेतद्द्वयावगतिसिद्धौ वक्तु सम्पन्नं वार्ताकथनमिति विश्वासः । एतद्द्वयाभावे कथितापि सा अकथितैवेति तदभाव इत्यर्थः ॥ २६½ ॥

तत्रेति । द्वितीयाध्याय इत्यर्थः । **षड्भिरि**ति । षड्भिरुद्धवप्रेमैकेनोत्तरं सप्तदशभिर्माहात्म्यं **दशभि**श्चारित्रमेवं क्रमेण **चत्वारोऽप्यर्था निरूपिता** इत्यर्थः । **विशेषकुशलस्ये**ति । तत्तन्नाम्ना यादवकुशलप्रश्नस्येत्यर्थः । **श्लोकद्वयेने**ति । चतुर्थे 'अथ ते तदनुज्ञाता' इत्यारभ्य तद्द्वयेनेत्यर्थः । **तद्दोषे**ति । स्वकुलसंहृतिरूपदोषपरिहारायेत्यर्थः । **अविद्यमाने**ति । अवतारदशायामपि भगवत्समीपे अविद्य-

तृतीयेऽष्टाविंशतिभिश्चरित्रं केवलं कृतम् ॥ २८ ॥
विशेषस्योत्तरं तुर्ये श्लोकाभ्यां विंशतिः पुनः ।
भक्तोद्धारेऽविद्यमाने चत्वार्येकं वियोजकम् ॥ २९ ॥
द्वयोराज्ञाप्रसिद्ध्यर्थं पञ्च सन्देहवारणे ।
चतुर्भिः सङ्गमश्चेति षडर्थाः क्रमतोदिताः ॥ ३० ॥

शेषः । एकं वियोजकम् । " इति सह विदुरेण " इति । उभयोरुद्धवविदुरयोः । सन्देहनिवृत्तिः परीक्षितः । चतुर्भिर्गुरुशिष्यसङ्गमः । विद्यमानो भक्त उद्धवः। अविद्यमानो विदुरः । एतद्कथने क्रूरत्वादभजनीयः स्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

माना ये भक्तास्तानुद्धवमैत्रेयद्वारोद्धर्तुं तयोरन्योपदेशाय स्वज्ञानस्थापनबोधकानि 'इत्युद्धवाद्युपाकर्ण्ये' त्यारभ्य 'मर्त्यलोकं जिहासते'त्येतानि चत्वारि वाक्यानीत्यर्थः । विद्यमानभक्तानां तु 'वृक्षमूलमुपाविश'दिति वाक्यात् । स्वप्रवेशेनैवोद्धृतत्वेनोपदेशानपेक्षणादिति भावः । एकमिति । 'इति सह विदुरेणे'त्येकं पद्यं तयोर्वियोजकमित्यर्थः । वियोजनप्रयोजनं तु मैत्रेये विदुराय त्वया वाच्यमिति भगवदाज्ञायाः प्रकर्षेण सिद्धिरिति बोध्यम् । अन्यथोद्धवसहस्थितौ परमप्रेमोदयेन भगवति भावेन लय इव स्यादिति भावः । उभयोरिति । भगवांस्तु स्वरूपेणोद्धवे गुणैर्विदुरे च प्रविष्ट इति न तद्वार्तोपरमे न तद्वियोजकं पद्यमेतदिति भावः । सन्देहनिवृत्तिरिति । परीक्षितः सन्देहसहिता तन्निवृत्ति'र्निधनमुपगते'ष्वित्यारभ्य 'हरिमीजे समाधिने'त्यन्तैः पञ्चभिर्वाक्यैरित्यर्थः । गुरुशिष्यसङ्गम इति । उपदेशादानादुद्धवो न गुरुः, किन्तु मैत्रेय एव; शिष्यो विदुरस्तयोः सङ्गमो 'विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वे'त्यारभ्य 'यत्र मित्रासुतो मुनि'रित्यन्तैश्चतुर्भिर्वाक्यैरित्यर्थः । नन्वेतच्चरित्रेण भगवता विद्यमानाविद्यमानोभयविधभक्तोद्धारः कृत इति कथं ज्ञेयमित्याशङ्क्याहुर्विद्यमान इति । उभयोरवतारसामयिकभक्तत्वेऽपि तत्समये भगवत्सन्निधौ विद्यमान उद्धवोऽविद्यमान विदुरस्तयोः स्वतो मैत्रेयद्वारा चोद्धारात् तथाभिप्रायो ज्ञातव्य इत्यर्थः । एतेन भगवत्परोक्षवर्तिनां भगवदासभगवदीयोपदेश एव साधक इति सूचितम् । एतद्कथन इति । भगवति विद्यमानाविद्यमानोभयविधभक्तोद्धारकृत्याकथन इत्यर्थः । क्रूरत्वादिति । परोक्षस्थितभक्तोद्धाराकर्तृत्वेन तेषु दयाभावात् । क्रूरत्वेनेदानींतनैरभजनीयः स्यात् । तथा च सर्वभजनीयत्वेन सर्वेश्वरत्वं भगवति न स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

---

१ इति २ कारिकात्मकः पाठः स्पष्टः ।

एवं श्रोतुरधिकारं निरूप्य वक्तुरधिकारमाह—

मैत्रेयस्यापि वक्तृत्वं श्रवणाज्ज्ञापनान्मतम् ॥
अत एव हरिस्तस्य सङ्गं चक्रे स्वसिद्धये ॥ ३१ ॥[1]

मैत्रेयस्यापीति । श्रोतर्येवाऽनुप्रवेशः । ननु वक्तुः प्राधान्याद्भिन्नतया निरूपणमुचितं, तत्कथं श्रोतृशेषत्वमित्याशङ्क्याह अत एवेति । न हि मैत्रेयकृपया मैत्रेयो निकटे स्थापितः, किन्तु विदुरकृपया । अतो भगवन्मार्गे भक्त एव श्रेष्ठो नाऽन्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं चतुर्भिरधिकारं निरूप्य श्रोतरि सिद्धे मुख्यसृष्टिं निरूपयतीत्याह—

उभयोर्भेदकमाह—

अधिकारेऽथ संसिद्धे द्वाभ्यां सृष्टिर्निरूप्यते ।
तत्त्वकार्यविभेदेन गुणातीता द्विधा हि सा ॥ ३२ ॥

अधिकार इति । तत्त्वकार्यविभेदेनेति । कार्यं पुरुषशरीरम् । गुणातीता द्विधा हि सृष्टिः । अग्रे उभयोः कारणत्वाद् द्वयं कारणत्वेनैव निरूपितम् ॥ ३२ ॥

वक्तुरधिकारमिति । विदुराधिकारे परम उक्ते तद्वक्तृत्वेन मैत्रेयस्यापि तादृशमधिकारमाहेत्यर्थः । श्रोतरीति । विदुरमात्रश्रवणार्थं विदुरे हृदि समानीय मैत्रेये तं भावयित्वा भगवता ज्ञापनादित्यर्थः । प्राधान्यादिति । ज्ञानस्य सिद्धत्वेन श्रोतुर्मुख्यत्वादित्यर्थः । भिन्नतयेति । तथैवाध्याय चतुष्टयेनेत्यर्थः । श्रोतृशेषत्वेनेति । गौणशेषत्वेन मुख्यस्य कथनमनुचितमिति भावः । भक्त एवेति । मूले 'स्वसिद्धय' इत्यनेन स्वः स्वीयो भक्तस्तस्य सिद्धय ज्ञानाय प्रभुणा तत्सङ्गकरणाद् भक्तिमार्गे भक्त एव श्रेष्ठो हीनोऽपि नान्य उत्कृष्टोऽपीत्यर्थः । तस्य च भक्तत्वं 'सेवनात् कृष्णदेवस्ये'त्यादिना पूर्वमेव निरूपितं मैत्रेये तदभावाद् वक्तृत्वेऽपि गौणत्वमेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

चतुर्भिरधिकारमिति । श्रोतृवक्तृभेदेनोभयविधमधिकारमित्यर्थः । मुख्यसृष्टिमिति । गुणातीतसृष्टिमित्यर्थः । उभयोरिति । गुणातीतसृष्टिरूपैकार्थनिरूपकत्वेप्युभयोरध्याययोर्भेदकमर्थद्वयमाहेत्यर्थः । पुरुषशरीरमिति । पुरुषावतारशरीरमेवात्र सृष्टावाधिदैविकतत्त्वकार्यं न विसर्गरूपभौतिकतत्त्वादिकमित्यर्थः । द्विधा हीति । व्यष्टिसमष्टिभेदेनेत्यर्थः । तत्त्वानि व्यष्टिस्तन्निर्मितपुरुषशरीरं समष्टिरिति ज्ञेयम् । अग्र इति । सगुणसृष्टावित्यर्थः । उभयोरिति । तत्त्वतत्कार्यरूपव्यष्टिसमष्ट्योरित्यर्थः । कारणत्वेनैवेति । तत्त्वैः पुरुषशरीरात्मकभूतनिर्माणे तेन च सर्वत्र प्रविष्टेन क्षोभोत्पादनात् तत्रैवेन्द्रियमात्रादिभौतिकनिर्माणमुक्तमिति कारणत्वेनैव तद् द्वयमत्र प्रकरण उक्तमित्यर्थः । एतेनैतल्लीलायाः 'सर्गः कारणसम्भूति'रिति वाक्योक्तं सर्गरूपत्वमपि समर्थितम् ॥ ३२ ॥

---

1 कारिकात्मकः सप्तमः स्तबकः ।

तत्र तत्त्वेषु सन्देहाभावात्समष्टेः कारणत्वं साधयति—

समष्टेः कारणत्वं हि कर्माणि प्रति वर्णिनाम् ।
प्रश्नत्रयं तृतीये तु द्वैविध्यं प्रथमे पुनः ॥ ३३ ॥
षड्भेदा नाऽवतारे हि साधनेनोपसंहृतिः ।
द्वयोरपि विभेदेन प्रकटे ह्येक एव तु ॥ ३४ ॥
जन्मादयः प्रवेशश्च प्रकारद्वयमेव च ।

समष्टेरिति । एवं प्रकरणाध्यायार्थं निरूप्य विचारमारभते । तत्र प्रथमं विदुरस्य प्रश्नः "सुखाय कर्माणि" (३-५-२) इति पञ्चदशभिः श्लोकैः । तत्र किं पृष्टमिति विचारणीयम् । उत्तरत्वेन भगवल्लीलामाह उत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपाम् । ततस्तदनुरोधेनैकः प्रश्नः कर्तव्य इति भवति तदभावाद्विचारः । तत्र प्रथमं कर्मफले सन्देहः, फलार्थं विहितानि कर्माणि क्रियमाणानि विपरीतं फलं साधयन्तीत्येकः प्रश्नः । तत्रांशत्रयमस्तीत्याह कर्माणि प्रति वर्णिनामिति । नैतानि कर्माणि लौकिकानि; किन्तु वैदिकानि ।

तत्त्वेष्विति । व्यष्टिरूपेष्वित्यर्थः । सन्देहाभावादिति । विसर्गरूपत्वसंशयाभावादित्यर्थः । समष्टेरिति । पुरुषशरीरस्येत्यर्थः । एवं प्रकरणेति । प्रकरणस्य गुणातीतस्यैवमनेन प्रकारेणाध्यायार्थं निरूप्य सगुणप्रकरणादौ प्रश्ननिरूपकपञ्चदशवाक्यानां सम्बन्धिनं प्रश्ननिर्धारकं विचारमारभत इत्यर्थः । तत्रेति । पञ्चदशसु श्लोकेष्वित्यर्थः । भगवल्लीलामिति । 'अथ ते भगवल्लीला' इतिवाक्यादिति भावः । उत्पत्तीति । 'विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था' इतिवाक्यादित्यर्थः । ततस्तदिति । तदनुरोधेन लीलारूपैकोत्तरानुरोधेन प्रश्नोऽप्येक एव तद्विषयकसंशयजनकः कर्तव्य इति विचारे क्रियमाणेऽर्थो भवतीत्यर्थः । तदभावादिति । एकप्रश्नाभावादित्यर्थः । तत्रेति । विचारे क्रियमाणे भगवल्लीलोत्तरकं प्रश्नत्रयं सेत्स्यतीति तन्मध्ये प्रथममित्यर्थः । विहितानीति । वेदेन फलकारणत्वेन बोधितानीत्यर्थः । तथा च तादृशानां तेषां विपरीतफलसाधकत्वं प्रत्यक्षसिद्धं न सम्भवतीति भावः । तत्रेति । कर्मविषयकप्रश्न इत्यर्थः । अंशत्रयमिति । कथं सुखार्थं क्रियमाणानां सुखासाधकत्वं बोद्धिश्य भेदेन दुःखाभावासाधकत्वं कथं वार्थः । तथा च कर्मभिर्वैदिकैरपि जायमानं सर्गादि सुखमन्ते पातात् न सुखमिति प्रश्नकर्तुरभिप्राय इत्यर्थः । किन्तु वैदिकानीति मूले । 'सुखाये'ति चतुर्थ्या सुखमात्रार्थत्वेन तेषां प्रश्नविषयत्वोक्तेः । अन्यथेति । लौकिककर्मोक्तावित्यर्थः । भ्रान्तस्येति । लौकिककर्माणि धनार्जनादीनि भ्रान्त्यैव भवन्ति पूर्वं तत्सिद्धपनिश्चयात् । तथा च भ्रान्तस्य शैत्यार्थिनो वह्नौ तापार्थिनो जलादौ प्रवृत्तस्य यथा फलविपर्यये फलाभावे न किञ्चिद् दूषणं तत्र तत्फलाभावात् तथा लौकिककर्ममात्रस्य भ्रमप्रतिपन्नत्वेन तत्र निष्फले प्रवृत्तौ फलाभावे न किञ्चिद् दूषणमित्यर्थः । अत इति । यतो लौकिकेषु कर्मसु सुखहेतुत्वं सम्भावयितुमप्यशक्यं विपरीतानुभवादतो वर्णिनां त्रैवर्गिकानां तानि वैदिकानि;

अन्यथा भ्रान्तस्य फलविपर्यये न किञ्चिद्दूषणम् । अतो वर्णिनामेव कर्माणि प्रति प्रश्नत्रयम् । कथं सुखं न जायते दुःखाभावो वा उद्देश्यभेदेन ? कथं वा सङ्कल्पितं दुःखं जायत इति ? अथ यदि कर्ममार्ग एतादृश एव तदा प्राणिना किं कर्तव्यमिति प्रथमः प्रश्नः । तत्र यदुत्तरं भगवद्भजनं कर्तव्यमिति, तत्रापि भजनमपि कर्मेति, येन प्रकारेण कृतं भगवत्प्रीतिजनकं भवति तं प्रकारं कथयेति द्वितीयः प्रश्नः । अवतारचरितप्रश्नस्तृतीयः । अवतारव्यतिरेकेण कृते चरित्रे प्रश्नचतुष्टयम्——उत्पत्तिस्थितिप्रलया नानात्वमिति । कार्यप्रश्नः पञ्चमः । सर्वत्र भिन्नप्रकारकरणहेतुः प्रश्नः षष्ठः । एवमवतारचरित्रेण सह सप्त भवन्ति । एवं सति प्रश्नत्रयं भवति । जीवकर्माणि द्विविधानि, स्वार्थानि भगवदर्थानि चेति । भगवत्कर्माणि च तृतीयानि, तत्सामान्यतः प्रतिजानीते प्रश्नत्रयं भवति । एतत्पदं पूर्वेणापि सम्बध्यते वर्णिनामित्यनेन तद् द्योतितं प्रश्नप्रथमश्लोकार्थत्वेन, साधारण्येन च प्रतिज्ञा । प्रश्नत्रयमिति ।

प्रत्यंशभेदेन प्रश्नत्रयं वस्तुतस्त्वेक इत्यर्थः । **उद्देश्यभेदेनेति** । उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैव दुःखाभावस्य भिन्नत्वं वस्तुतस्तु सुखदुःखाभावरूपेणैक एव भगवानित्यर्थः । अत एव 'त यथा यथोपासते तथैव भवती'तिश्रुतिः । **असङ्कल्पितमिति** । कर्मफले कामः कारणं तत्र तद्धेतुभूतदुःखविषयकसङ्कल्पस्याप्यभावे कथं तदुत्पत्तिरित्यर्थः । **कर्ममार्ग एतादृश** इति । सुखभ्रमात् प्रवृत्तानां दुःखसाधक इत्यर्थः । **किं कर्तव्यमिति** । लौकिकं कर्तव्यमथवा तूष्णीं स्थातव्यमित्यर्थः । **प्रथमप्रश्न** इति । अंशत्रयसहितो वैदिककर्मविषयकः प्रश्न इत्यर्थः । **भगवद्भजनमिति** । यदि त्वयैवमुत्तरं देयं यत्रास्ति परमानन्दस्तादृशमपि कर्मास्ति भगवद्भजनरूपं तत्कर्तव्यमिति परं तदपि **कर्मेति** क्रियारूपं तस्यापि प्रकारो ज्ञातव्यो भजनं बाह्यमान्तरं वा त्यागेनात्यागेन वा पुरुषोत्तमस्य साक्षाद् विभूतीनां च कर्तव्यं कीदृश **भगवत्प्रीति**साधकमिति येन प्रकारेण कृतं तद्भजनमपि फलं जनयति तत्प्रकारनिरूपको मार्गो वाच्य इति 'तत् साधुवर्यादिश वर्त्म शं न' इत्यनेन **द्वितीयः** प्रश्न इत्यर्थः । **अवतारेति** । 'करोति कर्माणी'त्यनेन तृतीय इत्यर्थः । **अवतारव्यतिरेकेणेति** । प्रपञ्चे समागमनव्यतिरेकेण तदा स्वस्थानस्थितेनैव चरित्रकरणादित्यर्थः । **प्रश्नचतुष्टयमिति** । 'यथाससर्जाग्रे संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेत एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासी'दित्यादिभिरुत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रवेशसूचितनानात्वविषयक प्रश्नचतुष्टयमित्यर्थः । **कार्यप्रश्न** इति । 'क्रीडन् विधत्त' इतिश्लोकेन भगवदवतारचरित्रप्रश्न इत्यर्थः । **पञ्चम** इति । भिन्नतया कथनं पूर्वेषां प्रश्नानां कारणविषयकत्वेन सजातीयत्वबोधनाय । **सर्वत्रेति** । प्रपञ्चे पदार्थेषु भिन्नप्रकारेण कारणं भगवता न त्वेकेन प्रकारेणेत्यत्र यो हेतुस्तत्तद्भेदरूपस्तद्विषयको 'येस्तत्त्वभेदै'रित्यनेन कृतः **षष्ठ** इत्यर्थः । **एवमिति** । एतेऽनवतारचरित्रप्रश्नाः षडवतारचरित्रेण सहभूताः **सप्त** प्रश्ना **भवन्ती**त्यर्थः । एतेन यावन्त्यनवतारचरितानि तान्यवतीर्णोऽपि लीलासृष्टौ करोतीति बोधितम् । पर्यवसितमर्थमाहुरेवं **सतीति** । षड्दशस्वपि श्लोकेषु **जीवकर्माणि** भगवत्कर्माणि च पृष्टानि तत्र जीवकर्माणि **द्विविधानि स्वार्थानि** स्वफलसाधकानि, **भगवदर्थानि** स्वतन्त्रसेवासाधकानि **भगवत्कर्माणि** तच्चरित्राणीति त्रयाणां प्रश्नात् **सामान्यतः प्रश्नत्रय**मित्यर्थः । **एतत्पद**मिति । एतत्पदस्थं प्रश्नत्रयमिति **पूर्वेण** कर्माणि

तृतीये भगवत्कार्यप्रश्ने अवतारानवतारभेदेन द्वैविध्यम् । तत्रानवतारप्रश्ने षट् भेदाः, स एव प्रथम इति प्रथमे पुनरित्युक्तं । पश्चादवताराः । उद्देशेन ग्रहणसन्देहं वारयति नाऽवतारे हीति । अतो नभिव्यक्तभगवत एव षट् प्रश्नाः कृता उपसंहारेऽपि निरूपिताः "यानीश्वर कीर्तय तानि मह्यम्" (३-५-१६) इति । गृहीतावतारस्य च तेन भगवत्कर्मस्वेव द्विविधेष्वपि तस्योपसंहार इति तत्रैवोत्तरमुक्तमिति न दोषः । यतः

त्रितिवर्णिनामित्यनेनापि देहलीदीपन्यायेन सम्बध्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सम्बन्धे को हेतुस्तत्राहुर्वर्णिनामिति । वर्णिनां हि कर्माणि त्रिविधानि भवन्ति सत्त्वादिगुणैर्वर्णभेदेन च शूद्रस्य कर्माभावात् स्मार्तानां शूद्रेषु विहितानां कर्मत्वेनागणनात् । तथा च तान्येव त्रिविधानि प्रति प्रश्नत्रयमित्यर्थः । ननु जीवस्वार्थकर्ममात्रविषयप्रश्नत्रयं क्वापि नास्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः प्रश्नप्रथमेति । 'सुखाय कर्माणी'ति प्रथमश्लोके सुखाभावदुःखामात्राभावदुःखसम्बन्धि येन कर्मस्वेव प्रश्नत्रयकरणादित्यर्थः । सति भगवदर्थकर्मप्रश्नद्विविधभगवच्चरित्रप्रश्नैः सह षट् प्रश्ना भवन्ति । तथा च षड्गुणा भगवल्लीलैव पृष्टेति सर्वेषामेकमेवोत्तरं लीलानिरूपणमिति भावः । नन्वेवं प्रश्नत्रयेण सम्पन्ने इति प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्याशङ्क्याहुः साधरण्येनेति । चस्त्वर्थः । प्रतिज्ञा तु सामान्यतस्त्रयः प्रश्ना भवन्तीति साधारण्येन सामान्यप्रकारेणेत्यर्थः । अत एवाभासेऽपि 'सामान्यतः प्रतिजानीत' इत्युक्तम् । नन्वेवं प्रश्नत्रयपक्षेऽपि भगवच्चरित्रस्य द्विविधत्वाच्चत्वारः प्रश्ना भवन्तीति प्रतिज्ञानुपपत्तिस्तादवस्थ्यैवेति चेत तत्राहुरवतारेति । अवतारानवतारभेदेनैव द्वैविध्यं वस्तुतस्तूभयोरुभयत्र सत्त्वाद् भगवच्चरित्रत्वेनैकत्वमित्यर्थः । स एव प्रथम इति । स एवानवतारविषयकप्रश्न एव पश्चादेव स्वसृष्टजीवोद्धाराय स्वेच्छया भक्तकृपया वा प्राकट्यात् प्रथम इत्यर्थः । उक्तमिति । मूल इत्यर्थः । पश्चादवतारा इति । सूत्रार्थं षड्विधपूर्वोक्तलीलाकरणानन्तरमेवेत्यर्थः । उद्देशेनेति उद्देशो नाममात्रेण कीर्तनम् । तथा च चरित्राण्येव षड्विधानीति तेषामत्र प्रश्नेषु ग्रहणमिति यः सन्देहस्तमित्यर्थः । नावतारेति । अवतारे तु दशविधलीलातदवान्तरभेदैश्च चरित्राणामनन्तत्वादिति भावः । अत इति । यतोऽवतारभेदानन्त्यमतोऽनभिव्यक्तस्यैव षट् प्रश्नास्तत्र षण्णामेव चरित्राणां सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि भगवल्लीला सर्वत्र प्रश्नोत्तरत्वेन न युज्यते प्रथमत एव जीवकर्मणां पृष्टत्वादित्याशङ्क्याहुरुपसंहारेऽपीति । भगवत्प्रश्ना एवोपसंहारे निरूपिता इति तस्य प्राबल्यमिति जीवकर्मणां सुखासाधकत्वं दुःखसाधकत्वं भगवत्कर्मणामेव सुखसाधकत्वमित्येतदभिप्रायेण तन्निरूपणमित्यर्थः । नन्वन्ते 'यानीश्वर' इतिवाक्ये 'यानी'तिसामान्योक्त्या जीवरूपेणापि यत् करोति तत् पृष्टमिति न भगवत्कर्मस्वेवोपसंहार इत्याशङ्क्याहुः गृहीतावतारस्येति । अस्मिन्नेव पद्ये 'गृहीतगुणावतारस्ये'ति भगवद्विशेषणादिति भावः । तेनेति येन हेतुना अनवतारावतारभेदेन भगवच्चरित्राण्येव पृष्टानीति तेष्वेवोपसंहारादुपक्रमस्यार्थविचारे दुर्बलत्वात् तत्रैव भगवच्चरित्र एवा'थ ते भगवल्लीला' इत्यादिनोत्तरमुक्तमिति न, प्रश्नोत्तरवैषम्यदोष इत्यर्थः । ननूपक्रमे जीवकर्मणामेव पृष्टत्वात् प्राथम्येनोपक्रमस्य पूर्वमीमांसान्यायेन प्रबलत्वाच्च तत्रैवोत्तरदानमुचितमिति तदभावात् प्रश्नोत्तरवैषम्यदोषो यथास्थित एवेत्याशङ्क्याहुर्यतः साधन इति ।

साधने जीवकर्तृकर्मणि नोपसंहृतिः । हेत्वन्तरमपि द्वयोरपि विभेदेनेति । 'तदस्य कौपारव' (३-५-१५) इति । "स विश्वजन्मस्थिती" ति (३-५-१६) । इदानीं प्रश्नान् गणयितुं प्रथम उद्देशप्रकारेण एक एव प्रश्न इत्याह प्रकटे त्वेक एव त्विति । प्रकटोऽवतारः । अप्रकटे षड्भेदान् वदति जन्मादय इति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः यथा " ससर्जाग्रे " इत्यादिना । प्रवेशनानात्वे एकत्वेन गणिते । तदनन्तरं प्रकारद्वयप्रश्नः, " यैस्तत्त्वभेदैः, " " येन प्रजानामि"ति ३-५-९ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्कर्मप्रश्नेषु क्रियमाणेषु पूर्वयोरुत्तरं न वक्तव्यमिति स्वरुच्या शास्त्रनिर्धारेण च निरूपयतीत्याह-

हेतूक्त्या शास्त्रनिर्धारो भक्तत्वज्ञापनाय हि ॥ ३५ ॥
स्वरुचिश्चापि तत्रैव षट्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

हेतूक्त्या शास्त्रनिर्धार इति । "कस्तृप्नुयात् " इति (३-५-११) चतुर्भिः

जीवकर्तृककर्माणि साधन भगवत्कर्माणि फलं मोक्षाधिकस्वतन्त्रपुरुषार्थरूपत्वात्, तथा च साधनफलयोर्मुख्यता फल एवेति मुख्ये फले उपसंहारात् तस्यैव प्राबल्यम् । अनयोर्बलाबलनिर्णयेऽर्थबलाबलसत्त्वमेव नियामकम् । अन्यथा ' ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्यान्ते ' य एवं वेदेत्युपनिषदि'त्यनेन जीवे उपसंहारादुपनिषदा जीवपरत्वमेव स्यात् । प्रकृते तु जीवकर्मणां साधनत्वेनोक्तफलतो हीनत्वादुपक्रमे तन्निरूपणे तस्यापि न प्राबल्यमिति भाव. । **हेत्वन्तरमपी**ति । अनवतारावताभेदेन भगवच्चरित्रे एवोपसंहार इत्यत्र द्वयोश्चरित्रयोः कथारूपकृतिरूपयो'**स्तदस्य कौपारव** ' '**स विश्वजन्मस्थिती**'तिश्लोकाभ्यामन्ते भेदेन प्रश्नादयमप्येको हेतुरन्यथा ' यानीश्वर ' इतिसामान्यभाषयैव प्रश्नः कृत. स्यात्, न भेदेनेत्यर्थः । **इदानी**मिति । प्रश्नान् निर्द्धार्य पञ्चदशसु श्लोकेषु कति प्रश्ना इति तान् **गणयितुं** लीलारूपोत्तरे सन्देहाभावाय प्रथमे सर्वकारणरूपे सृष्ट्यर्थं स्वत एवाविर्भूते उद्देशप्रकारेण नाममात्रेण कीर्तनरूपेण **एक एव प्रश्नः** अवतीर्णचरित्रमात्रमुद्दिश्य प्रश्नकरणादिति भावः । **प्रकटोऽवतार** इति । एतेन भक्त्या तत्तदर्थप्रकटस्य भावेन स्वानन्ददायकत्वलक्षणचरित्रप्रश्नो न भवतीति बोधितम् । **अप्रकट** इति अनवतीर्णेन तु परोक्षरसानुभवायान्तर्हित इत्यर्थ । **प्रवेशनानात्व** इति । प्रपञ्चमुत्पाद्य तत्र प्रवेशानन्तरमेव भगवत एकस्य नानात्वस्फुटीभावात् कारणकार्यभावेन मृद्घटादीनामिव तयोरेकत्वेन गणनेत्यर्थः । **प्रकारद्वये**ति । ' यैस्तत्त्वभेदैः ' ' येन प्रजाना'मिति वाक्याभ्य लोककल्पनभेदकरणप्रकारौ पृष्टावित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

एवमिति । उपसहारे मुख्यतयोभयविधभगवच्चरित्रप्रश्नेषु **क्रियमाणे**ष्वित्यर्थः । **पूर्वयो**रिति । जीवानां स्वार्थभगवदर्थककर्मणोरित्यर्थ. । **न वक्तव्य**मिति । श्रोतुर्मम रुच्यभावाच्छास्त्रनिर्द्धाराच्चेत्यर्थः । **हेतूक्त्ये**ति । 'परावरेषा'मित्यनेन स्वस्य भगवच्चरित्रश्रवणे तृप्त्यभावकथनेन तत्रैवा रुचिरुक्ता ।

प्रश्नैर्हेतूक्तिः। अनेनैव शास्त्रनिर्धारः। गृहासक्तिर्दुःखात्मकं संसारं प्रयच्छति। कर्माणि तु गृहासक्तिकार्याणि। अतो दुःखजनकत्वमुचितमेवेति। ननु स्वयं पृष्ट्वा स्वयमेव कथमुत्तरयतीत्याशङ्क्याह भक्तत्वज्ञापनाय हीति। भक्तो हि कर्मणामसारतां ज्ञात्वा भगवद्धर्मेषु रमते ततः कर्मप्रश्नस्तस्याऽयुक्तो भवति। एवं ज्ञापनेन स्वस्य भक्तत्वम्। रुच्यापीत्याह स्वरुचिश्चापीति। "परावरेषाम्" (३-५-१०) इति श्लोकेन स्वरुचिरुक्ता। 'मह्यमि'त्युपसंहारे-पि। नन्ववतारचरित्रमपि नोत्तरे निरूप्यत इत्याशङ्क्याह षट्सु सर्वं प्रतिष्ठितमिति। स्थितावतवताराणां प्रवेशं मन्यते। पुरुषे वाऽनुप्रवेशः ॥ ३५½ ॥

'कस्तृप्नुयान्' 'मुनिर्विवक्षु.' 'सा श्रद्दधानस्य' 'तान् शोच्यशोच्या'निति चतुर्भिः श्लोकैः कथायामेव सुखसाधकत्वरूपहेतूक्त्यान्येषां दुःखसाधकत्वमेवेति शास्त्रार्थनिर्द्धारो विदुरस्येत्यर्थः। ननु गृहं हि लोके सुखसाधकं तदासक्तिनिवर्तकत्वेन कथं कथायाः सुखसाधकत्वमिति हेतुरयं व्यभिचारीत्याशङ्क्याहु**गृहासक्ति**रिति। **दुःखात्मक**मिति। अहन्ताममतयोरेव दु.खत्वात्। अन्यथा जीवोऽक्षरात्मक इति स्वानन्दं च सर्वदानुभवेदित्यर्थः। नन्वेतावता कर्मणां दुःखसाधकत्व कथं निश्चितमित्याशङ्क्याहुः **कर्माणि त्वि**ति। गृहासक्तेरेव कार्यरूपाणि कर्माणि तदभावे विरक्तस्य सर्वत्यागेन मोक्षसाधकवर्त्मनि प्रवेशादित्यर्थः। **अत** इति। यतो गृहासक्तिमूलकानि कर्माणीत्यर्थः। **उचितमेवे**ति। दुःखात्मककारणजन्यानां तेषां गृहासक्तिपोषकत्वादिति भावः। **त्यागः सुखात्मक** इति। सुखपोषकत्वमेव। दुःखात्मकगृहादि त्यागस्य सुखरूपत्वात्। अत एव 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रिति श्रुतिः। नन्वेवं सति स्वयमेव पूर्वं कर्माणि किमर्थं पृष्टवान् पृष्ट्वा वा किमिति तदुत्तरं दत्तवानित्याशङ्क्याहु**र्भक्तत्वे**ति। 'सुखाय कर्माणि करोति लोक' इतिप्रश्नस्यान्यार्थं करणात् स्वयमेव तदुत्तरदानेन कर्मण्यसारतावगमबोधनान्मह्यमित्यनेन स्वनिश्चयज्ञापनाच्च स्वस्य भक्तत्वमेव ज्ञापितमन्यथाऽभक्ताय भगवदीयो न भगवच्चरित्रं वदेदिति भावः। ननु भक्तत्वमेवानेन कथं ज्ञापितं ज्ञानिनोऽपि कर्मण्यपसारताप्रतीतिरित्याशङ्क्याहु**र्भगवद्धर्मे**ष्विति। भगवद्धर्मेषु भगवत्कथाश्रवणादिषु भक्ता एव परमानन्दं प्राप्नुवन्ति न ज्ञानिन इत्यर्थः। अत एवोक्तमाचार्यैर्निरोधलक्षणे 'ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशं'मिति। **तत** इति। यतोऽयं भक्तोऽतस्तस्य स्वनिमित्तं कर्मप्रश्नो न युक्त इत्यर्थः। **एवं ज्ञापनेने**ति। एवमनेन प्रकारेण प्रश्नस्वरूपज्ञापनेन यद् भक्तत्वं ज्ञापितं तत् न शास्त्रार्थज्ञानेन माहात्म्यज्ञानात् किन्तु प्रेम्णापीति ज्ञापयितुमाहु **रुच्यापी**ति। रुचिस्तु 'परावरेषा'मिति श्लोकेनैवोक्ता। तत्रापि प्रेम्णा आधिक्यज्ञापनाय शास्त्रार्थज्ञानज्ञापकश्लोकचतुष्टयात् पूर्वमेव रुचिरुक्तेति भावः। **मह्य**मिति। कदाचिदन्यार्थं प्रश्नोत्तरकथनेऽपि 'यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्य'मित्यत्रान्ते 'मह्य'मितिकथनान्मदर्थं तूभयविधभगवच्चरितान्येव कथयेत्यभिप्रायेण 'मह्य'मित्युपसंहारोऽपि भक्तत्वज्ञापक इत्यर्थ.। ननु मैत्रेयेणानवतारसामयिकलीलाषट्कमेवोत्तरे निरूपितमित्यवतारचरित्रप्रश्न. स्वार्थोऽपि नोत्तरित इत्याशङ्क्याहुः **स्थिता**विति। षट्सूत्रेषु या स्थितिलीलोक्ता तन्मध्य एवावतारचरित्रप्रवेशादित्यर्थः। अयमभिप्रायः। सत्त्वाधिष्ठानेन भगवदवताराभावे स्थितिर्न भवति। 'स त्वं त्रिलोकस्थितये बिभर्षी'ति वाक्यात्। अत एव जगत्स्थित्यर्थं नारायणावतारेण तपःकरणम् ॥ ३५½ ॥

ननु " तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः " (३-५-४) इति प्रश्नोऽनुपपन्नः, प्रश्ने च्चा उत्तरे वा समानाभावादित्याशङ्क्य समाधत्ते–

इष्टे प्रसिद्धान्यहेतोर्भगवत्प्रीणनेऽपि च ॥ ३६ ॥

उत्तमे पथि संप्रश्न आद्यावेतौ यथोत्तरम् ।

इष्ट इति । इष्टे सुखदुःखाभावे भगवत्प्रीणने वा प्रसिद्धहेतोरभावादन्यो हेतुर्वक्तव्य इति लोकोपकारार्थं प्रश्न उचितः । अत एवाद्यावेतौ सर्वसाधारणौ लोकोपकारार्थं स्वार्थं च यतनीयामिति । नन्वस्योत्तराभावात्कथं प्रश्न इति तत्राह यथोत्तरमिति । यथावदुत्तरम् । उत्तरवाक्ये प्रथमत एव " लोकान् साध्वनुगृह्णता " (३-५-१८) इति प्रशंसायाः कृतत्वात् । तृतीयोत्तरेणैवाऽऽद्योत्तरं यथावदुक्तमित्यर्थः ॥ ३६½ ॥

तत्र हेतुः–

उत्तरत्वेन कथनादुत्तरं कर्मणि स्थितम् ॥ ३७ ॥

अतः सभाजनं तस्य तेनैवोत्तरमाद्ययोः ।

उत्तरत्वेन कथनादिति । तदेव स्पष्टयति उत्तरं कर्मणि स्थितम् । भगव-

---

नन्वेव 'तत्साधुवर्यादिशे'त्यनेन मार्गप्रश्नो ऽर्थः । कर्मप्रश्नस्य लोकार्थत्वेन स्वस्य भक्तत्वज्ञापकत्वात् । न च लोकार्थमेवाय प्रश्न इतिवाच्यम् । 'पूर्ववल्लोक' इति प्रश्नवाक्ये कथनात् प्रत्युत 'न' इति स्वार्थत्वेन कथनाच्च । न च मार्गप्रश्नो लीलारूपेणोत्तरेण पूर्यत इति वाच्यम् । उत्तरे लीला एव निरूप्यन्ते न तु तच्छ्रवणादि येन प्रश्नोत्तरयोः समानं वाक्य भवेदतोनुपपन्न एवायं प्रश्न उत्तराभावादित्यर्थः । इष्ट इति । सुखदुःखाभावरूपे इष्टे लोकानां प्रसिद्धो यो वेदादौ कर्मरूपो हेतुः स तु प्रत्यक्षविरोधान्न सम्भवतीत्यन्य एव तत्र हेतुर्वाच्यस्तथा भगवत्प्रसादेऽपि तस्य 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति' 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाये'त्यादिवाक्यैरतः कर्मपरा भगवन्मार्गाज्ञानात् कथं सुखवन्तो भविष्यन्तीति तेषु दयया तदर्थं तदनन्तरमव्यवधानेन मार्गप्रश्न इत्यर्थः । अत एव सर्वाभिप्रायेण 'न' इति बहुवचनम् । अन्यथा चरित्रप्रश्ने मह्यमिति यद्वत्रापि एकवचनमेव वदेदिति भाव. । अत इति । प्रश्नवाक्यविचारेण सर्वार्थावेवैतौ प्रतीयेतातस्तथेत्यर्थ. । आद्यावेताविति । भगवद्भक्तानां दयालुत्वेन प्रथममन्योपकारविचारस्योचितत्वादित्यर्थः । लोकोपकारार्थमिति । तदैव दयासिद्धेरिति भावः । स्वार्थं चेति । स्वार्थे प्रयत्नाभावे स्वात्मनि करुणाया सिद्ध्येदिति भावः । अत एव 'नृदेहमाद्य'मिति श्लोके 'आत्मह'इत्यनेन तस्यात्मघातित्वमुक्तम् । अस्येति । लोकार्थप्रश्नस्येत्यर्थः । उत्तराभावादिति । उत्तरे लीलाकथनरूपे भगवन्मार्गाकथनादित्यर्थः । कथं प्रश्न इति । अविचार्य प्रश्नकरणं विदुरेऽतिचतुरे न सम्भवतीति केन प्रकारेण प्रश्न इत्यर्थः । यथावदिति । प्रश्नो यथा येन प्रकारेण तद्वत्तेनोत्तरनिरूपणात् प्रथमत एव 'लोकान् साध्वनुगृह्णते'तिप्रशंसाकारणाच्चरित्रविषयकतृतीयप्रश्नोत्तरेण लीलाकथनरूपेणैव श्रीभागवतरूपत्वेनोक्तेन लोकोपकारस्योपकारकप्रकारेणोत्तरं निरूपितमित्यर्थः ॥ ३६½ ॥

तत्रेति । उभयोपकारकथनमित्यर्थः । उत्तरत्वेनेति । पृष्टस्य सर्वस्य निःसन्दिग्धताया असिद्धौ

चरित्रकथने पर्यवसितम् । अत एव सभाजनम् । तदुत्तरेणैव आद्ययोरप्युत्तरमिति । दुःखाभावः सुखावाप्तिः कथाश्रवणादेव । तेनैव भगवानपि तुष्यति ॥ ३७½ ॥

ननु भक्तानां स्तुतिः कुत्रोपयुज्यते तत्राह—

कार्यसृष्टौ स्वन्त्रत्वं तेषां वारयितुं स्तुतिः ॥ ३८ ॥
विशेषतस्तु कथनं ब्रह्मणोऽपि सुदुष्करम् ।
श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं किञ्चिदुक्तमिति स्थितिः ॥ ३९ ॥

कार्यसृष्टौ स्वतन्त्रमिति । पौत्रोत्पत्तौ पुत्राणामिव न प्रकृते तत्त्वानां स्वतन्त्रता । ननु सामान्यतो निरूपणं प्रकृतोपयोगि भारतादावप्येतावच्छ्रुतत्वादित्याशङ्क्याह विशेषतस्तु कथनमिति । तर्हि कथनस्य किं प्रयोजनं तत्राह श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थमिति । श्रवणकीर्तनादेर्विषय एतादृश इति ज्ञापनार्थः ॥ ३९ ॥

लीलाकथनस्योत्तरत्वमेव न स्यादिति भावः । तदेवेति । उत्तरत्वमेवेत्यर्थः । भगवच्चरित्रकथन इति । भागवतरूपत्वेन भगवच्चरित्रे कथिते सर्वेषामेवोपकाराल्लोकविषयकस्वविषयकप्रश्नस्योत्तरं भगवच्चरित्र एव पर्यवसितमित्यर्थः । अत एवेति । यतः प्रश्न एतादृशः कृतो यत्र भगवल्लीलातिरिक्तं नोत्तरत्वेन वक्तु शक्यमतः 'साधु पृष्ट'मित्यनेन प्रश्नकर्तुः सभाजनमभिनन्दनमित्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति तदुत्तरेणैवेति । चरित्रप्रश्नोत्तरेणैवेत्यर्थः । आद्ययोरपीति । कर्मभगवन्मार्गविषययोः प्रश्नयोरित्यर्थः । आद्ययोरुत्तरं येन प्रकारेण भवति तं प्रकारमाहुर्दुःखाभाव इति । उत्तरत्वेन निरूपितेन तच्छ्रवणं सिद्धमर्थात् तथा च लीलाश्रवणमेव दुःखाभावसुखरूपोभयपुरुषार्थसाधकं स एव च मार्ग इत्युभयोरुत्तरमप्यनेन जातमित्यर्थः । ननु लीलाश्रवणस्य कथं मार्गत्वमित्याशङ्क्याहुस्तेनैवेति । श्रवणेनैव भगवान् तुष्यति 'शृण्वतां स्वकथा' इति वाक्यादित्यर्थः ॥ ३७½ ॥

नन्वत्र प्रकरणे देवतारूपाणां पुरुषशरीरकारणभूततत्त्वानां स्तुतेः कुत्रोपयोगः सृष्टावनुपयोगादित्याशङ्क्याहुः पौत्रोत्पत्ताविति । यथा पौत्रोत्पत्तौ पौत्रोत्पत्तिविषये पुत्राणामेव स्वातन्त्र्यं न पितुस्तमपृष्ट्वैव स्वेच्छया पुत्रोत्पादनयत्नकरणात् तथा तत्त्वानामपि स्वकार्योत्पादने स्वातन्त्र्यं भविष्यतीति शङ्का स्यात् तदभावार्थं स्तुतिनिरूपणेन तदधीनत्वमुक्तमित्यर्थः । प्रकृतोपयोगीति । प्रकृतं गुणातीतसृष्टिस्तदुपयोगि सामान्यतो निरूपणं एतावद् यावदत्रोच्यते तावत् भारतविष्णुपुराणादावपि श्रुतत्वादत्र विशेषतो निरूपणं कर्तव्यमित्याशयेनाशङ्केत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपीति । मूले ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वतादृक्सामर्थ्यवत्त्वेऽपि भगवल्लीलाया अनन्तत्वाद् यावदुच्यते तावत् स्वल्पमेवेति तस्यापि विशेषतो निरूपणं सुदुष्करमित्यर्थः । तर्हीति । विशेषतो निरूपणाभावे कथनस्यैवात्र किं प्रयोजनं सामान्यतो निरूपणस्य सर्वत्र भारतादिषु सत्त्वेन तत एव श्रवणसिद्धेरित्यर्थः । श्रवणकीर्तनादेरिति । 'तस्माद् भारते'ति वचे श्रवणादिविधिः प्रतिपादितस्तत्र श्रवणादेर्विषयः सर्गादिरेतादृशः श्रीभागवतोक्त एतदानुपूर्वीविशिष्टो न भारताद्युक्तस्तत्र लीलारूपत्वेन सर्गादीनामप्रतिपादनादतस्तद्विषयस्वरूपज्ञापनार्थो मैत्रेयस्यैवं प्रकरेण सर्गकथनाभिप्राय इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

---

* इति १ कारिकात्मकोऽष्टमः स्तबकः ।

अवतारचरित्रस्याऽनन्तर्भावमाशङ्क्याह—

सर्वावतारबीजत्वात्पुरुषेणैव तत्कथा ।
गुणातीतात्सृष्टिलीला द्वयेनैव निरूपिता ॥ ४० ॥

सर्वावतारबीजत्वादिति । अध्यायद्वयार्थमुपसंहरति गुणातीतादिति ॥ ४० ॥

सगुणां तु त्रयेणाऽऽह पूर्वपक्षाधिकत्वतः ।
ततः कारणसम्भूतिः स्तुतिस्तस्य फलावधिः ॥ ४१ ॥

सगुणा तु लीला त्रिभिः । सृष्टिभगवतोर्मध्ये गुणानामधिकारत्वात् । ते हि पूर्वपक्षत्वेनैव मतान्तरभाषया सिद्धा निरूप्यन्त इति ज्ञापयितुमाह पूर्वपक्षाधिकत्वत इति । अत्रापि कारणसम्भूतिः कार्यसम्भूतिरित्यध्यायद्वयम् । तत्र

अवतारचरित्रस्येति । उत्तरे षड्विधलीलानिरूपणे स्थितावतारणां तद्धेतुत्वेनान्तर्भावेऽवतारचरित्रस्य साधुपरित्राणदुष्टविनाशहेतोर्युद्धादिरूपस्य तु कुत्रान्तर्भावः, मुक्तिदातृत्वेन प्रलये स्थितशरीरादिनाशनान्न स्थितावुत्पन्नस्य धर्मसहितस्य रक्षणे चान्तर्भावायोग्यत्वात् । अत एव नानात्वकार्यप्रकारभेदप्रकारादिप्रश्नविषयचरित्रेषु च नान्तर्भावः । सर्वेति । 'पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवा'निति श्लोके पुरुषनिरूपणं कृतं तत्कथा च मायायां वीर्याधानरूपोक्ता । तथा च स सर्वावतारबीजमे'तन्नानावताराणा'मिति वाक्याद्ततस्तत्कथानिरूपणेन सर्वावतारकथा निरूपितेति भावः । अध्यायद्वयार्थमिति । पञ्चमषष्ठाध्यायार्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥

त्रिभिरिति । अध्यायैरित्यर्थः । नन्वत्र पूर्वसर्गात् को विशेषोऽत्रापि भगवत एव मूलत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्याहुः सृष्टिभगवतोरिति । सृष्टिः कार्यं भगवान् कर्ता तयामध्ये 'भगवानेक आसेद'मिति वाक्यान्न कोऽपि स्थितः । पूर्वसृष्टौ भगवत एवासहायकर्तृत्वादेतत्सृष्टौ तु गुणा एव भगवतः कर्तृत्वेऽधिकाररूपा इति तदस्वीकारे केवलस्य कर्तृत्वाभावादिति गुणत्वे सृष्टिप्रयोजकमत्रे सि पूर्वसर्गाद्विशेष इत्यर्थः । ते हीति । मतान्तरभाषया साङ्ख्यशास्त्रसिद्धा गुणा निरूप्यन्ते वेदे भागवते च समाधिभाषया भगवति गुणसम्बन्धस्यानुक्तत्वात तेऽपि पूर्वपक्षवाक्येष्वेव निरूप्यन्ते न सिद्धान्तवाक्येषु तेषां परमतत्वसिद्धज्ञापनायेत्यर्थः । ननु तथापि 'सेयं भगवतो माये'त्यादिनाग्रे मायया भगवच्छक्त्या गुणसम्बन्धस्य सिद्धान्तवाक्येषु वक्तव्यत्वेन तद्दूषणात् पूर्वोक्तगुणातीतसृष्टिनिरूपणमनुपपन्नमित्याशङ्क्याहुः पूर्वपक्षाधिकत्वत इति । अत्र प्रकरणे सगुणसृष्टावपि पूर्वपक्षाणामेवाधिकृत्य न सृष्टेर्विसर्गरूपसगुणसृष्टित्व साङ्ख्य इव मायागुणैः सृष्ट्यानिरूपणात् किन्तु भगवद्गुणावतारब्रह्मरूपरजोगुणसाहित्यमेवेति गुणातीतसृष्टिसमानत्वमेव, सगुणत्वोक्तिस्तु स्वगुणरजःप्राकट्येन तत्साहित्यमादायेत्यर्थः । अयमर्थः । एते त्रयोऽपि सत्त्वादयः सच्चिदानन्दानामंशभूता भगवत एव, तत्र सति सत्त्व, चिति रजः, तम आनन्दे, तेषामेवावतारा ब्रह्मविष्णुशिवाः प्रपञ्चे फलदानाय

कारणं ब्रह्म, कार्यं सर्वं जगत् । तत्कालशेषत्वेन निरूपणीयमिति स्तोत्रमेव कार्यत्वेन निरूप्यते सफलम् ॥ ४१ ॥

एवं सामान्यतस्त्रयाणामध्यायानामर्था निरूपिताः । अधुना विचार्यन्ते । नन्वियं लीला विसर्गे न सर्गे इत्याशङ्क्याह—

एतद्विभूतिरूपत्वादन्येषां न विसर्गता ।
साधारण्ये कथनं प्रकृते नोपयुज्यते ॥ ४२ ॥
अतो विभूतिरूपेण सर्वेषां विनिरूपणम् ।
यादृशो हि विसर्गोऽत्र स चतुर्थे विविच्यते ॥ ४३ ॥

त एव बहुविधसर्गेषु मायासृष्टौ कदाचिन्मायया परिगृहीतास्तद्गुणा उच्यन्ते यथा भगवत ऐश्वर्यादयो विभूतिरूपेषु स्थितास्तद्गुणास्तथा च तत्सृष्टौ न मूलभूतसृष्टित्वमुच्यते विभूतिकार्येषु मूलभूतकार्यत्वमिव, वस्तुतस्तु ब्रह्मवादे सर्वं मूलकार्यं तथापि लीलायां भेदस्तत्तद्रूपेण करणात् प्रकृते तु सर्गलीलेयं मूलरूपेण भगवच्छब्दवाच्येनोच्यते श्रोतव्यत्वेनेति न तादृशसगुणसृष्टिनिरूपकत्वमस्य प्रकरणस्येति पूर्वपक्षरूपेणैव तेषां गुणानां निरूपणमिति भावः । **अत्रापी**ति । अस्मिन् सगुणप्रकरणेऽपि गुणातीतप्रकरणवदेव कारणकार्यसृष्टिरेवोच्यते न विसर्गरूपा सगुणसृष्टिरित्यर्थः । तस्यां विभूतिरूपायां सत्त्वादिभेदेन सनकादिमरीच्यादिमहादेवादीनां त्रिगुणानामेव सृष्टेर्निरूपणीयत्वादिति भावः । **कारणं ब्रह्मे**ति । रजोगुणसहितो भगवानेवेत्यर्थः । **स्तोत्रमेवे**ति । यद्यपि ब्रह्मकार्यं सर्वमेव त्रिगुणात्मकं जगत् तथापि तदत्र कार्यत्वेन न निरूप्यते विसर्गनिरूपणापत्तेरतस्तत् सृष्टिकारणरूप ब्रह्मस्तोत्रमेव कार्यत्वेन निरूप्यते, तदग्र एतद्विभूतिनिरूपणार्थं कालप्रकरणे कारणभूतकालशेषत्वेनैव तदधीनाद् ब्रह्मणो निरूप्यत इति न कुत्रापि मुख्यविसर्गनिरूपणमिति सर्वप्रकरणेषु सर्गनिरूपणं निष्प्रत्यूहं सेत्स्यतीति भावः । ननु स्तोत्रस्य कार्यत्वोक्तिरनुपपन्ना ब्रह्मणा कृतत्वेऽपि न जगत्सृष्टिरूपत्वमित्याशङ्क्याहुः **सफल**मिति । स्तोत्रमात्रमेव नात्राध्याये निरूप्यते किन्तु तत्फलमग्रे क्रियमाणजगत्प्रकाशनं 'व्यज्येदं कञ्जनाभस्ति रोदध' इति वाक्यान्निरूप्यत इति सूक्ष्मप्रकारेण सर्वापि सृष्टिर्ब्रह्मणो हृदयागता निरूपितेति तद्विशिष्टं स्तोत्रं सृष्टिरूपत्वात् कार्यरूपमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

त्रयाणामिति । सप्तमाध्याये पूर्वपक्षत्वेन गुणनिरूपण मायाया भगवच्छक्तित्वनिरूपणेन नान्यगुणसम्बन्ध इति तदंशस्य जीवस्य विक्षेपशक्तिरूपया मायया विक्षेपात् तद्गुणसम्बन्धे 'स वै निवृत्तिधर्मेणे'त्यादिना तन्निवर्तकोपायज्ञानभगवत्कृतभक्त्यादिकमुक्तं तथाष्टमे कारणभूतब्रह्मोत्पत्तिरुक्ता नवमे तत्कार्यरूपं सृष्टिमहितं स्तोत्रमुक्तमिति **सामान्यतस्त्रयाणामध्यानामर्था निरूपिता** इत्यर्थः । **अधुना विचार्यन्त** इति । एते त्रयोऽप्यर्थाः पूर्वोक्तसर्गरूपत्वदृढीकरणाय पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचार्यन्त इत्यर्थः । **इय**मिति । एतत्प्रकरणोक्तेत्यर्थः । **विसर्गमध्य** इति । कारणभूतब्रह्मस्वरूपनिर्णयपूर्वकं चतुर्मुखोत्पत्तिनिरूपणेऽपि सृष्टेर्ब्रह्मकृताया एव निरूपणादित्यर्थः । **प्रथमसृष्टस्वरूप**मिति । 'एतच्छ'ब्देन नाभिकमलस्थितब्रह्मसहितं सर्वजगत्समष्टिरूपं तदात्मकं मूलभूतपुरुषावताररूपमुच्यते,

एतद्विभूतिरूपत्वादिति। एतदिति प्रथमसृष्टिस्वरूपपुरुषरूपमुच्यते। अन्येषां ब्रह्मादीनामस्ति विभूतित्वं, ब्रह्मादीनामस्ति च विसर्गता। उभयोः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह साधारण्येन कथनमिति। भागवतं हि सारोद्धारात्मकमुत्तमाधिकारसहितं च। तेन पुराणान्तरसाम्येन न विसर्गत्वेन निरूपणीयम्। तर्हि विसर्गो न वक्तव्य इत्याशङ्क्याह यादृशो हि विसर्ग इति। तस्य न विभूतित्वं सम्भविष्यतीति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

गुणातीता सृष्टिलीला मैत्रेयेण स्वत एव निरूपिता भगवदाज्ञया। तावता

तथा च तत्कार्यभूतानां करणत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मादीनां मूलभूतविभूतिरूपत्वमेवेति विभूतिरूपविसर्गनिरूपणमेव न मुख्यविसर्गनिरूपणमित्यर्थः। अत एवान्येषां ब्रह्मप्रकृतीनां विभूतिरूपत्वं न ब्रह्मण इत्याशङ्क्य तस्यापि मूलरूपविभूतित्वमेवेत्यभिप्रायेणाहुर्ब्रह्मादीनामिति। ननु ब्रह्मणः सर्वकारणस्य कथं विभूतिरूपत्वमित्याशङ्क्याहुरस्ति चेति। गीतायां विभूत्यध्याये 'यच्चापि सर्वभूतानां बीजं'मिति वाक्येन तस्यापि तत्त्वेन निरूपणादिति भावः। ननु विभूतित्वेऽपि कार्यरूपत्वाभावात् कथं विसर्गता स्वत एव जातत्वादित्याशङ्क्याहुर्विसर्गतेति। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं'मिति वाक्यात् तथात्वमपीत्यर्थः। उभयोरिति। यदि ब्रह्मादीनां विसर्गत्वं तदा सर्गस्कन्धे सर्गविसर्गयोर्निरूपणे किं प्रयोजकमित्यर्थः। भागवतं हीति। 'सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृत'मिति वाक्यादत्र भागवते सर्गादीनां सारोद्धार इति सर्गादिषु यः सारांशः साक्षात्पुरुषोत्तमलीलारूपो मोक्षरूपसर्गादिरूपः स गृहीत इति स यादृशः स्वविभूतिसहितो भगवानेव तादृशोऽत्र निरूप्यत इति पुराणान्तरं सर्गादीनां यत् साधारण्येन स्वविभूतिं विहाय केवलं तन्मात्रनिरूपणं तन्नोपयुज्यत इत्यर्थः। किञ्चात्र श्रोत्रधिकारवैशिष्ट्यादपि न साधारण्येन कथनं घटत इत्यभिप्रायेणाहुरुत्तमाधिकारसहितं चेति। अत्राधिकारी परमोत्तम एव प्रतिपादितः परीक्षिद्विदुरश्चान्येषां निरूपणं त्वेतदुत्तमतावगत्यर्थमिति तादृशेषु सर्वोत्तममेव सर्गादिकं वक्तव्यमित्यर्थः। तेनेति। येन हेतुना भागवत सारोद्धाररूपमधिकारश्चोत्तमस्तेन न पुराणान्तरसमतयात्र सर्गादिकं निरूप्यमित्यर्थः। विसर्गत्वेनेति। किन्तु सर्गविभूतित्वेनेत्यर्थः। तर्हि विसर्ग इति। विसर्गस्य सर्गविभूतित्वे तस्यात्र निरूपणाच्चतुर्थस्कन्धे स्वातन्त्र्येण तन्निरूपणं न कार्यमित्यर्थः। यादृशो हीति। विसर्गोऽपि सर्गवत् साक्षाद्भगवल्लीलारूपः विभूतिकः, तस्य धर्मादयः पुरुषार्था विभूतयस्तथा च तत्सहितश्चतुर्थस्कन्धे चतुर्भिः प्रकरणैर्निरूप्यत इति तस्य स्वविभूतिसहितत्वान्न विभूतित्वं सम्भविष्यत्यत्र तु तदनिरूपणाद् विभूतिरूपत्वमेवेति भावः ॥ ४३ ॥

ननु मैत्रेयेण भागवतं तु सप्तमाध्यायमारभ्यैवोक्तं'मथापि कीर्तयाम्यङ्ग यथामति यथाश्रुत'मिति वाक्यात्। तथा चाध्यायद्वयीयकथा न भागवते प्रवेक्ष्यतीत्याशङ्क्याहुः स्वत एवेति। विशिष्यविदुरप्रश्नाभावेऽप्यनुचितत्वमप्यविचार्य भगवदाज्ञयोद्धवश्रवणसमयप्राप्तया स्वत, एव भगवदुक्तगुणातीतसर्गरूपा पराकाष्ठापन्ना लीलोक्तेति भगवदुक्तत्वाद् भागवत एव प्रवेक्ष्यतीति भावः। ननु तथापि कथनमनुचितं प्रश्नाभावे तस्य सापेक्षतादोषसम्भवादित्याशङ्क्याहुस्तावतेति। न हि सामा-

विदुरस्याकाङ्क्षायां असमाप्तौ सर्वसन्देहवारकं भागवतमेवेति सूतवत् शुकवद् भागवतमेवोपक्षिपति । तत्राऽस्य परम्परा शेषात्सङ्कर्षणात् । तथा सति ब्रह्मादिक्रमेण नाऽऽगतमिति कथं भागवतमित्याशङ्क्याह–

कृष्णोक्तं तु पुराणं हि श्रीभागवतमुच्यते ।
अयमर्थस्त्वन्यमुखान्नोद्भविष्यति कर्हिचित् ॥ ४४ ॥

कृष्णोक्तमिति । भगवता प्रोक्तं भागवतम् । गीतादीनामपि भागवतत्वमेव, परं न पुराणत्वम् । न ह्यन्यो भगवल्लीलां जानातीत्यभिप्रायेणाऽऽह अयमर्थ इति ॥ ४४ ॥

न्यतोऽप्यश्रुते भगवत्याकाङ्क्षा श्रोतुरिति तदाकाङ्क्षोत्पादनार्थमेव भगवदुक्तं सूक्ष्मतमं भागवतमुक्तं
तदपि भगवदाज्ञयेति वस्तुतो भगवतैवोक्तमन्यथा तद्विस्ताररूपभागवतश्रवणाकाङ्क्षा न भवेदतस्ता-
थता गुणातीतसर्गनिरूपणेन तस्याकाङ्क्षायामग्रे भागवतनिरूपणं सेत्स्यतीति विदुरार्थमेव तान्नि-
रूपणान्न मैत्रेयस्य सापेक्षतादोषः सम्भविष्यतीति भावः । अत एवाग्रिमप्रकरणारम्भे साकाङ्क्षता-
ज्ञापिकैव विदुरस्य पूर्वपक्षकृतिरन्यथोपेक्षैव कृता स्यादिति भावः । **समाप्ता**विति । गुणातीतप्रकरण-
समाप्तावित्यर्थः । **सर्वसन्देहवारक**मिति । एतच्छ्रवणेन विदुरस्याकाङ्क्षोत्पन्नेत्यवगत्य भगवद्रूपमेव
भागवतं 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रिति श्रुतेः **सर्वसन्देहवारकं** न जीवबुद्धिरिति तदेव वक्तव्यत्वेन
विदुरस्याग्र 'अथापि कीर्तयामी'ति वाक्येनो**पक्षिपति** समीपे उपस्थापयतीत्यर्थः । ननु स्वातन्त्र्येण
कथने काव्यादीनामिव स्वबुद्धिपरिकल्पितत्वमेव भवेन्न भगवद्रूपत्वमित्याशङ्क्याहुः **सूतवच्छुकव**-
दिति । 'सोऽहं वः श्रावयिष्यामि' 'एवमेतत् पुरा पृष्टः' 'अधीतवान् द्वापारादा'वित्यादि-
वाक्यैः सूतशुकाभ्यां यथा न स्वातन्त्र्येणोक्तं तथा मैत्रेयेणापि न स्वातन्त्र्येणोक्तमित्यर्थः । ननु
तथापि मैत्रेयोक्तस्य न भागवतत्वं शेषपरम्परयाऽऽप्राप्तत्वात् । ब्रह्मादिपरम्परया प्राप्तस्यैव तत्त्वादित्या-
शङ्क्याहु**र्भगवता प्रोक्त**मिति । 'भागवत'शब्दो न रूढः पुराणविशेषे किन्तु यौगिकः । तथा च
तेन प्रोक्तमित्यधिकारकाण्प्रत्ययेन भगवत्प्रोक्तत्वं तस्य शब्दस्यार्थः । अतः सर्वासु परम्परासु भगव-
त्प्रोक्तत्वमेतन्न व्यभिचरतीति मैत्रेयोक्तस्य ब्रह्मपरम्परातिरिक्तपरम्परागतस्यापि भागवतत्वमित्यर्थः ।
नन्वेवमस्य शब्दस्य यौगिकत्वे तमादाय गीतादिष्वपि तथा व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याहु**र्भागवत-**
त्वमेवेति । अन्यथा तद्विस्तारत्वमस्य सर्वथा भेदे न स्यादिति भावः । नन्वेवं व्यवहारो न दृश्यते
गीतादिष्विति रूढ एवायं शब्दो निरुच्यतामित्याशङ्क्याहु**र्न पुराणत्व**मिति । गीतायां वस्तुतो
भागवतत्वमेव तत्सूक्ष्मरूपत्वात् तथापि पुराणगणनायां विस्पष्टतया पुराणरूपेऽस्मिन्नेव भागवतशब्द-
प्रयोगेण तत्रैव व्यवहारो गीतायां पुराणरूपत्वाभावेन न तथा व्यवहार इति भावः । वस्तुतस्तु व्यव-
हारेऽपि तथा न दोष इति ज्ञेयम् । ननु व्यासोक्तेऽस्मिन् मूलतो भगवत्प्रोक्तत्वमादाय भागवतशब्दो
निरूप्यते तथा च रूढो व्यासस्य भगवदवतारत्वेन तत्प्रोक्तत्वाद् यौगिको वा सर्वपुराणस्मृतिसा-
धारण उच्यतामित्याशङ्क्याहु**रयमर्थ** इति मूले । न **ह्यन्य** इति व्यासो हि कलावतारः पुरुषोत्तम-

नन्वत्र परम्परायां पराशरान्मैत्रेयस्याध्ययनम् । स तु विष्णुपुराणमाहेति प्रसिद्धिस्तस्मादस्य न भागवतमित्याशङ्क्याह—

वैष्णवादिपुराणानि तच्छेपाणीति निश्चितम् ।
सर्वतोमुखमेमद्धि तदर्थं शेपतः कथा ॥ ४५ ॥
अर्थमात्रप्रधानत्वान्न दूषणमिहाऽण्वपि ।

वैष्णवादिपुराणानीति । "त्रयोविंशति वैष्णवम्" इति । त्रयोविंशतिसहस्रपरिमितं पुराणं भिन्नमेव, तद्व्यासेनैव कृतम् । "अष्टादशपुराणानाम्" इति वाक्यात् ।

धर्मवेत्तैव तद्धर्मज्ञानावतारत्वान्न स्वरूपवेत्ता भागवतं लीलानिरूपकपुरुषोत्तमस्वरूपमेवेति तन्निरूपणं 'स्वयमात्मनात्मान'मिति वाक्यात् तज्ज्ञेनैव कर्तव्यमिति मूलभूतभागवत्प्रोक्तत्वमादायात्र भागवत शब्द इत्यर्थः । अत एव पूर्वमुक्तं निबन्धे 'ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनाद् ऋत' इति ॥४४॥

ननु तथापि मैत्रेयोक्तस्य न भागवतत्वमायाति एतत्परम्परायां पराशरतोऽध्ययनेन तेन च लोकप्रसिद्ध्या विष्णुपुराणाध्यापनात् पुराणमेतद् **विष्णुपुराणं** वैष्णवमेवेत्यर्थः । **प्रसिद्धिरि**ति । लोकप्रसिद्धिरेवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पराशरसंहिता भिन्नैवेत्यग्रे वाच्यमिति भावः । **तच्छेपाणी**ति । पुराणसङ्ख्यागणनप्रस्तावे **त्रयोविंशतिसहस्र**श्लोक**परिमितं** विष्णुपुराणं पराशरोक्ताद् **भिन्नमेवै**-तस्याल्पत्वात् । अत एव तद्विस्तारोऽप्यत्र स्कन्धद्वयेनैव जातस्तस्माद् व्यासकृतमेव न पराशरकृत लोकप्रसिद्धिस्तु भ्रमात् । तथा च वैष्णवादिसर्वेषां व्यासकृतानां पुराणानां दशलक्षणलक्षितश्रीभागवतीयपञ्चलक्षणप्रतिपादकत्वात् तच्छेपत्वमेव भागवतवद् भगवत्परम्परासिद्धत्वाभावान्न मुख्यत्वमित्यर्थः । अन्यपुराणानां परम्पराप्राप्तत्वाभावायाह **व्यासेनैव कृत**मिति । व्यासेन स्वज्ञानबलेन प्रादुर्भावितमित्यर्थः । अन्यथा पुराणत्वं न स्यात्, पुरा न नव पुराणमिति निरुक्तेः । श्रीभागवतं तु तेनापि समाधौ परम्परया प्राप्तमिति स्वज्ञानसामर्थ्येन कृतत्वादन्येषां पुराणानां तच्छेपत्वं युज्यत इति भावः । ननु विष्णुपुराण तु लोकप्रसिद्ध्या पराशरेण परम्परया प्राप्तमेवास्तु तस्य व्यासकृतत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह **अष्टादशे**ति । एतस्य व्यासकृतत्वाभावेऽष्टादशपुराणाना'मिति वाक्ये सङ्ख्यानुपपत्तेः । नन्वेवमष्टादशपुराणान्तर्गतत्वेन श्रीभागवतस्यापि व्यासकृतत्वमेवायातीति सर्वमुख्यत्वसिद्धिरिति चेन्न महाभारतान्तर्गतगीतावदष्टादशपुराणान्तर्गतत्वेऽपि मुख्यत्वोपपत्तेः । दशलक्षणलक्षितत्वाच्च । नन्वस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वमेवासम्भवि महाभारतकरणानन्तरमेतत्करणात पुराणानामष्टादशानां तु भारतात् पूर्वमेवा'ष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुत' इति वाक्येन करणादिति चेन्न अष्टादशस्वेव भागवतमस्ति सूक्ष्मं वृत्रासुरवधोपेतत्वादिलक्षणं परं तत् पञ्चलक्षणमेवैतस्माद् भिन्नम् । अत एव तत्र धर्मविस्तरवर्णनमुक्तं प्रकृते तु भक्तिः प्रतिपाद्यत इति मूलरूपस्यावतारस्वरूपे प्रवेशावदेतस्यापि परम्पराप्राप्तस्याधिकलक्षणयुक्तस्य तत्र प्रवेश इति न भेदो नाप्यभेद

इयं तु पराशरसंहिता भिन्नैव। पराशरो हि भागवतं श्रुत्वा मैत्रेयाय तथा बोधितवान्। तस्मात्तदपि भागवतमेवेति न कोऽपि विरोधः। ननु तथापि परम्परा भिन्नैवेति कथं भागवतमिति चेत्तत्राह सर्वतोमुखमिति। भगवतो हि स्वरूपं (भगवतैव)

इति सर्वमुपपद्यते सङ्ख्यादिकमिति न वाक्यविरोध इत्यर्थः। ननु तथाप्येककर्तृत्वमेवायातीति कथ-
मेतन्मुख्यतोपपत्तिरिति चेत् कृष्णावतारे मूलरूपप्रवेशेन सर्वावतारमुख्यत्ववदेतस्य भगवदाविष्टत-
दवताख्यासकृतस्य तत्र प्रवेशेन तन्मुख्यत्वसिद्धेः। कृष्णावतारेऽभेदप्रतीतिवत्त्राप्यभेदप्रतीतिः।
अत एवाचार्यैः प्रथममेव 'भक्तिजनिकां संहितामारभमाण' इति संहितात्वमेवोक्त्वा पश्चादेव पुराण-
प्रवेशात् पुराणत्वं खिलस्य हरिवंशस्य भारतप्रवेशाद् भारतत्वमिव। किञ्च सर्वेषामेव पुराणानां
धर्मप्रतिपादकत्वमेव स च धर्मो वैदिको वाक्यानि च तत्र व्यासैर्वैदिकान्यत्रोपनिबद्धानि, नापूर्वरचना।
तथा च स्त्रीशूद्रादीनां धर्मानधिकारिणां न तैः कार्यसिद्धिस्त्रयी तु श्रुतिगोचरा न भवतीति कथं
धर्मसिद्धिस्तेषां भविष्यतीति कृपया स्त्रीशूद्रादीनामर्थे सर्ववेदार्थोपबृंहितं लौकिकचरित्रनिरूपकं न
त्वनवतारसामयिकभगवल्लीलारूपवेदार्थसर्गादिपञ्चलक्षणबोधकं भारतं कृतवान्, ततोऽपि कलौ न
विस्तरो धर्मज्ञानेऽपि कलौ देशादिषट्साधनाभावाद् धर्मासिद्धेः। अत एव व्यासस्य शोकः सर्वो-
द्धारार्थं पुराणभारताद्युपायकरणेऽपि कलौ तदनुद्धारात् तथा चावतारदशायां निःसाधनजनोद्धृतये
भक्तादुःखेन मूलरूपप्राकट्यवदत्रापि व्यासदुःखेन परमकृपालुः श्रीभागवतरूपेण स्वप्राकट्यं कृतवान्
परं त्ववताररूपे तत्प्रवेशवदत्रापि पुराणरूपे तस्मिन् प्रवेश इति नानुपपत्तिः काचित्। अत एवा-
चार्यैर्मङ्गलाचरणीयप्रथमश्लोके 'भक्तिश्च स्वतन्त्रं शास्त्रं रूपं च लोके प्रकट्यति य' इत्युक्तम्।
एतद्भेदानवगमात् तद्वाक्यमात्रमवलोक्य भ्राम्यन्ति विद्वांसोऽपीति सर्वमनवद्यम्। अत एवैतस्या'म्र-
रीपशुकप्रोक्त'मितिवाक्ये शुकप्रोक्तत्वं लक्षणमुक्तम्। 'यदीच्छसि भवक्षय'मित्यनेन मुक्तिसाधकत्वं
चोक्तम्। अन्यस्य तु व्यासकृतत्वमेव न शुकोक्तत्वम्। अन्यथान्यव्यावर्तकं 'शुकप्रोक्त'मिति विशेषणं
न घटेत्। अत्र व्यासोक्तिः कीरवदर्थज्ञानाभावेन शब्दमात्रानुवादिकैव अर्थप्राकट्यायात एवास्म-
दाचार्यवर्यावतारः। भगवद्वाक्यत्वादवताररूपस्य व्यासस्य भजनाभावेन पूर्वं तदर्थानवबोधः।
अत एव परीक्षिच्छ्रवणावसरे भजनसिद्ध्यर्थमेव श्रोतृत्वम्। एतेन व्यासस्य कीरत्वेन श्रवणसमये
स्वकृततत्स्फूर्तिरपि नासीदिति सूचितम्। इयं त्विति। पराशरेण मैत्रेयं प्रत्यभिहिता भागवतार्थनिरू-
पिका संहितेत्यर्थः। ननु पराशरसंहिताया भागवतार्थत्वेन किं विनिगमकमित्याशङ्क्याहुः पराशरो
हीति। साङ्ख्यायनवदनाद्यनन्तपरम्पराप्राप्तं भागवतं श्रुत्वैव मैत्रेयाय पराशरसंहिताकथनात् तथा-
त्वमित्यर्थः। तथेति। भागवतार्थत्वेन तस्मै पराशरो बोधितवानित्यर्थः। ननु तथापि नास्य
भागवतत्वं भगवच्छब्दवाच्येन परमकाष्ठापन्नेन प्रोक्तत्वाभावादित्याशङ्क्याहुर्न कोऽपीति। सङ्कर्ष-
णस्यापि तद्विभूतित्वेन भगवत्त्वादिति भावः। परम्पराभिन्नेति। तथा च कारणभेदात् कार्यमपि
भिन्नेति परम्पराद्वयसिद्धयोर्भागवतयोरपि भेदः स्यादिति भावः। भगवतो हीति। लीलाविशिष्टं
भगवत्स्वरूपं यत्र निरूप्य तत्र यादृशं रूपं निरूपणीय तादृशरूपेण भगवतैव तद् धनु-

भागवते वक्तव्यम् । तद्भगवान् स्वयमेव कदाचिद्वदति । कदाचित्सङ्कर्षणो वासुदेवस्यैव तत्त्वं वदति, " तत्त्वमतः परस्य " इति वाक्यात् । ननु तत्र वाक्यानुपूर्वी विसदृशी तत्कथमनयोरेकत्वं तत्राऽऽह अर्थमात्रप्रधानत्वादिति । सर्गादयोर्था यादृशा भागवते विवक्षितास्त एव पराशरवक्तृकेऽपि सन्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ४५३ ॥

केचित्पुनः सूक्ष्मं भागवतं भगवद्ब्रह्मसम्वादपरम्परया समागतं द्वितीयस्कन्धमात्रम् । स्थूलं तु दशस्कन्धात्मकं शेषतः समागतमिति । तं पक्षं दूषयति—

स्थूलसूक्ष्मविभेदेन केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥ ४६ ॥

पञ्चमादन्यवक्तृत्वा तथा शास्त्रविरोधतः ।

स्थूलेति । पञ्चमस्कन्धादिकं न पराशरेणोक्तं, नापि व्यासः पराशराच्छ्रुत्वा

शक्यमिति । स्वतः स्वविभूतिरूपो वा भगवानेव वदतीति भगवत्प्रोक्तत्वेन भागवतमेवेत्यर्थः । स्वयमेवेति यदा मूलरूपं तल्लीलाविशिष्टं परोक्षे भक्तानां बोधाय वक्तुमिच्छति तदा स्वयमेव तादृशाधिकारिणे वदति, यथोद्धवाय । यदा पुनरवतारूपविवक्षा तदा तादृग्रूपेण, यथा नारायणो ब्रह्मणे । यदा वा विभूतिरूपमुक्तिदानादिकार्यविवक्षा तदा विभूतिरूपेण, यथा सङ्कर्षणः सनत्कुमाराय । तथा च सर्वत्र तत्तद्रूपैर्भगवानेव वक्तेति सर्वथास्य भगवत्प्रोक्तत्वमेवेत्यर्थः । कदाचिदिति । यदा 'तत्त्वमतः परस्ये'तिवाक्यात् सङ्कर्षणादग्रिमस्य वस्तुतोऽपि तदंशित्वात् परस्य वासुदेवस्य तत्त्वं विवक्षितं भवति तदा ' सात्त्विकेषु तु कल्पेषु यः शेते सलिले हरिः । वासुदेवः स विज्ञेयस्तस्यांऽशोनन्त उच्यत' इति वाक्यात् तस्य सङ्कर्षणांशित्वेन तत्तत्त्वस्य तदंशभूतेन सङ्कर्षणेनैव वक्तुमुचितत्वात् तदा तद्द्वारैव वदतीत्यर्थः । ननु तत्रेति । पराशरसंहितायामेतन्मूलत्वेनोच्यमानायामित्यर्थः । विसदृशीति । विलक्षणेत्यर्थः । कथमनयोरिति । पराशरसंहितारूपमैत्रेयोक्तभागवतयोरित्यर्थः । सर्गादय इति । श्रीभागवतस्य शब्दार्थभेदेनोभयविधस्य पूर्वं हृदये भगवत्स्थितिभक्तिदानरूपफलद्वयकथनाद् भक्तेर्मुख्यफलत्वेन तद्रूपार्थस्यैव प्राधान्यं भगवद्वचनमत्, , तथा च श्रीभागवते सर्गादयः पुरुषोत्तमलीलारूपा अर्था यावद्भेदभिन्ना विवक्षिता वक्तुमिष्टास्तादृशा एव पराशरवक्तृके तत्संहितारूपे भागवते सन्तीत्यर्थैक्यादुभयोरैक्यमित्यर्थः । शब्दभेदस्तु वेदशब्दवदस्यापि फलविशेषबोधनाय । अत एव पूर्वमुक्त'मेतद्धारणमात्रेण कृष्णो भवति वै धृत ' इति । यथा वेदधारणेन नारायणता तथैतद्धारणेन कृष्णता भवतीत्यर्थः । तथा चावान्तरफलं परमफलं श्रीभागवतादेव भवतीति परोक्षे प्रकटो भगवानेवेदमिति भावः । एवं भगवदुक्तस्य ब्रह्मोक्तस्य सङ्कर्षणोक्तस्य च भागवतस्य सूक्ष्मता सूतोक्तशुकोक्तमैत्रेयोक्तानां तद्विस्तृतिरूपाणां स्थूलरूपतेति सिद्धम् ॥ ४५३ ॥

केचिदिति । ब्रह्मोक्तं द्वितीयस्कन्धमात्रं स्वांशसहितं सूक्ष्मं स्कन्धमात्रपरिमितत्वादग्रे दशस्कन्धात्मक'मेवमेतत् पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान् किले'ति तृतीयारम्भे शुकवाक्याद् ब्रह्मोक्तसूक्ष्मस्य मैत्रेयोक्तं स्थूलमिति तयोरुभयोः शुकेनानुवादादेवं स्थूलसूक्ष्मविभागमाहुरित्यर्थः । तं पक्षमिति । पूर्वोक्तं ' केचिदि'त्यारभ्योक्तं पक्षमित्यर्थः । पञ्चमेति । स्थानादिलीलानिरूपकं पञ्चममारभ्य स्कन्धा-

पञ्चमादिकं कथयति । तथा सति ' कस्मै येन पुरे ' ति, श्लोकोक्ता समाप्तौ परम्परा विरुध्येत् । मध्ये च मैत्रेयप्रवेशो व्यर्थः स्यात् । अतः सर्वतोमुखत्वख्यापनार्थमेव अर्थप्राधान्यविवक्षया शेषकथा निरूपितेति निश्चयः ॥ ४६ ॥

एवं दूषणसमाधानमुक्त्वा प्रकृते सङ्गतिमाह—

गुणातीतात्सृष्टिकथा स्वत उक्ताऽतिगोप्यतः ॥ ४७ ॥

कृष्णाज्ञया तन्मुखतः श्रुतत्वान्न स्वतन्त्रता ॥

गुणातीतादिति । एतत्पाराशरमुखान्न श्रुतमिति किमत्र मूलमित्याकाङ्क्षायामाह कृष्णाज्ञया तन्मुखत इति । अनेन मैत्रेयस्य कृष्णमुखादेव भागवतश्रवणमिति

ष्टकमित्यर्थः । **न पराशरेणे**ति । मैत्रेयकथने बीजं हि पराशराच्छ्रवणं, तत्र पराशरेण तु स्वसंहितायां सर्गविसर्गावेवोक्तौ न स्थानादिकमिति तच्छिष्यस्य तदुक्तानुवादकस्य मैत्रेयस्य कुतः स्थानादिवक्तृत्वमिति मैत्रेयोक्तं दशस्कन्धात्मकं श्रीभागवतं स्थूलमित्युक्तिः परेषां न घटत इत्यर्थः । ननु व्यासस्य पराशरोत्पन्नस्य तत एव श्रुत्वा स्थानादिकथनमिति तेषामपि पराशरोक्तत्वात् तच्छिष्यत्वेन तत्रापि मैत्रेयकथनं सम्भाव्येतेति पूर्वोक्तैव स्थूलसूक्ष्मव्यवस्थेत्याशङ्क्याहुर्नापीति । व्यासोऽपि न पञ्चमस्कन्धात्मकं पराशराच्छ्रुत्वा वदति । अन्यथा ' कस्मै येन पुरा प्रोक्ते ' त्यनेन दशस्कन्धे श्रीभागवतसमाप्तौ ब्रह्मनारदपरम्परा व्यासोक्तावुच्यमाना बाधिता भवेत् । अतो न व्यासोक्तौ न पराशरपरम्परेत्यर्थः । **मध्ये चे**ति । यदि व्यासः पराशरादुपश्रुत्य वदतीत्युच्येत तदा व्यासोक्तत्वेनैव सम्पूर्णस्य पराशरवक्तृकत्वं भविष्यतीति तदर्थं मध्ये मैत्रेयप्रवेशो व्यर्थः स्यात्, व्यासेनैव तत्कार्यकरणादित्यर्थः । **अत इ**ति । यतोऽत्र श्रीभागवते परम्पराबाहुल्यमतः श्रीभागवतस्य सर्वतोमुखत्वं भगवत इव सर्वतः प्रादुर्भाववत्त्वं तज्ज्ञापनार्थं बहुत्वमुक्तमित्यर्थः । ननु सर्वतोमुखत्वं भगवतोऽपि न मूलरूपेण तस्य स्वेनैव निरूपणात् स्वत एव प्रादुर्भावकरणात् कुतः पुनस्तद्रूपस्य श्रीभागवतस्य सर्वतोमुखत्वमित्याशङ्क्याहुरर्थ**प्राधान्ये**ति । अर्थस्य श्रीभागवतार्थस्य **प्राधान्यं** मुख्यत्वं तद्विवक्षया मूलत्वेनास्यामपि परम्परया शेषस्य सङ्कर्षणस्य **कथा निरूपि**तेत्यर्थः । तथा च यथा हिरण्यगर्भोऽनन्तो ऽन्ययार्थस्य साधारणत्वे जीवत एव परम्परा प्रोक्ता स्यादिति भावः । तथा च यथा हिरण्यगर्भोऽनन्तो बहुभिर्मुखैः पूर्वं वेदमन्त्रादि तस्य सर्वतोमुखत्वज्ञापनायान्यस्य तद्वक्तृत्वासम्भवात् स्वयमेव तथा निरूपितवांस्तथा भगवानपि भागवतार्थमत्यलौकिकं स्वयमेवान्यत्रकृत्वासम्भवात् स्वविभूतिरूपैस्तस्य सर्वतोमुखत्वज्ञापनायोक्तवानिति भावः ॥ ४६ ॥

प्रकृते सङ्गतिमिति । गुणातीतकथायाः स्वत उक्तत्वेन भगवतोक्तत्वाभावात् प्रकृते भागवते सङ्गतिर्न स्यादित्याशङ्क्य तामाहेत्यर्थः । **स्वत उक्ते**ति । मूले **गुणातीतसृष्टिकथायाः** परम्पराभावादतिगोप्यत्वेन गूढार्थे सामान्यतोऽपि ज्ञानाभावेन प्रश्नासम्भवात् कृष्णाज्ञया प्रश्नाभावेऽपि सा स्वत उक्तेत्यर्थः । ननु तथापि मैत्रेयस्य कथने भगवदाज्ञासत्त्वाद् दोषाभावेऽपि कथमेतस्य भगवत्प्रोक्तत्वाभावेन कथं भागवतत्वमित्याशङ्क्याहुरनेनेति । ' आशृण्वतो मा ' मित्युद्धववाक्याद् विदुरार्थं भगवता मैत्रेयो भागवतं श्रावित इति भगवन्मुखतः श्रुतत्वेन तत्प्रोक्तत्वाद् भागवतत्वमित्यर्थः । कृष्णमुखान्नेवे । प्रथमतः सूक्ष्मरूपश्रीभागवतश्रवणे भगवन्मुखात् सम्पन्ने पश्चात् तद्विस्ताररूपस्या-

निरूपितम् । भगवान् आदिरूपेण ब्रह्मणे प्रोवाच, अवतीर्य तु मैत्रेयोद्धवाभ्याम् । उद्धवात्परम्परा न स्पष्टा । मैत्रेयो विदुराय प्रोवाच ॥ ४७½ ॥

इदमत्यन्तशुद्धचित्तस्य फलजनकम् । विदुरस्तु नैवंविध इत्याह—

अत्यन्तशुद्धचित्तस्य युक्तिर्नोऽपेक्ष्यते क्वचित् ॥ ४८ ॥
इति वक्तुर्न सन्देहः श्रोतुस्त्वस्तीति संशयः ।

न्यतः श्रवणं श्रुतश्रवणमिवेत्यश्रवणमेवेत्यभिप्रायेणैवमुक्तमित्यर्थः । अतः परमवतीर्णानवतीर्णस्वरूपभेदेन सर्वत्र भागवते भगवत्प्रोक्तत्वं विशदयन्ति **भगवानि**ति । **आदिरूपेणे**ति । येन रूपेण जगत्कारणभूतेन ब्रह्मणे वेदमवादीत् तेनैव रूपेण श्रीभागवतमप्युक्तवानित्यर्थः । एतेन श्रीभागवते तुल्योत्पत्तिकतया वेदतुल्यत्वमपि सूचितमिति भावः । **अवतीर्य त्वि**ति । अनवतीर्णेनैव केवलेनैतत्प्राकट्यकरणे वेदतुल्यतया तदुपयुक्तानां द्विजानामेव तदुपयोगः स्यात् तथा चास्य न सर्वोद्धारकत्वं सिद्ध्येदिति स्वयं निःसाधनानां स्त्रीशूद्रादीनामर्थे मूलरूपेणावतीर्यापि भागवतं **मैत्रेयोद्धवाभ्या**मुक्तवानित्येतस्य सर्वोद्धारकत्वसिद्धिरित्यर्थः । भगवता तूभययोः कथनं साक्षात्परम्परया श्रीभागवतेन सर्वोद्धाराय तत्र मैत्रेये परम्परोद्धवे साक्षात् तथाकरणमिति ज्ञेयम् । अत एवोद्धवं प्रत्य'तो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठ'त्विति भगवद्वाक्यम् । **न स्पष्टे**ति । विदुरार्थे मैत्रेयमिव शिष्यं भगवानुद्धवं नाज्ञापितवान् कस्याप्यर्थे सर्वलोकार्थत्वेनोद्धवाज्ञापनादुद्धवैर्यैः श्रीभागवतं स्वहृदय एव स्थापयति कस्याप्यग्रे न वदति तादृशमन्विष्य स्वतः कृपया कथनाद् ये शृण्वन्ति ते मूकशर्करावत् स्वयमेवानुभवन्तीति नोद्धवपरम्परा स्पष्टेत्यर्थः । वस्तुतस्तूद्धवे स्वयं भगवानाविष्टो भक्तिबीजरक्षणायेति सद्भूमौ बीजावापे तदुपायैस्तत्राङ्कुरोत्पत्तिवदङ्गीकृतजनहृदये उद्धववार्ताश्रवणेन तदागतौ भक्तिबीजावापे भगवद्गुणश्रवणादिभिरुपायैर्भक्त्यङ्कुरप्रेमाद्युत्पत्तिरिति नोद्धवस्य साक्षादुपदेष्टृत्वं किन्तु हृदये प्रविश्य भगवद्भक्तितत्स्वरूपप्रकाशकत्वमिति **न परम्परा स्पष्टे**ति भावः । अत एव 'नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यून' इत्यनेन सर्वथा स्वसमत्वमभिधायाग्रे स्वज्ञानग्राहकत्वमुक्तं 'अतो मद्वयुनं लोक'मित्यनेन; तथा च यथा भगवतः स्वप्रकाशकत्वं तद्धृदयं प्रविश्य तथैवास्यापीति भक्तिरूपेणावतीर्णो भगवानेवोद्धव इति साक्षादुद्धारकत्वं तस्मिन् युज्यत इति भावः । अत्र परम्परां स्पष्टयति **मैत्रेय** इति ॥ ४७½ ॥

ननु भागवतं सर्वसन्देहनिवृत्तिरूपफलजनकमिति भगवन्मुखाच्छ्रवणे मैत्रेयस्य सन्देहाभाववन्मैत्रेयाद् विदुरस्य न सन्देहाभावः प्रत्युत संशयोत्पत्तेरिति कथमुत्तमवक्तृमुखाकर्णितमपि भागवतं न फलजनकं जातमित्याशङ्क्य श्रोतरि सच्छ्रवणमात्रेण मुख्यबोधजनकाधिकारन्यूनतामाह **नैवंविध** इति । यथा मैत्रेयः परमशुद्धचित्तो व्यामोहकलीलाकरणोद्युक्तप्रभुस्वरूपदर्शनेऽप्यव्यामुग्धः स्वस्थचित्ततया भगवदुक्तश्रवणात् तथोद्धवतस्तादृशचरित्रश्रवणेपि शोकाविष्टत्वान्न विदुरः शुद्धचित्त इति श्रीभागवतमपि न तस्य सकृच्छ्रवणमात्रेण सर्वसन्देहनिवृत्तिरूपफलजनकं जातमित्यर्थः । अत एवास्मदाचार्यैः श्रीभागवतमुख्याधिकारनिरूपणे पूर्वं विपरीतादिभावनारहित इत्युक्तं 'विरागोक्ते

अत्यन्तशुद्धचित्तस्येति । अनेन भागवतानां बहुत्वमपि ज्ञापितम् । भगवदीयो यः कश्चिद्भगवता प्रोक्तं कथयति तदेव भागवतमिति, सामान्यलक्षणम् ।४८½।

युक्त्या पदार्थनिर्धारो लौकिकः । भागवतार्थस्त्वलौकिक इति । तथाऽप्यधिकाराभावे सोऽर्थो न स्फुरतीति सन्देहे जाते तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यम् । तत्र यावता यो मन्यते तथा तस्मै निरूपणीय.मिति स्थितिः । तथा मैत्रेयोऽपि विदुरबुद्धिमाश्रित्य समाधत्ते । तत्र पूर्वपक्षं सिद्धान्तश्चाह–

गुणातीतात्सृष्टिकथा सर्वथा नोपपद्यते ॥ ४९ ॥
कार्यकारणवैजात्याल्लोकहेतोरभावतः ।
निरुपाधिकरूपे हि सन्देहद्वयमीरितम् ॥ ५० ॥

विपरीतादिभावनारहितः सुहृदि'तिश्लोके । तथा च विदुरे श्रवणात् पूर्वं सर्वथा विपरीतभावना न निवृत्तेति फले विलम्बो युक्त्यादिकथनरूपो वक्तृप्रयासश्च जात इति भावः । सुहृत्त्वं तूद्धवे सर्वोपकारकत्वादपकारिज्येष्ठभ्रातुरुपकारकरणाद् विदुरे च ज्ञेयम् । विपरीतभावनायाः पूर्वमनिवृत्तेरुद्धवतो न्यूनता । अत एव पुनर्धृतराष्ट्रोद्धारार्थं गतो विदुरो ' नावदेयत् सकरुण ' इतिवाक्यादियं वार्ता शोकजनिकेति स्वयं तथा ज्ञात्वा युधिष्ठिरादिभ्यो नोक्तवांस्तथा च कश्चिदंशो विपरीतभावनायाः स्थित एव । अत एव तस्य प्रभासे शोकहेतुभूते देहपरित्याग अलौकिकशरीरनिर्गत्यर्थकः, अन्यथोद्धव इवानेनैव देहेन हृदि प्रभुमनुभवन् वियोगेन सर्वदा तिष्ठेदिति भावः । अनेनेति । परम्पराक्रमनेनेत्यर्थः । तथा च यथा भगवान् यो यथा वदति यथा वा ध्यायति तथा भवति नानावादानुरोधित्वाद् ' यद्यद्धिये'तिवाक्याच्च तथा भागवतमपि तत्तदधिकारानुसारेण तत्र तत्र प्रकटीभवतीति भगवत इवैकत्वेऽपि तस्या बहुरूपत्व.मिति भावः । सिद्धं सामान्यतोऽर्थमाहुर्भगवदीय इति । अनेन भागवतार्थः शब्दान्तरेणापि निरूपितो भगवदीयैर्भागवतरूप इति बोधितम् । अत एव पराशरसंहितायां भागवतत्वम सामान्यलक्षणमिति । विशेषलक्षण [illegible] शब्दात्मकत्वे सति सर्वोद्धारार्थप्रकटसाकारभगवत्स्वरूपत्वमित्यर्थः ॥ ४८½ ॥

लौकिक इति । स्वबुद्ध्या ब्रह्मनिरूपणमित्येत्यर्थः । 'तं त्वौपनिषद'मिति श्रुतेस्तस्य वेदैकसमधिगम्यत्वादिति भावः । अलौकिक इति । व्यासहृदयेऽपि भगवत इव समाधावेव प्रकटत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मैत्रेयः किमिति ज्ञाततत्स्वरूपो लोकनीतिमनुसृत्य युक्तिभिस्तत्संशयं निराकृतवानित्याशङ्क्याहस्तथापीति । अधिकाराभाव इति । विदुरस्य तथा चित्तशुद्ध्यभावान्मुख्याधिकाराभाव इत्यर्थः । सोऽर्थ इति । यो मैत्रेयहृदये भासते मुख्याधिकारात् स इत्यर्थः । अवश्यमिति । भगवता विदुरार्थं स्वस्याज्ञत्वान्नोपेक्षणीय इत्यर्थः । ननु तथापि समाहितं विदुरस्य भगवदुक्तं किमिति संशयः ... रेण कुतो न कृतवानित्याशङ्क्य श्रोतृवक्त्रोर्लोके रीतिरीदृशी मुख्यार्थपरत्वेन ... त्येति ।

गुणातीतादिति । यथा बालः पुरुषस्य निषेकाज्जन्माज्ञात्वा भोजनमेहनावेव पश्यन्, तत्रापि कथां कल्पयन्, तदप्यनुपपन्नमिति संशयीभवति । तत्र वक्ता बालं यथाकथञ्चिद्बोधयति, वस्तुतस्तु न स सिद्धान्तः । किन्तु, यथा निरूपितं "भगवानेक आसेदम्" ३-५-२३ इति स एव सिद्धान्तः । विदुरस्य संशये हेतुनाह कार्यकारणवैजात्यादिति । कारणं गुणरहितम् । कार्यं सगुणमिति । लोकहेतुश्च कामः । एवं गुणातीते सन्देहद्वयम् ॥ ५० ॥

भावेन युक्तिभिरनिरूपणे तस्याविश्वासः स्यादिति ज्ञापनाय लोकस्थितिं निरूपयन्ति **तत्र यावते**ति । **यावता** निरूपणेन **योऽ**धिकारी येन प्रकारेण **मन्यते** जानाति तावता **तस्मै** तेन प्रकारेण **निरूपणीय**मित्यर्थः । **तथे**ति । लोकरीत्यनुसारेणेत्यर्थः । **विदुरबुद्धि**मिति । गुणातीतस्य वस्तुत उपाधिसम्बन्धाभावेन सगुणत्वं सम्भवतीति पूर्वपक्षकर्तुर्विदुरस्य बुद्धिस्तामेवाश्रित्य 'सेयं भगवतो माये'त्यादिनोपाधिसम्बन्धं वदन्नेव तस्या भगवच्छक्तित्वेन तदभेदान् नित्यसम्बन्ध एव न जीववद् व्यामोहार्थं भगवतः सकाशात् प्रकटाया भेदेन व्यामोहिकायाः संसारसिद्धये आगन्तुकः सम्बन्ध इत्यनया रीत्या **समाधत्त** इत्यर्थः । अन्यथा शुद्धब्रह्मवादप्रकारेण भगवच्छक्तेर्मायायास्तद्रूपत्वमेव वदेदितिभावः । **तत्रे**ति । सगुणप्रकरण इत्यर्थः । ननु तथापि पूर्णज्ञानो मैत्रेयः स्वज्ञानानुसारेणैव किमिति नोक्तवान् कुतस्तद्बुद्धिमाश्रित्येत्याशङ्क्य बालदृष्टान्तेन विदुरस्य तथा कथनश्रवणानधिकारं निरूपयन्ति **यथे**ति । **अज्ञात्वे**ति । बालकस्य निषेकज्ञानाभावादित्यर्थः । **भोजनमेहने एवे**ति । **यथा बालः** भोजनं तथा मेहनं जन्महेतुभूतेन्द्रियं च प्रत्यक्षतः स्वस्मिन् **पश्यन्** निषेकमज्ञात्वा **तत्रापि** पितर्यपि **तथा** तयोरेव पुरुषोत्पत्तौ कारणत्वं **कल्पयन्** स्वतः पुरुषोत्पत्त्यभावात् **संशयी भवति**, को वदद भवति कारणं न वेति, तथा विदुरोऽपि सर्वमिदं भगवत्सामर्थ्येन जायत इत्यज्ञात्वा स्वस्मिन् प्रयत्नं गुणसम्बन्धं च **पश्यन्** सर्वत्र तयोरेव कारणत्वं **कल्पयन्** भगवतो गुणातीतत्वे कथं कारणतेति तत्र **संशयी** जात इत्यर्थः । तथा च बालकानुभवसंशयौ यथाऽज्ञानकृतौ तथैतस्यापि शुद्धब्रह्मवादाज्ञानकृतावेवेति भावः । **यथा कथञ्चि**दिति । निषेकप्रकारो बालस्याग्रे वक्तव्य इति **वक्ता** तत्समाधानं मुख्यवार्तामाच्छाद्य तथा मैत्रेयोऽपि स्त्रीसम्बन्धवन्मायासम्बन्धेन सर्वमुत्पद्यत इतिप्रकारेण करोति, बीजं तु भगवत्सामर्थ्यं तद्रूपत्वं वाऽमुख्याधिकारित्वान्न वदतीत्यर्थः । **वस्तुतस्त्वि**ति । बालबोधनसङ्गोपितवाक्याप्रतीतार्थस्त्वायं मुख्यः **सिद्धान्त** इत्यर्थः । **स एवे**ति । यो गुणातीतप्रकरणे '**भगवानेक आसे**'[1]त्यादिभिः सर्वरूपेण भगवानेवेदं भेदे तु कर्तृत्वं कार्यत्वमिति तदभावात् 'स एव सर्व'मिति यः सिद्धान्तः स एवेत्यर्थः । नन्वेवं कर्तृत्वमवास्तवमेवायाति तथा सति कर्तृत्वबोधकानन्तश्रुतिस्मृतिविरोध इति चेन्न स्वस्य सूक्ष्मस्य परमानन्दरसरूपस्य लीलयानुभवार्थं तदधिष्ठानस्थूलप्रपञ्चरूपेण प्रकटीकरणस्यैव कर्तृत्वात् । अत एव श्रुतिः 'असद् वा इदमग्र आसीत ततो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यत' इति 'यद् वै तत्सुकृतम्' 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' एतदर्थस्तु इदं परिदृश्यमानं जगद् वै निश्चयेन तदभिन्न-

---

1 "भगवतानेक" इतिपाठः ।

तत्परिहारार्थं यदि सोपाधिक एव जगत्कर्ता निरूप्यते तदा पूर्वोक्तदोषपरिहारो भवति । तथापि तदेव न सम्भवतीति तृतीयो दोषः समायातीत्याह—

त्वादग्रे प्रपञ्चरमणेच्छातः पूर्वमसत भेदेनाविद्यमानमासीत् ततः प्रपञ्चरमणेच्छातः सत् भेदेन विद्यमानमजायत । नन्वेवमसतः सत्ता 'कथमसतः सज्जायेते'तिश्रुत्यन्तरविरुद्धा कथं घटत इत्याशङ्क्याहुस्त'दात्मान'मिति । तद् ब्रह्मैव स्वयं मायाद्यसहायमेव 'कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दन' इति न्यायेनात्मानं स्वस्वरूपमेवाकुरुत स्वक्रियाशक्तिं स्वस्मिन्नेव योजितवान् स्थूलरूपभवनाय यस्मात् तस्माद्धेतोस्तद् ब्रह्मैव सुष्ठु समीचीनं सुतरामाधिक्येन वा कृतं यस्य तादृशमुच्यते । नान्यः स्वक्रियां स्वस्मिन् योजयितुं शक्तः । नन्वेवं स्वस्य स्थूलरूपकरणे किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह 'रसो वै सः' इति य आत्मानं स्वयमकुरुत प्रपञ्चरूपेण स रसात्मा स्थायिभावरूपः अतः स्वस्वरूपानन्दानुभवार्थं रसस्य साधिष्ठानस्यैवानुभवयोग्यत्वादधिष्ठानं प्रपञ्चरूपं स्वात्मानं कृतवान् तत्र स्वांशान् जीवान् नायिका इव स्थापितवान्, ततस्तेषां स्वरूपभूतानामेव पत्नीवदधेशरीररूपाणां रसात्मकस्वस्वरूपप्रवेशनेन स्वानन्दानुभवं कारितवान् । अत एव ततः 'पतिश्च पत्नी चाभवतां'मिति श्रुत्यन्तरेण स्वस्यैवोभयरूपत्वमुक्तम् । तथा च सर्वसामग्रीसहितं रसात्मकं स्वस्वरूपमेव क्रीडेच्छया प्रकटितवानित्युक्तम् । ननु प्रपञ्चप्राकट्यमस्तु परं तस्मिन् रसात्मकमूलरूपप्रादुर्भावे किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह **रसं ह्येवायं** लब्ध्वानन्दी भवतीति । अयमंशभूतस्तिरोहितानन्दोऽथवांशत्वेनाल्पत्वादल्पानन्दस्तदीयोऽहमिति स्फूर्तिजनितानन्दवान् जीवो रसं स्थायिभावरूपमेव लब्ध्वा प्रकटप्राप्यैवानन्दी भवति भगवत्समानः पूर्णानन्दवान् भवति । योषेव सर्वसौख्ये सत्यपि पुरुषरसमनुभूयेति स्वसमानतासम्पादनेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिदानार्थमेव सर्वरूपेण स्वात्मकरणमिति भगवतो मुख्यसर्गलीलेव मोक्षरूपेत्यर्थः । **विदुरस्य संशय** इति । गुणातीतस्य कर्तृत्वमुपपद्यते न वेत्येवंरूप इत्यर्थः । **कारणं गुणरहित**मिति । गुणातीतसृष्टिप्रकरणे तथैव प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । **कार्यं सगुण**मिति । जगतस्त्रिगुणात्मकत्वस्य प्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः । **लोकहेतुरि**ति । यत् कामयते जनस्तत् करोतीति कामस्यैव लोके कार्यविषयकोद्यमहेतुत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः । **एवमि**ति । कार्यं कथं कारणविजातीयं कथं वा हेत्वभावे कार्यमिति **गुणातीते** कारणभूते कारणत्वविषयक सन्देहद्वयमित्यर्थः ॥ ५० ॥

तत्परिहारार्थमिति । एतत्सन्देहद्वयपरिहारार्थमित्यर्थः । **सोपाधिक एवे**ति । मायावादिरीत्येत्यर्थः । **तथापी**ति । सोपाधिकत्वाभ्युपगमे सन्देहपरिहारेऽपि तदेव ब्रह्मैवोपाधिसम्बन्धे तन्मतरीत्यापि **न सम्भवति** किन्तु तदा जीव इति जगत्कर्तुर्जीवत्वापत्तिरूपस्तृतीयो **दोष आयाती**त्यर्थः । **एतस्ये**ति । जगत्कर्तुः दोषद्वयं तु तस्मिन्नकारणत्वाकर्तृत्वरूपं सन्देहद्वयेन पूर्वमेव निरूपितमिति भावः ।

सोपाधित्वे परीहारस्तदेव न भवेदिति ।
तृतीयो ब्रह्मगः सिद्धो जीवेऽप्येवमभेदतः ॥ ५१ ॥

सोपाधित्व इति । एतस्य दूषणस्य समाधानाभावात् तृतीयो ब्रह्मणः सिद्ध इत्युक्तम् । इदमेव दूषणं ब्रह्मणो जीवभावेऽपि ॥ ५१ ॥

मायासम्बन्धे निरूपयितुं शक्ये हि दुर्भगत्वादिकं सम्भवतीति एतयोः समाधानं मायासम्बन्धे निरूपयितुं शक्ये सति तत्कार्ये च निरूपयितुं शक्ये सति भवतीत्याह—

मायासम्बन्धकार्ये हि परिहार्ये तयोः क्रमात् ।
प्रथमस्य परीहारः षष्ठ्या नित्यतयोदितः ॥ ५२ ॥

मायासम्बन्ध इति । एवमेका शङ्का ब्रह्मगा अपरा जीवगेति । पूर्वपक्षं

सोपाधित्वे जीवत्वापत्तिरूपस्य **दूषणस्ये**त्यर्थः । **समाधानाभावा**दिति । मायासम्बन्धेन ब्रह्मणो जीवभावं वदतो मायावादिनो न समाधानमस्य दूषणस्य तदंशजीववादिनस्तु मायायास्तच्छक्तित्वेन तत्सम्बन्धेऽपि न तस्य जीवभावोऽशितत्वादिति समाधानस्य सत्त्वादतस्तन्मये परिहाराभावाद् वज्रलेपायितोऽयं दोष इति सिद्धमित्युक्तमित्यर्थ. । **इदमेवे**ति । गुणातीतप्रकरणे 'आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षित' इति वाक्येन तस्यैवात्मनात्मनो भगवतः स्वेच्छयात्मत्वमुक्त तत्रापि **ब्रह्मणो जीवभावे** सोपाधित्व सिद्ध्येदिति ब्रह्मत्वमेव न स्यादिति पूर्वोक्त**मेव दूषण**मित्यर्थः ॥ ५१ ॥

मायासम्बन्ध इति । जीवेऽपि ब्रह्माभेदतोऽब्रह्मत्वापत्तिभिया **मायासम्बन्ध** एव वक्तुं शक्यस्तस्याज्ञत्वादिहेतुत्वेनाब्रह्मत्वापादकत्वात् तथा च तदभावे ब्रह्मण एव जीवभावे तस्मिन् मायासम्बन्धकार्यं **दुर्भगत्व**कर्मक्लिष्टत्वादिकं च कथं **सम्भवति** । अतो ब्रह्मजीवयोरभेदे मायासम्बन्धो ब्रह्मणि जीवे मायाकार्यसम्बन्धोऽनयोः क्रमेण परिहार्यत्वमन्यथोभयोर्ब्रह्मत्वं न स्यादिति भावः । सन्देहद्वयस्य विषयभेदं निरूपयन्ति **एवमि**ति । **एके**ति । जगत्कर्तृत्वाय मायासम्बन्धे ब्रह्मत्वं न स्यादित्यर्थः । **जीवगे**ति । तस्यैव जीवभावे तदभिन्नत्वेन मायकार्यस्य तत्रावक्तव्यत्वाद् दुर्भगत्वादिकं कथं सम्भवतीति ब्रह्मणि जीवे च शङ्काद्वयमित्यर्थः । **पूर्वपक्ष**मिति । पूर्वपक्षस्तु गुणातीतसर्गे हि सर्वस्य ब्रह्मात्मकतोक्ता सा न घटते । जडस्य सगुणत्वेन कारणविजातीयत्वात्, न हि विजातीयं तदात्मकं भवति पटस्य मृदात्मकतापत्तेः । ब्रह्मणः कार्यसजातीयत्वार्थं सोपाधिकत्वस्वीकारे मायासम्बन्धेनाब्रह्मत्वापत्तिः । तादृशतदात्मत्वेऽपि न ब्रह्मात्मकतासिद्धिः । मायासम्बद्धस्य तस्याब्रह्मत्वात् । जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वे मायाकार्यदुर्भगत्वाद्यनुपपत्तिः । तदर्थं तत्र मायासम्बन्धस्वीकृतौ ब्रह्मत्वासिद्धिः । जीवब्रह्मणोर्भेदस्वीकृतावंशांशिभावेन तदात्मकत्वसिद्धावपि क्लेशाद्यनुपपत्तिः । 'ब्रह्मांशस्य स्वतः क्लेशाद्यसम्भवात् । मायासम्बन्धे [1] स्वीक्रियमाणे ब्रह्मात्मकत्वमेव तस्य न स्यात् । तस्माद् गुणातीत-

---

१ " मायासम्भवे " इतिपाठः ।

निरूप्य सिद्धान्तं निरूपयति प्रथमस्य परीहार इति । " सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुध्यते " ३–७–८ इति भगवतो मायायाश्च नित्य एव सम्बन्धः षष्ठ्या निरूपितः ॥ ५२ ॥

नन्वेवं सति भगवत्त्वहानिः स्यादित्याशङ्क्याह–

भगवत्त्वाविरोधित्वं प्रकृत्यैव च सूचितम् ।
असमासात् प्रधानत्वं तेन नोपाधिसम्भवः ॥ ५३ ॥

भगवत्त्वाविरोधित्वमिति । भगवत्पदेनेत्यर्थः । ननु विक्षेपशक्तिपक्षेऽपि भगवत्त्वाविरोध उपपद्यत इत्याशङ्क्याह असमासात्प्रधानत्वमिति । भगवतो मायेति पदद्वयस्याऽसमासादेकार्यत्वाभावः । तेन न मायावैशिष्ट्यं भगवतः, किन्तु, सा पृथगेव दासीवत्तिष्ठतीत्युक्तम् (भवति) ॥ ५३ ॥

एवं भगवति परिहारमुक्त्वा जीवे परिहारमाह–

द्वितीयस्य परीहारे विरोधात्कार्यबाधनम् ।
विरोधमात्रमाहोस्विदाद्ये सेयं दर्शितः ॥ ५४ ॥

द्वितीयस्येति । भगवतो मायेति पदद्वयेनैव प्रथमस्य परीहारः । द्वितीये पक्षं विकल्पयति विरोधात्कार्यबाधनं, आहोस्विद्विरोध एवेति । आद्ये समाधानं सेयं

सृष्टिः स्यात्मसृष्टिः सर्वथानुपपन्ना । किञ्च कर्तृत्वमपि तादृशेऽसम्भवि । कामाभावात् । तत्सत्त्वे सगुणत्वापत्तेः । तदभावे लोक इव प्रयत्नानुपपत्तिः । अतः सगुणस्यैव कर्तृता वाच्या न शुद्धब्रह्मणः । तदभावे लोक इव प्रयत्नानुपपत्तिः । अतः सगुणस्यैव कर्तृता वाच्या न शुद्धब्रह्मणः ।

नित्य एवेति । भगवदाकारत्वेनैव जलशैवालवत्सर्वदा तिष्ठतीति तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ **प्रकृत्येति ।** न **भगवत्त्वहानिरिति ।** मायावृतत्वे कारागृहावृतपुरुषवदसमर्थत्वं स्यादित्यर्थः । हि भस्मना वृतो वह्निरदाहसमर्थो भवति । तदपसारणे सर्वदाहसामर्थ्यात् तद्वदत्रापि भगवत्पदेनैव सामर्थ्यं वाच्यमित्यर्थः । **विक्षेपेति ।** ननु भगवत्त्व **विक्षेपशक्तिपक्षेऽप्युपपद्यते ।** तद्वैशिष्ट्येऽपि स- दोषोऽपि राजराजेतिवत् शक्त्या तथात्वेऽपि न भगवत्त्वं निरुद्ध्यत इति चेन्न; एतदुपपत्तावपि न प्रधानत्वोपपत्तिः । उभयोर्वैशिष्ट्येन समत्वात् । आवरणपक्षे दूरे स्थितदासीवदावारयतीति **प्रधानत्वमुपपद्यत** इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

विरोधादिति । ब्रह्मरूपे जीवे मायाकार्यस्य दुर्भगत्वादेर्विरोधात् कार्यमेव मिथ्याभूतमिति कल्प्येत । जगदप्रतीतिप्रसङ्गात् । न च शुक्तिरजतवन्मायया सेति वाच्यम् । अविद्यया जीवत्वमिति नेति न प्रतीतिः । ननु प्रतीतमेव जीवानां तत्प्रतीतेर्निवारयितुं शक्यत्वात् तदपगमे जीवत्वमेव

१ विरोधो वेति पाठः ।

दृश्यत इति । कार्यबाधनं कर्तुं न शक्यते संसारस्याऽसिद्धत्वात् । नन्वेतदेव न स्यादित्युच्यत इति चेद्भगवन्मायया तदुपपत्तिरिति बुध्यताम् ॥ ५४ ॥

तथापि युक्तिविरोध इति द्वितीयपक्षे समाधानमाह—

द्वितीये भूषणं तस्या विरोधो न तु दूषणम् ।
विरुद्धकार्यसम्बन्धस्तत्कृतस्तेन वर्ण्यते ॥ ५५ ॥

द्वितीय इति । कथं भूषणमित्याशङ्क्याह विरुद्धकार्यसम्बन्ध इति । मायया हि विरुद्धं कार्यं दृश्यते । शिरश्छिद्यते जीवति । अन्त्राणि निष्कास्यन्ते स्वस्थश्चेति ॥ ५५ ॥

नन्वत्रापि कोपपत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—

विरोधोऽपि प्रतीत्यैव न वस्तुनि यतो बृहत् ।
दर्शनं ज्ञानिनोप्येवं जीवे सर्वस्य नेश्वरे ॥ ५६ ॥
इति दृष्टान्ततस्तस्य सत्ये भेदो निरूपितः ।
तन्निवृत्तिप्रतीकारो दुर्लभस्तेन तत्कथा ॥ ५७ ॥

विरोधोपि प्रतीत्यैवेति । सर्वभवनसमर्थत्वाद्ब्रह्मणस्तच्छक्तित्वान्मायायाश्च तथात्वम् । अयमात्मविपर्यय ईश्वरस्य कार्पण्यादिः स्वरूपे ज्ञाते न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दर्शनं ज्ञानिनोऽप्येवमिति । यस्तु जीवे ज्ञानी जीवस्वरूपाभिज्ञः जीवस्वरूपं तु सर्वावस्थासु भासत एव, ईश्वरस्वरूपमेव परं न भासते। अतः स्वप्नद्रष्टा भगवानेवेति तेन सह स्वस्याऽभेदज्ञानात्स्वशिरश्छेदः स्वप्ने भासते। वस्तुतस्तु जीवस्वाप्नशरीरस्य शिरश्छेद ईश्वरेण दृश्यते, स्वयं च तदभेदात्पश्यति । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरेव भेददर्शनम् । शारीरात्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तोऽन्वारूढ इति भेदेन निरूपणात् । ब्रह्मविदस्तत्र

निषिद्ध्यत इति चेत् संसारस्येति । सिद्धत्वादनादिसिद्धत्वात् । कथमनादिसिद्धत्वमित्याहुः नन्विति । एतदेवेति । सिद्धत्वमेवेत्यर्थ । भगवन्माययेति । प्रपञ्चोत्पत्त्यनुकूलया सर्वभवनसमर्थरूपया माययैव संसारः सम्पादितो जीवनामिति तद्विषयसिद्ध्यर्थं भगवतैव कार्यतामुत्पादितमिति न तद्बाधः कर्तुं शक्यः ॥ ५४ ॥

द्वितीय इति। जीवे मायया युक्तिविरुद्धकार्योत्पादनं स्वस्वरूपप्रकाशकत्वेन भूषणमेवेत्यर्थ ॥५५॥

स्वप्नद्रष्टा भगवानेवेति । स्वप्ने जीवस्य प्राज्ञेनात्मनासम्परिष्वक्तत्वादित्यर्थ. । समुपसर्गे वा न वा भेदो बोधितः । वस्तुतस्तु नाभेदः परिष्वक्तत्वादित्यर्थः । तेन सहेति । अभेदज्ञानादिति । अभेदाध्यासादित्यर्थः ॥ ५६ ॥, ५७ ॥

भेदेनाऽनुभवः । अन्यस्य त्वबोधस्तदाह इति दृष्टान्तत इति । स्वप्नदृष्टान्तेन सत्ये भगवत्स्वरूपे देहाद्भेदो निरूपितः । तत्र द्रष्टा भगवानेवेति । तर्हि शिरो जीवस्येत्यत्र किं प्रमाणम् ? तत्र द्वितीयो दृष्टान्तो यथा जले चन्द्रमस इति । यस्तु देहादिसंसारे जलप्राये अहमिति मन्यते तस्यैव कर्म्मादिर्न त्वाकाशस्थस्य । अतोऽभेदेऽपि जीवस्यैव तच्छिरः । अस्याऽनर्थस्य निवृत्तिः स्वतो भवतीति तन्निवृत्त्युपाय उच्यत इत्याह तन्निवृत्तिप्रतिकार इति, " स वै निवृत्तिधर्मेण" (३–७–१२) इत्यादिना ॥५६॥५७॥

मार्गद्वयेनानर्थनिवृत्तिः भक्तिमार्गेण ज्ञानमार्गेण च । तत्र प्रथमे शनैस्तिरोभाव इति मैत्रेयाभिप्रायः । सर्वतिरोभावस्तु भगवत्साक्षात्कारे । तदा न स्वप्नदर्शनम् । जागरणेऽपि न देहादावात्मबुद्धिः, किन्तु सुषुप्तिवत्सर्वदा ब्रह्मानन्दानुभवः । तत्र प्रथमपक्षे मुक्तिर्वक्तव्येति मैत्रेयः कैमुतिकन्यायेन " अशेषसंक्लेशशमम् " ३-७-१४ इति श्लोकेन निरूपयतीत्याह–

निदर्शनं सुलभं साधनं च गूढा सूक्तिस्तेन वै तत्प्रकाशः ।
तदुक्तं वै दर्शनं यत्र भेद्यं सेवाहेतुः शास्त्रनिष्ठेयमाद्या ॥ ५८ ॥

निदर्शनं सुलभमिति । दृष्टान्तोऽत्र सुलभः । सर्वेषामेव भगवद्गुणानुवादे परमानन्दानुभवात् । साधनं च सुलभं सर्वत्र सतां भगवद्गुणकीर्तनस्य नित्यत्वात् । चकारान्नात्र देशाद्यपेक्षा । नन्वेवं सति कथं न सर्वेषामनर्थो निवर्तते तत्राह गूढा सूक्तिरिति । समीचीना भगवच्चरित्रोक्तिः, गूढा गुप्ता । तेनैव हि भगवत्प्रकाशः स च दुर्लभ इति न सर्वमुक्तिः अत एव भक्तिमार्गो दुर्लभ इति ' तद्दर्शनमुक्तम् । ज्ञानमार्गे उक्तः । तदपि तदेव दर्शनम् । यत्र भेद्यमात्मनो भेदं न भासयति । एवं मार्गद्वयस्यापि सेवा हेतुः । भगवत्सेवया द्वयमपि प्राप्यत इति । सापि सेवा शास्त्रनिष्ठा पञ्चरात्रोक्ता न स्वेच्छया यथाकथञ्चित्कृता । इयमाद्या प्रथमत एवं कर्तव्या । पश्चाद्भगवत्प्रसादे तदुक्तप्रकारेण स्वेच्छयापि सेवा भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अयं सिद्धान्तो ज्ञातव्य इत्येवाभिप्रेत्य सर्वं पृष्टमित्याह–

तदर्थमेव सकलं पृष्टं दुर्लभसङ्गतः ।
अतोऽपि न विसर्गत्वमन्यशेषाद्यवीयसाम् ॥ ५९ ॥

तदर्थमेवेति । अनेन सर्गत्वमेव समर्थितमित्याह अतोऽपि न विसर्गत्वमिति । यवीयसां ब्रह्मादीनां सृष्टिकर्तुर्भगवतो विभूतिशेषत्वात् । एवं पूर्वपक्षाध्याये विभूतिज्ञानार्थं प्रश्नः समर्थितः ॥ ५९ ॥

तत्र प्रथमपक्ष इति । ज्ञानपक्षे शनैस्तिरोभावे मुक्तिप्रकारो वक्तव्य इत्यर्थः । कैमुतिकन्याय इति । यत्कथयैव तत्साक्षात्कारः कथं नेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

१ एतावत्येवोपलभ्यते टिप्पणी ।

विभूतिज्ञानं च भागवतादेव भवतीति तस्य प्रस्तावनेत्याह–

श्रीभागवतमेवाऽत्र श्रोतव्यं नान्यदस्ति हि ।
स्वज्ञानख्यापनार्थं हि तदुपाख्यानमीरितम् ॥ ६० ॥

श्रीभागवतमेवात्रेति । अन्यतः श्रवणं वारयितुं परम्परामाहेत्याह स्वज्ञानख्यापनार्थमिति ॥ ६० ॥

कथं ब्रह्मणो विभूतित्वमित्याशङ्क्याह–

तदुद्भवस्तदाऽऽज्ञस्तस्तपसा तोषिते हरौ ।
स्तुते सम्प्रार्थिते चैवं बोधितः सर्वमेव हि ॥ ६१ ॥
चतुर्मुखश्चकारेदं यथापूर्वं तदाज्ञया ।
इति दर्शयितुं पृष्ट उपोद्घातं त्रिभिर्जगौ ॥ ६२ ॥

तदुद्भवस्तदाज्ञस इति । सप्तधा यो भगवत्सम्बन्धी स तस्य विभूतिः । आवेशी भवतीत्येके । अत्र गुणातीतात्सृष्टिमुक्त्वा सगुणात्सृष्टिर्वक्तव्या, सापि "विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे" ३–१०–४ इति दशमाध्याये वक्तव्या । मध्येऽध्यायत्रयेण कथं सगुणा सृष्टिरित्याशङ्क्याह इति दर्शयितुं पृष्ट इति । त्रिभिरुपोद्घातो निरूपितः । अनेन विभूतित्वनिरूपण एव तात्पर्यमिति ज्ञापितम् । यतः सृष्टिरल्पेनैवोक्ता ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

पद्मकल्पस्य विशेषतो निरूपणे हेतुमाह–

पद्मकल्पः सात्त्विकानां श्रेष्ठस्तं तत उक्तवान् ।
पूर्वस्य प्रलयं शिष्टं हेतुं चाह विशुद्धये ॥ ६३ ॥

पद्मकल्प इति । पद्मकल्पात्पूर्वकल्पस्तामसो भवितुमर्हति । अतस्तस्य प्रलयो निरूप्यते, तत्र यः शिष्टः शेषशायी भगवान् स चोत्तरत्र हेतुत्वार्थं निरूप्यते । अतः पद्मकल्पोऽत्यन्तं शुद्धो भवति ॥ ६३ ॥

अत्र कल्पभेदेषु पदार्थानामन्यथात्वं दोषाय न भवतीति ज्ञापयितुं पृथिव्यास्त्रिरूपत्वमाह–

जघनाब्जपृथग्रूपैस्त्रिधा भूमेर्निरूपणम् ।
ब्राह्मे पाद्मे वराहे च तेन नाऽन्योन्यदूषणम् ॥ ६४ ॥

जघनाब्जपृथग्रूपैरिति । ब्रह्मकल्पे विराजो जघनरूपा पृथिवी । पद्मकल्पे तस्यैव नाभिपद्मरूपा । वराहकल्पे तु पृथग्रूपा । तत्राप्यादिवराहकल्पे ब्रह्मणा तलादिपञ्चलोकानां हस्तेनोद्धृतिः कृता, पुष्करपर्णे च स्थापिता । सैव मग्ना पुनर्भगवतोद्धृता वराहकल्पे । अयं तु श्वेतवाराहकल्पस्ततोऽपि विसदृशस्तेन दृष्टश्रुतयोर्विरोधो न मन्तव्यः ॥ ६४ ॥

ननु बहूनां कल्पानां विद्यमानत्वात्कथं त्रयमेव निरूपितं तत्राह—

प्राकृतं त्रयमेतत्स्यादन्येष्वेकं यथोचितम् ।
अतस्त्रिधा भागवते भुवो रूपनिरूपणम् ॥ ६५ ॥

प्राकृतं त्रयमेतदिति । अन्ये कल्पा एतद्विकाराः । अत एतेषामन्यतरस्य तेषु पृथिव्यादीनां रूपं भवति । अत्र निदर्शनार्थमाह अतस्त्रिधा भागवत इति॥६५॥

तेषु कल्पेष्वन्यानपि धर्मान् विवेचयति—

पुरुषावयवैः सर्वं यदा तस्य पृथङ् न हि ।
पृथिवी वा समुद्रा वा परिखामध्यवत्पुरम् ॥ ६६ ॥
तदा सर्वं हरिर्मानी न मानीत्यपरे विदुः ॥

पुरुषावयवैरिति । ब्रह्मकल्पव्यवस्थेयम् । तदा भगवतः सकाशात्पृथिव्यादीनां न भिन्नतयाऽवस्थानम् । एकमेव विराड्रूपमावरणजलमध्ये परिखामध्यनगरमिव तिष्ठति । तस्मिन् कल्पे सर्वं हरिरेव शरीरत्वात्, यतः स मानी । अन्ये त्वाहुः, विराट्शरीरं भगवता नारायणेन लीलार्थं करणत्वेनैव गृहीतमिति । तस्मिन्पक्षे क्रीडाभाण्डं विश्वं न भगवत्स्वरूपमित्यर्थः । स्वस्यैव समवायित्वेऽपि कामधेन्वादिदृष्टान्तैर्न तत्राऽऽत्मस्फूर्तिः । किन्तु आत्मीयत्वेनैव स्फुरणम् ॥ ६६½ ॥

द्वितीयपक्षं निरूपयति—

यदा पद्मात्सर्वमिदं तदा पूर्वकथा न हि ॥ ६७ ॥
जलं च मध्यतः सृष्टमथवाऽण्डस्य मध्यगम् ॥ ६७½ ॥

यदेति । पद्मकल्पपक्षे प्रलयजलमपि नास्ति । किन्तु तिरोहितो नारायणः केवलं नाभिपद्ममेव स्थलकमलवत्तिष्ठति । जलं च तन्मध्ये पुनः सृष्टम् । अण्डमध्ये वा विराजि तिरोहिते कमलमात्रं प्रादुर्भूतं तिष्ठति । तदा कमलात्सर्वम् । सर्वे भगवदंशा भगवन्मायासहिताश्चेति ॥ ६७½ ॥

तृतीयकल्पमाह—

कदाचिज्जलवद्भूमिः पृथगेव त्रिनिर्मिता ॥ ६८ ॥
कटाहमूले गमनं तदा तस्या निरूप्यते ।
न समुद्रास्तदा सप्त न तथा विस्तृता च भूः ॥ ६९ ॥

कदाचिज्जलवद्भूमिरिति । यथा पद्मकल्पे जलनिर्माणमेवं वराहकल्पे भूनिर्माणम् । कटाहमूले रसातले तदा सप्तसमुद्राणां सद्भावे प्रमाणाभावात्पञ्चाशत्को टिविस्तीर्णा पृथिवी न भवति । ज्योतिःशास्त्रविरोधाच्च ॥ ६९ ॥

अन्यदपि वैलक्षण्यमाह–

न शेते प्रथमे कल्पे तिरोभावस्तु तस्य हि ।
द्वितीये शयनं तस्य तृतीयेऽपि क्वचिद्भवेत् ॥ ७० ॥

न शेत इति। ननु ब्रह्मकल्पातिरिक्तकल्पेषु कथं सर्वस्य भगवन्मूलत्वं तत्राह–

तदुद्धारात्तदाधारात्तन्मूलं सर्वमत्र हि ।
अयं नारायणः शेते पूर्वसृष्टं निपीय तु ॥ ७१ ॥

तदुद्धारादिति । भगवतैवोद्धारः पृथिव्याः कृतः पद्मकल्पे पद्मस्य स एवाऽऽधारः, अतस्तन्मूलत्वम् । एवं कल्पभेदेन विरोधं परिहृत्य " उदाप्लुतं विश्वम् " इत्यत्र कस्यचिच्छयनं निरूपितम् । तत्र पूर्वपक्षपरिहारार्थमाह अयं नारायणः शेत इति । विराजः शयनं न सम्भवतीति शङ्का । उत्तरं तु तिर्यग्गोलाभिप्रायेण । अस्यापि कल्पस्य पूर्वमपि पद्मकल्प एव । "अनेन लोकान् प्राग्लीनान्" इति वाक्यात् ॥७१॥

शयनस्थानमाह–

स्वाधारेऽण्डकटाहे वा जलमध्ये तु तत्स्थितिः ।
उदरस्थं जगत्सर्वं रजोरूपेण वर्तते ॥ ७२ ॥

स्वाधार इति । स्वस्मिन्नेव जलं कल्पयित्वा तस्मिन् शेते दैनंदिनप्रलयस्ताद्दृशोऽपि भवति । अन्यथा नारायणस्य शयनं न सम्भवति । अथवा, यथाश्रुतानुरोधेन पक्षान्तरं कल्पनीयमित्याह अण्डकटाहे वेति । तदा निद्रानिमित्तं प्रलयोऽभूल्लोकत्रयस्य । तदा नारायणोऽवेक्षको भिन्न एव, पूर्वोक्तपुरुषाद्भिन्नस्तस्य वान्तर्यामिरूपः । उभयत्रापि जलमध्य एव स्थितिः, यथास्सम्भवानां पदार्थानां हानोपादाने कर्तव्ये । अत्र विरोधमाशङ्क्य परिहरति उदरस्थं जगत्सर्वमिति । जले मग्नं जगदिति प्रथमतो निरूप्य " अन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्म " इति पुनरन्तर्निरूप्यते । तत्राधिभौतिकं नष्टम्, आध्यात्मिकमन्तःप्रवेशितमिति व्यवस्था । तदाह जगत्सर्वं रजोरूपेण वर्त्तत इति ॥७२॥

राजसत्वे हेतुमाह–

न मूढं न प्रकाशं च कृष्णदृष्ट्या तदुद्गमः ।
सङ्कोचश्च विकाशश्च नाऽन्यथेति[1] तयोद्गमः ॥ ७३ ॥

न मूढमिति । तस्य निर्गमने हेतुमाह कृष्णदृष्ट्येति । तत्रापि हेतुमाह सङ्कोचश्चेति । अन्यथा सङ्कोचविकाशौ न सम्भवतः ॥ ७३ ॥

---

१ नान्यस्येति ।

अस्मिन् कल्पे तत्त्वानां न नियम इति ज्ञापयितुं स्थानापत्तिमाह—

प्रथमे तु महत्तत्त्वं यथा पद्मं तथाऽपरे ।
परिपालकरूपेण प्रविष्टो वेदरूपतः ॥ ७४ ॥
ब्रह्मा स्वयमभूद् द्वेधा स्वयमर्थोन्तरः पृथक् ।
अनन्तर्दृष्टितो भ्रान्तस्तद्दृष्ट्या तस्य दर्शनम् ॥ ७५ ॥

प्रथमे तु महत्तत्त्वं यथेति । महत्तत्त्वस्थानीयं पद्मं, तदेव जगदाधारम् । ततः कथं ब्रह्मोत्पत्तिरित्याशङ्क्य भगवानेव तत्र प्रविष्टो ब्रह्मरूपेण जातः, परं शब्दब्रह्मरूपेण विष्टः। अतः पुरुषस्थानीयोऽप्ययं ततो न्यूनरूपतया व्यपदिश्यतेऽपरकल्पेऽयमेव विराट्स्थानीयः । अस्य शब्दब्रह्मात्मरूपस्य कार्यद्वयसिद्ध्यर्थं रूपद्वयमाह ब्रह्मा स्वयमभूद् द्वेधेति । तत्रार्थरूपः स्वयं चतुर्मुख एव जातः । यतो रूपप्रपञ्चोद्भवः । अतः शब्दब्रह्मरूपोऽपि जातः । यतो वेदा जाताः । यद्यप्यभेदेन वचनं तथाऽप्यर्थाच्छब्दात्मकः पृथक् । नन्वेवं महतस्तस्य पद्मे समुद्भूतस्य कथं स्वकारणान्वेषणे भ्रमस्तत्राह अनन्तर्दृष्टितो भ्रान्त इति । यदा पुनस्तद्दृष्टिरन्तर्दृष्टिस्तदा तस्य दर्शनम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

तत्र यादृशो दृष्टस्तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमित्याह—

साकारमेव तद् ब्रह्म कारणं च तदेव हि ।
इति तद्वर्णनं स्तोत्रं तद् ब्रह्मत्वाय वर्ण्यते ॥ ७६ ॥

साकारमेवेति । अस्मिन्कल्पे पद्मं ब्रह्मा च नाऽतोऽन्यत्किञ्चिदस्ति । एतस्य यत्कारणं तच्चेत्साकारं तदा ब्रह्मैव तथा । कारणान्वेषिणा हि कारणमेव दृश्यते । अतस्तदेव कारणमिति ज्ञात्वा भगवद्वर्णनं स्तोत्रं च । अस्मिन् स्तोत्रे भगवत्स्वरूपनिर्णयः ॥ ७६ ॥

सङ्ख्यापि स्तोत्रश्लोकानां ब्रह्मत्वनिर्णय इत्याह—

एकविंशतिभिर्नित्यं भजनं जन्मनः फलम् ।
चतुर्भिः प्रार्थ्यते तावत्संसारे तद्धि दुर्लभम् ॥ ७७ ॥

एकविंशतिभिरिति। "एकविंशो हि पुरुषो भवति दशहस्त्या अङ्गुलयो दशपद्या आत्मैकविंशः" इति। किमनेन सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाह नित्यं भजनम् । तदेव जन्मनः फलम् । तच्चतुर्भिः श्लोकैः प्रार्थ्यते । वस्तुतः भगवत्प्रसादः प्रार्थनीयः । तस्याप्येतत्कारणमिति तावदिदमेव प्रार्थ्यते । यतः संसारे दुर्लभमेतत् । भजनसिद्ध्यर्थं तत्र चत्वारोऽर्थाः प्रार्थिताः । तेनैवार्थाद्भजनं प्रार्थितं भवति ॥ ७७ ॥

तान् गणयति—

सात्त्विकत्वं गुणासक्तिर्वाचकाविस्मृतिस्तथा ।
अनुद्वेगश्च सर्वत्र कृष्णतस्तद्धि नाऽन्यथा ॥ ७८ ॥

सात्त्विकत्वमिति । नन्वेतच्चतुष्टयं प्रमाणादेव साधनीयमित्याशङ्क्याह कृष्णतस्तद्धि नान्यथेति ॥ ७८ ॥

नन्वेवं प्रार्थनायां कथं न सिद्धवत्कारेण सर्वं दत्तवान् किमिति साधनमुपदिष्टवानित्याशङ्क्याह—

प्रेम्णा न सेवनं यस्मादुपदेशस्ततः कृतः ।
आद्ये तपस्ततो ज्ञानं तेनाऽन्यस्तत्फलं ततः ॥ ७९ ॥
द्विरूपं हृदयोत्साहस्तेनैवाऽविस्मृतिस्ततः ।

प्रेम्णा न सेवनं यस्मादिति । ननु प्रार्थनानुसारेण नोत्तरं किन्तु "भूयस्त्वं तप आतिष्ठ" इत्यादिभिन्न एवोपदेश इत्याशङ्क्याह आद्ये तप इति । साधनं ह्युपदिश्यते सात्त्विकत्वं तपसा भवति । भगवद्गुणेष्वासक्तिर्ज्ञानेन भवति, तेनैव वाचकाविस्मृतिरपि, वेदानामविस्मरणम् । एतत्त्रितयसम्पत्तौ तत्फलमनुद्वेगः सेत्स्यति । अन्यदपि फलं भगल्लीलापरिज्ञानम् । तस्मिन् सिद्धे हृदयोत्साहोऽपि वेदाविस्मरणमपि सम्यक् सेत्स्यति ॥ ७९३ ॥

अनुद्वेगे हेत्वन्तरमप्याह—

कृष्णासक्त्या त्वनुद्वेगः प्रीतो भक्ते हरिः सदा ॥ ८० ॥
अतोऽष्टभिर्वचस्तेन तिरोभावाच्च नित्यता ।

कृष्णासक्त्येति । नन्वप्राप्ते कृष्णे सुतरामुद्वेगः स्यादत आह प्रीतो भक्ते हरिः सदेति । नित्यं प्रीतियुक्तभक्ते हरेः प्रीतः सन्नोद्वेगं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

इममेवार्थं ज्ञापयितुमष्टभिः श्लोकैर्भगवद्वचनं निरूपितम् । तेनैव रूपेण तिरोभूत इति नित्यताऽपि तस्य । एवं नवमेनाध्यायेन ब्रह्मपितुर्ब्रह्मता साधिता ॥८०३॥

ननु नवमाध्याय एव सगुणात्सृष्टिर्वक्तव्या तदर्थं प्रश्नश्च कर्तव्यस्तत्कथमत्रानुक्त्वा कालप्रकरणे दशमाध्याये प्रश्नोत्तरे इत्याशङ्क्याह—

चरित्रपरचित्तत्वादग्रे पृष्टं न पूर्वतः ॥ ८१ ॥
अत एव गुरुः प्रीतः क्रमेणैवाऽह नाऽन्यथा ।

चरित्रपरचित्तत्वादिति । उपोद्घातत्वेन भगवच्चरित्रं मध्ये प्रस्तुतम्, तत्परं चित्तं जातमिति तत्पूर्तिपर्यन्तं न किञ्चित्पृष्टमित्यर्थः । प्रश्नाभावादेवोत्तरमपि न ।

उत्तरत्रोच्यमानमपि पूर्वशेष एव भविष्यतीति भावः । अनेन भगवद्भक्तानां प्रसङ्गादपि
भगवत्कथासम्पत्तौ प्रक्रान्त औदासीन्यं सूचितम् । तदेव भक्तत्वम् । एतत्परीक्षार्थमेव
गुरुणा तथोक्तम् ; 'प्रीतः प्रत्याह इति वाक्यात्, पश्चात्प्रश्नेन प्रीतस्तदाह
अत एव गुरुरिति। प्रीतिलिङ्गमाह क्रमणैवाऽऽह नाऽन्यथेति। पूर्वसम्बद्धरूपेणैव
प्रश्नोत्तरमाह न तु भिन्नतया । अन्यथा तथा प्रश्नान् पूर्वासम्बद्धानेव वदेत् ॥ ८१½ ॥
यद्येक एव पद्मकल्पः स्यात्तदा " अनेन लोकान् प्राग्लीनान्" इति वाक्यं
नोपपद्येत । अतस्तत्समर्थनार्थमाह–

पद्मकल्पाश्च बहवस्तेन ज्ञानं तथोदितम् ॥ ८२ ॥
पद्मतः सर्वसम्भेदं ब्रह्मभेदं तथोक्तवान् ।

पद्मकल्पाश्च बहव इति । किं तेन सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाह पद्मतः
सर्वसम्भेदामिति। ननु " तस्यैव चाऽन्ते कल्पोऽभूद् " इतिवाक्यं विरुद्ध्येतेत्यत
आह ब्रह्मभेदं तथोक्तवानिति । ब्रह्माण्डान्तरे भिन्नस्य ब्रह्मणः पूर्वपरार्धान्तपक्षे
न दोषो भवतीति ब्रह्मभेदोऽप्यनेन सूचित इत्यर्थः ॥ ८२½ ॥
अथवा वर्षाभिप्रायोन्तशब्दः, तदा त्रिशतं षष्ठिर्ब्रह्मकल्पा भवन्ति तदाह–

सामान्यतो विभागोऽयं सर्वेषामुक्तमेव हि ॥ ८३ ॥
सृष्टिर्द्विधापि सम्पूर्णा कारणानामतः कथा ।

सामान्यतो विभागोयमिति। न तु चरमदिवसस्य। एवं कल्पान्तराणामपि
विभागः सूचितो ज्ञातव्यः । अथवा, सगुणाद्ब्रह्मणः सृष्टिः कथं न विशेषाकारेणोक्ते-
त्याशङ्क्याह सामान्यत इति । सामान्यप्रकारेण सर्वेषामेवोक्तम् । एतावान् जीवलो-
कस्येति ॥ ८३ ॥
उपसंहरति सृष्टिर्द्विधापीति । विभूतिरत्र मुख्येति कालद्वारा सृष्टिं वक्तुमाह
कारणानामतः कथेति ॥ ८३½ ॥

कालो जीवश्च वै रूपे नाम्नि वैदिकमुच्यते ॥ ८४ ॥
कालस्य कार्यतो जन्म तदुपाधिवशादपि ।
अव्यक्तत्वात्क्षणभावान्नोत्पत्तिः क्वापि तस्य तत् ॥८५॥
तथापि कारणत्वाद्धि प्रश्नो युक्तं तथोत्तरम् ।

तत्र कालस्याध्यायद्वयेन निरूपणं कथयन् भेदमाह कालस्य कार्यत इति ।
स्वभावतो जन्माभावे हेतुमाह अव्यक्तत्वादिति । 'जनी प्रादुर्भावे' इति

१ " पद्म " पाठः । २ नास्ति ।

धात्वर्थाभावाद्भगवदवतारत्वाच्च त्रिविधाऽप्युत्पत्तिर्नास्ति। तर्हि सृष्टौ कथं तत्कथे-त्याशङ्क्याह तथापीति। कालस्य कारणत्वमनुभवसिद्धम्, "यद्भयाद्वाति वातोयम्" इत्यादिकाच्च। अतः प्रश्न उत्तरं च युक्तम् ॥ ८५½ ॥

लक्षणं च स्वरूपं च तस्य कारणताऽपि च ॥ ८६ ॥
सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वात्परिच्छेदकरः स्वयम्।

कालस्य कारणत्वे यन्निमित्तं तदाह सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वादिति। कालेनैव परिच्छिन्नं कालेनैव क्रियते ॥ ८६½ ॥

कथमेवं सामर्थ्यमित्याशङ्क्यैतदर्थमेव कालरूपत्वमित्याह–

इदं कालस्य कालत्वमाविर्भावादिकं स्वतः ॥ ८७ ॥
कार्यतः कालकथनात्सामान्येन निरूपणम्।

इदं कालस्य कालत्वमिति। रसाद्यभिनये हि केवलेनैव हस्तेन सर्वे पदार्था-श्चेष्टाविशेषेण प्रदर्श्यन्ते, अतः काल एव ब्रह्मणः सर्वभावेनाऽऽविर्भावे परिच्छेदहेतुः। केचन आविर्भावहेतुत्वेन वर्णयन्ति तन्निषेधार्थमाह आविर्भावादिकं स्वत इति। आविर्भावतिरोभावादिकं ब्रह्मणः स्वत एव, परिच्छेद एव परं कालात् ॥ ८७ ॥

कालो हि निरूपणीयः, स सामान्यविशेषप्रकारेणाऽध्यायद्वयेन निरूपणीयः, तत्र कार्यनिरूपणस्य क्वोपयोग इत्याशङ्कायामाह कार्यतः कालकथनादिति, कार्यनिरूपणमेव सामान्यतो निरूपणम् ॥ ८७½ ॥

नन्वत्र दशविधगणना किमिति कृता, सामान्यत एव कालकार्यत्वेन सर्वमेव जगद्वक्तव्यमित्याशङ्क्याह–

कश्चित्प्रकारमाश्रित्य बुद्धिसौकर्यसिद्धये ॥ ८८ ॥
खगानां गणना प्रोक्ता भल्लूके लोमपक्षता।
पक्षिजातिविशेषो वा तच्छब्देन तथोदितः ॥ ८९ ॥

कश्चित्प्रकारमाश्रित्येति। तथा सति सर्वं कार्यं न ज्ञातं भवति। बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थं ततो गणना। तत्र खगानां गणनामध्ये भल्लूको गणितः, स च मृगविशेषो लोके प्रसिद्धो आम्बवज्जातीयः। तस्य पक्षिषु गणना न युक्तेत्याशङ्क्याह भल्लूके लोमपक्षतेति। पक्षान्तरमाह पक्षिजातिविशेषो वेति ॥ ८९ ॥

ननु "अर्वाक् स्रोतस्तु नवमः" इत्यत्र कथं नराणामेकविधत्वं, मानुषेषु खचमा अपि "मध्यमा मानुषा ये तु" इत्यादिषु भेदेन गणनात्। तत्राह–

---

१ "रिधानाम्" पाठः। २ "यथोदितः" पाठः।

अकृत्रिमनराणां च त्रैविध्यं गुणतोऽपि हि ।
ते जायस्व म्रियस्वेति मार्गगा एव कीर्तिता ॥ ९० ॥

अकृत्रिमनराणां चेति । एते हि कालकार्यत्वेन कृत्रिमनरा गणिताः । अकृत्रिमाः सहजास्तु त्रिविधाः । उत्तमाः सात्त्विकाः । ते ज्ञाननिष्ठा भक्तिनिष्ठा वा । अन्येऽपि ज्ञातव्याः । तेषां कर्माधीनत्वमाह ते जायस्व म्रियस्वेति ॥ ९० ॥

आत्मानं लीलया सृजतीत्यभिप्रायमाह–

अनेकविधसृष्टिश्चेद्वैषम्यादि हरेर्भवेत् ।
आत्मानं हि स्वयं चक्रे तेन नाऽत्रोक्तदूषणम् ॥ ९१ ॥

अनेकविधसृष्टिश्चेदिति । नन्वेते दश प्रकाराः सर्वदा कालाज्जायन्ते आहोस्वित्सकृदित्याशङ्क्य सकृदेव कारणतया जाता इत्याह–

तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वाद्भेदानां तत्कथा तता ।
कार्यनाशोऽणुपर्यन्तं परमस्तेन स स्मृतः ॥ ९२ ॥

तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वादिति । तत्कथा कालकथा । परमाणुपदनिरुक्तिमाह कार्यनाशोऽणुपर्यन्तमिति । स्थौल्याभावे हि सूक्ष्मता सा यत्र पर्यवसिता स परमाणुः ॥ ९२ ॥

तत्र कालस्य परमाणुत्व उपपत्तिमाह–

मानसोत्तरभूमेस्तु सोंशः सूर्यरथेन हि ।
यावता क्रम्यते कालः परमाणुः स उच्यते ॥ ९३ ॥
सर्वं नभोमण्डलं हि यावता क्रम्यते स तु ।
संवत्सरः परः प्रोक्तस्तदावृत्तिरतः परम् ॥ ९४ ॥
षष्टिभेदा द्वादशात्मा तेन पञ्चात्मकः स्मृतः ।

मानसोत्तरभूमेरिति । पञ्चसंवत्सरादिभेदेषूपपत्तिमाह षष्टिभेदा इति । प्रभवादयः षष्टि भेदा बार्हस्पत्यमान एव सिद्धाः । तत्र बृहस्पतिर्द्वादशारं कालचक्रं द्वादशभिर्वर्षैराक्रामति, तस्य षष्टिवर्षेषु पञ्चवारमाक्रमणमिति संवत्सरादयः पञ्च ॥९४॥

सङ्ख्या च परपर्यन्ता न ततोधिका । संवत्सरगणनया ब्रह्मणो दिनं गणयितुं शक्यमिति युगकल्पना कृतेत्याह–

यत्राऽऽवृत्तिर्न चैवास्ति परार्धानधिकत्वतः ॥ ९५ ॥
सङ्ख्यायास्तेन गणना युगादिभिरुदीर्यते ।

यत्राऽऽवृत्तिरिति । " यत्र धर्मो विधीयते " इत्यादिनिरूपणं कालनिरूपणे व्यर्थमित्याशङ्क्याह—

उत्पद्यमानसन्देहे धर्ममाह विभेदतः ॥ ९६ ॥
दिनरात्रिव्यवस्थायां कार्याकार्ये तु सर्वतः ।

उत्पद्यमानसन्देह इति । " कृतकृत्याः प्रजाजात्या " इत्यादिधर्मैः कृतादिशब्दप्रवृत्तिः । अतो मनुष्या अपि तन्निरूपणार्थं निरूपणीयाः । तेषां च धर्मभेदको धर्म एवेति धर्मनिरूपणम् । नन्वेवं सति कृतादिष्वहोरात्रमपि धर्मप्रवृत्तिः स्यात्तत्राह दिनरात्रिव्यवस्थायामिति तत्तु साधारणं दिवस एव कार्यं न रात्राविति ॥ ९६ ॥

तत्राऽपि कार्यभेदान् हि वक्तुं धर्मादिवर्णनम् ॥ ९७ ॥
तत्सिद्धये षड्विधत्वं हि ते हि भिन्ना यतः पृथक् ।

किञ्च, रात्रौ दिवसे च कार्यविभेदः प्रतिकल्पं भिन्नाः । अतोऽपि धर्मादिवर्णनं कर्तव्यम् । धर्मसिध्यर्थमेव मन्वन्तरनिरूपणं । मन्वन्तरस्य षड्विधत्वं षडङ्गनिरूपणार्थम् । यतस्ते मन्वादयः षड्भिः भिन्ना देशादयो यतो भिन्नतया स्थिताः । अतः षण्णां योगे धर्मो भवतीति सिद्धम् ॥ ९७ ॥

सर्वेषां स्थितिसिद्ध्यर्थं भगवत्कृतिवर्णनम् ॥ ९८ ॥
तन्मूल एव प्रलयः शयने सर्वनिर्वृतिः ।

यथाकथञ्चिदप्युत्पन्नाः परस्परं विरुद्धगुणा नाशं यास्यन्तीत्याशङ्क्य भगवता पालनमुक्तम् । तर्हि कदाचित्प्रलयो न स्यादित्याशङ्क्याह तन्मूल एव प्रलय इति । भगवतैव प्रलयः क्रियते । ननु परमदयालुः किमित्येवं करोतीत्याशङ्क्याह शयने सर्वनिर्वृतिरिति । निरन्तरमुत्पत्तिप्रलयाभ्यां पीडिता जीवा भगवच्छयन एव निर्वृतिं प्राप्नुवन्ति ॥ ९८½ ॥

एतच्छयनं पद्मकल्प एव भवतीत्याह—

पद्मानुसारिशयनं ब्रह्मा चाण्डवपुः स्मृतः ॥ ९९ ॥
भोक्तृत्वं कर्तृता चैव तस्य भेदेन वर्ण्यते ।

पद्मानुसारीति । नन्वेवं सति त्रिलोक्या नाशे " स्तूयमानो जनालयैः " इति वाक्यं नोपपन्नं स्यादत आह ब्रह्मा चाऽण्डवपुःस्मृत इति । ब्रह्माऽण्डविग्रहः । एवं लोकत्रये कल्पादिव्यवस्था । अन्यथा " तस्यैव चान्ते " इतिवाक्यं नोपपद्येत । नन्वेवं सति नाभिकमले को वा ब्रह्मा को वा सत्यलोक इति शङ्कायामाह भोक्तृत्वं कर्तृता चैवेति । अभिमानी ब्रह्माण्डविग्रह इत्यवोचाम । एवं त्रयो ब्रह्माणो भवन्ति ॥९९॥

दैनन्दिनप्रलये कर्तृब्रह्मणः शयनोपायमाह—

भोक्ता सत्ये द्वितीयस्तु पद्मे नोदरगः सुखी ॥ १०० ॥
प्रलयोऽयं समाख्यातः सर्गः पद्मे पुनस्तथा ॥

पद्मे नोदरग इति । अनेनाऽभेदेन वर्णनपक्षो निवारितः । द्वितीयपद्मकल्पे पुनस्तथैव सर्गः । वाराहकल्पे त्वन्यथा । तां सृष्टिमग्रे वक्ष्यामः ॥ १०० ॥

नन्वेकेनैव सर्गेण भगवल्लीलासिद्धौ किमित्यनेकवर्णनं तत्राह अस्मिन्नण्ड इति ।

अस्मिन्नण्डे त्रयोऽप्याऽसन् कल्पाः सर्वकथोक्तये ॥१०१॥
तेषामुक्तिस्तथा चाद्ये नाम्ना रूपस्य वर्णनम् ॥
अन्यथा भगवानेव तेनाद्यो ब्राह्म उच्यते ॥ १०२ ॥

पौरुषोऽत्र विभूतिरूपः । सोऽस्मिन्नण्डे यादृशस्तादृशो वर्णनीयः । अतः सर्वेषां कथासिद्धये कल्पानामुक्तिः ॥ १०१ ॥ तत्र प्रथमकल्पे ब्राह्मे सृष्टिकर्ता ब्रह्मा छन्दोमयो निरूपितः । स नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधानमाह तथा चाद्य इति । नामसृष्टिर्भिन्ना निरूपिता । सापि रूपसृष्टिपरतन्त्रेति न कोपि दोषः । आधिदैविकं वा रूपम् । अत एव " व्यक्ताव्यक्तात्मन, " इतिवचनम् । अन्यथा प्रकारान्तरेणेति पूर्वेणैव सम्बध्येत । आधिदैविकस्य शरीरित्वसम्पादकत्वं भगवत एव युक्तं, नान्यस्तथा कर्तुं शक्नोति । इममर्थं शब्दप्रसिद्ध्यापि समर्थयते तेनाद्यो ब्राह्म उच्यत इति । ब्रह्मशब्देन भगवानेव ॥ १०२ ॥

कालनिरूपणप्रस्तावे सर्वप्रभुत्वं कालस्य निरूप्य अक्षरेपि प्रभुत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य आध्यात्मिकभेदानां तत्र प्रवृत्त्यभावमाह—

अतोऽधिकस्य गणना नास्ति कालस्य पूरुषे ।
तत्रोपपत्तिकथनमेवं कालो निरूपितः ॥ १०३ ॥

अतोऽधिकस्येति । भेदे हि सङ्ख्या नियामिका, द्विपरार्द्धाधिकसङ्ख्याया अभावात् । कालप्रवृत्तिः पुरुषे नास्ति, " निमेष उपचर्यते " इति तत्रोपपत्तिः । अध्यायद्वये कालप्रकरणं निरूपितमित्युपसंहरति एवं कालो निरूपित इति ॥ १०३ ॥

अतः परं जीवसर्गो मुक्तामुक्तविभेदतः ।
मुक्तानां कारणत्वं हि तदिच्छावशगा मतः ॥ १०४ ॥

अतः परमेकेनाध्यायेन जीवा निरूप्यन्ते । तत्राऽमुक्ता जीवा मुक्तिप्रकरणे वक्तव्याः । ते न कारणभूताः । मुक्तास्तु जीवाः कारणभूता एकेनाध्यायेनोच्यन्ते । मुक्तानां कथं कारणत्वमित्याह मुक्तानामिति मुक्ता हि भगवत्सन्निधाने तिष्ठन्ति,

अतो यदा भगवान् सृष्टिं कर्तुमिच्छति तदा स्वलीलासिद्ध्यर्थं तान्प्रेरयति, अतो भगवदिच्छावशास्ते कारणभूता इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

तत्र मुक्तानां द्वैविध्यमाह–

लोकातीता लौकिकाश्च तत्राऽऽद्यानाऽधिकारिणः ।
उत्पत्तिर्दुर्घटा तेषामविद्या निर्मिता ततः ॥ १०५ ॥

लोकातीता इति। प्रथमानां मुक्तौ कारणत्वम्, सा हि जीवानां स्वरूपत (एव) आविर्भावरूपतेति पूर्वमुक्तम्, तत्र लोकातीता वैकुण्ठेपि विरक्तास्तिष्ठन्ति। अतः सृष्टौ तेनाऽधिकारिणः। मुक्त्यर्थं चोत्पादनीयाः। ज्ञानांशं त एव गृहीत्वावतरन्ति, अतस्तान् व्यामोहयितुमविद्याया उत्पत्तिः ॥ १५० ॥

अभिमानी देवतेयं यतः सर्वं भविष्यति ।
मूलाविद्यावृत्तिरूपाः पञ्चैका वाऽत्र देवता ॥ १०६ ॥

सा हि आधिदैविकी, तेन सर्वानेव व्यामोहयिष्यतीति सर्वकार्यसिद्धिः। अत्राऽविद्यायां पक्षद्वयमाह मूलेति । एकैव देवतेति सिद्धान्तः ॥ लोकातीतोत्पादनार्थमुत्पादिता ॥ १०६ ॥

प्रथमं बाधाभावाद्ब्रह्माणमेव मोहितवतीत्याह–

मूढस्तया चतुर्वक्त्रः कृष्णध्यानं चकार ह ।
लोकातीतास्ततो जाताः काये ध्यानं प्रतिष्ठितम् ॥ १०७ ॥

मूढ इति । देवतारूपत्वान्न ध्यानप्रतिबन्धिका, लोकातीतानामुत्पत्त्यनन्तरं तद्ध्यानं सृष्टिप्रकरणे जातं, ब्रह्मणः शरीरे प्रतिष्ठितं तत्कार्यमग्रे भविष्यति ॥१०७॥

मध्ये सनकादीनामुत्पत्त्यनन्तरं क्रोधो जात इत्याह–

सर्गावेशात्सन्निधानादविद्याकार्यसम्भवः ।
तदुत्पत्तिविचारेण नियन्तुमुपचक्रमे ॥ १०८ ॥

सर्गावेशादिति । ब्रह्मणो हृदये सृष्टिराविष्टा तत्प्रतिबन्धे क्रोधस्फूर्तिर्युक्तैव । अविद्यासन्निधानमपि हेतुः । तथापीच्छाभावे कथमुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह अविद्याकार्यसम्भव इति । क्रोधस्त्वविद्याकार्यं तत एवोत्पद्यते, स च क्रोध आधिदैविकः । आध्यात्मिकभ्रमात्तन्नियमनार्थं प्रवृत्त इत्याह तदुत्पत्तिविचारेणेति । सनकादयो महान्तो ज्ञानार्थमेवोत्पादिता इति तदुत्पत्तिविचारः ॥ १०८

१ पाम पाठ. ।

क्रोधे हि ध्यानसंयोगात्कृष्णांशः प्रविवेश ह ।
तेनोभयस्य निस्तारो ह्यन्यथैकस्य संक्षयः ॥ १०९ ॥

आधिदैविकः क्रोधो न नियम्यः । ततो नियमनार्थं व्यापृतो ब्रह्मशरीरं दग्धुमुद्यतः । तत्र पूर्वं ध्यानं प्रतिष्ठितमिति क्रोधस्य ध्यानेन सह सम्बन्धो जातः । ततो ध्यानयुक्ते क्रोधे कृष्णावतारः प्रविष्टः । ततो यज्जातं तदाह तेनोभयस्येति । सनकादीनां ब्रह्मशरीरस्य च ॥ १०९ ॥

तस्य रोदनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—

उत्पत्स्यमानानखिलान् दृष्ट्वा रोदनमागतम् ।
संश्लिष्टवचनं प्राह ब्रह्मप्रीत्यै स्वयं पुनः ॥ ११० ॥
संसारानुपयुक्तान् हि स्रक्ष्ये सर्वानिति स्मरन् ।

उत्पत्स्यमानानिति । अयमंश कृपारूपः । 'नामानि कुरु मे धातः'' इतिवाक्यं रोदनस्य नामादिकरणहेतुत्वार्थं न भवतीत्याह संश्लिष्टवचनमिति । तथावचनस्य प्रयोजनमन्यदप्यस्तीत्याह स्वयं पुनरिति । तदाज्ञाव्यतिरेकेण सृष्टिरशक्या, तस्यैव तत्राधिकारात् ॥ ११०½ ॥

अतः शीघ्रमनेकेषामुत्पत्तिः प्रतिकूलतः ॥ १११ ॥
निवारणं तपोबोधः प्रतिबन्धनिवृत्तये ।

स तु पूर्ववद्ब्रह्मा विशेषानभिज्ञ आज्ञां दत्तवान् । तच्छीघ्रमनेकेषामुत्पादनम् । यैः कारणक्षये सृष्टिर्न भविष्यतीति निवारणम् ॥ १११ ॥ निवारितः प्रतिबन्धं करिष्यतीत्याशङ्क्य तपोबोधनम् । तपसा हि क्रोधकारणीभूताऽविद्या नाशमेष्यति, ततः शुद्धः क्रोधो यथायुक्तमेव कार्यं करिष्यतीति (ब्रह्म) वाक्यार्थः ।

तमाह—

उपाधिविनिवृत्त्यर्थं कारणत्वान्न निर्गमः ॥ ११२ ॥
अतोऽभिनन्द्य कृष्णस्य ध्यानमेव चकार ह ।

उपाधिविनिवृत्त्यर्थमिति । नन्वेवं सति महादेवे क्रोधकारणीभूताऽविद्या तपसा कथं न दग्धा, दग्धायां वा कारणस्य नष्टत्वात्कथं न लयः, कथं केवलं प्रतिबन्धनिवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याह कारणत्वान्न निर्गम इति । महादेवस्य कारणभूता सा । कार्यभूतं तु तपः । तेन कार्येण कारणस्य न निर्गम इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ अतः प्रतिबन्धनिवृत्तिरेव जातेत्याह अतोऽभिनन्द्य कृष्णस्येति ॥ ११२½ ॥

एवं लोकातीतानामुत्पत्तिमुक्त्वा लौकिकार्थेस्त्वत एवोत्पाद्येषु ततोऽभीष्टसिद्धिर्न भविष्यतीति तदुत्पादने प्रकारं कथयति.....

सृष्ट्यर्थं भगवद्ध्यानान्मरीच्याद्युद्भवः पृथक् ॥ ११३ ॥
धर्मव्यवायसिद्ध्यर्थमेका स्त्री पुरुषाः परे ।

सृष्टियर्थमिति । पृथक् स्थानात्सर्वे उत्पादिताः । तत्प्रयोजनं धर्मव्यवासयसिद्धिः । एवं सात्त्विकानां राजसानामुत्पत्तिमुक्त्वा तामसोत्पत्तिं करिष्यन् "पुत्रैर्निवारितः " इति वक्तुं कथं ब्रह्मणः सकाशात्तामसोत्पत्तिरित्याशङ्काव्युदासायाह एका स्त्रीति । वागेका स्त्री । अन्ये सर्वे पुरुषाः । आस्याद्वागिति ॥ ११३½ ॥

ततः किमत आह

अविद्यासन्निधानाद्धि सृष्ट्यावेशाच्च तद्धृदि ॥ ११४ ॥
जातः कामो मतिं चक्रे तस्यां सर्गाय भूयसे ।

अविद्यासन्निधानादिति । दोषत्रयात्तस्यां सर्गार्थं मतिं चक्रे । अविद्यासृष्ट्यावेशो हृदि कामोत्पत्तिः ॥ ११४½ ॥

निवारणे हेतुमाह

अधर्मे धर्मनाशः स्यादिति कृष्णेन वारणम् ॥ ११५ ॥
तद्भावस्य परित्यागे सा रिरंसाभवत्तनुः ।

अधर्मे धर्मनाशः[1] स्यादिति । तामसीमपि सृष्टिं भगवाननुमन्येत । यदि सा धर्मनाशिका न स्यात् । तथा सति पूर्वसृष्टिद्वयमपि गच्छेत्, अतो निवारणं युक्तम् । ननु तनुत्यागो नामकः पदार्थस्तत्राह तद्भावस्य परित्याग इति; तनोः किं प्रकृतिकत्वमित्याकाङ्क्षयामाह सा रिरंसेति ॥ ११५½ ॥

ततस्तृतीया सृष्टिर्न जातेति तदर्थं ध्याने क्रियमाणे वेदानामुत्पत्तिर्जातेत्याह

सृष्टिध्याने वाचकानां प्रकारस्य समुद्गमः ॥ ११६ ॥
तन्मूलस्य च शब्दस्य ब्रह्मणो रूपकीर्तनम् ।

सृष्टिध्याने वाचकानामिति । प्रकारः पूर्वादिमुखतः । तेन शब्दानां प्रकारभेदः । लौकिका लौकिकभेदेन तृतीया सृष्टिः । तेन जीवानां रूपनामनी सिद्धे नाम्नामखण्डप्रवृत्त्यर्थं तन्मूलदेवतामाहेत्याह तन्मूलस्येति ॥ ११६½ ॥

एवं गुणसृष्टिमुक्त्वा केवलैः प्रपञ्चब्रह्मभावमाशङ्क्य सन्निपातसृष्टिं वक्तुं प्रवृत्त इति वदन् सन्निपातविरोधिनं परित्यक्तवानित्याह

[1] 'अधर्मः सर्वनाशः' पाठः ।

नामावेशं परित्यज्य रूपावेशात्तु पूर्ववत् ॥ ११७ ॥
इच्छाध्याने समुद्भूते द्विधा चक्रतुरङ्गकम् ।

नामावेशं परित्यज्येति । ततोऽपरामुपादायेत्यादिना । तत्र ब्रह्मणोन्तःकरणं न सन्निपातरूपमिति भगवदपेक्षायां भगवदिच्छया तच्छरीरमेव द्विधाभूतं तदाह इच्छाध्याने इति ॥ ११७½ ॥

एवं चतुर्विधां सृष्टिं निरूप्योपसंहरति

कारणत्वान्मुक्तजीवा एवमेके निरूपिताः ॥ ११८ ॥
नामोत्पत्तिश्च तच्छेषा

कारणत्वादिति । अमुक्तानामुत्पत्तिः पूर्वमेवोक्ता ॥ ११८ ॥ जीवप्रकरणे नामोत्पत्तेरयुक्तत्वमाशङ्क्य पुनः स्मारयति नामोत्पत्तिश्च तच्छेषेति ।

इदानीं तृतीयः कल्प उच्यत इत्याह

तृतीयस्त्वधुनोच्यते
कल्पस्तत्र हि सृज्यानां न पूर्वस्माद्विशिष्यते ॥ ११९ ॥
भूसंस्थानविशेषोऽस्ति तदेवात्रोच्यते परम् ।
ध्यानरूपो मनुर्जातः क्षत्तुः प्रश्नस्तु पूर्ववत् ॥ १२० ॥
पित्राज्ञयैव तद्धर्मस्त्रेधेत्यैवं कथा तथा ।

तृतीय इति । कालजीवौ निरूपितौ । तदथ ब्रह्मकल्पपद्मकल्पौ च निरूपितौ । अधुना भूमिर्निरूप्यते सापि सर्वकारणमिति । तदर्थं वाराहकल्पोऽपि निरूप्यते । अत्र आदित आरभ्य सर्वनिरूपणमाशङ्क्याह तत्र हि सृज्यानामिति । अतिदेशन्यायेन सर्वकल्पेषु साधारणधर्माः समायान्ति, विशेषधर्मा एव वक्तव्याः । ते चेत्कस्यचित्स्थाने समायान्ति तदा स्थानानां बाधः । तत्र भूसंस्थानं न पूर्ववदिति तदुच्ये, तेन पद्मजघनयोर्बाधः । पूर्वधर्माणामनुवृत्तिं ज्ञापयितुं मनोरत्र प्रयोजकत्वं निरूपयतीति तस्य भावमाह ध्यानरूपो मनुर्जात इति । पूर्वमिच्छाध्याने निरूपिते तत्रेच्छा घतरूपा । ध्याने मनुः । तेन ब्रह्मणो विस्मरणेऽपि ध्यानमेव तं प्रेरयतीति भावः । विभूतिविस्तारार्थं मनोरत्रत्पत्तिः, सा भगवल्लीलेति भक्तत्वज्ञापनाय प्रश्न इत्याह क्षत्तुः प्रश्न इति । सर्वकामाचोदनया वा प्रवृत्तिः । तत्र कामप्रवृत्तौ वराहकल्पो न मोक्षपर्यवसायी भविष्यतीत्याशङ्क्य चोदनया प्रवृत्तिमाह पित्राज्ञयैवेति । "उत्पाद्य शास्त्रधर्मेण" इतिवाक्ये प्रजोत्पादनं पृथिवीपालनं यज्ञकरणमिति धर्मा उक्ताः । ते ब्रह्मण एव आज्ञया कृताः । एवं ज्ञापयितुं मनुब्रह्मसंवादप्रकार इत्यर्थः ॥ १२०½ ॥

"देशधर्म" पाठः

नन्वत्र कल्पे का व्यवस्था। ब्रह्मा हि पूर्वकल्पे नाभिपद्मे स्थितः सृजति। तदभावे ब्रह्मणः सृष्टिरस्ति न वेति सन्देहः। सृष्टिकरणपक्षे किं मनुना कुत्र वा सृजतीत्येतज्ज्ञातव्यम्, तत्राह

सत्ये स्थितः सृजत्येवमित्यर्थो विनिरूप्यताम् ॥ १२१ ॥
स्थानमन्विष्य तु पुनर्गतस्य वचनं मनो।
दिनान्ते दर्शनात्पूर्वं सृजतः प्रातरेव हि ॥ १२२ ॥

सत्ये स्थित इति। असमर्थपक्षे "सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः" इति वाक्यं विरुध्यते। अनेनैव वाक्येन पूर्वं ब्रह्मणा स्वयं भूमिरुद्धृतेति ज्ञातव्यम्। तस्यामेव पालनाज्ञापनम्। तथा सति या प्रियव्रतादीनां पूर्वं सृष्टिरुक्ता सा आदिवराहकल्प इत्येव ज्ञेया। विज्ञापनं तु द्वितीयदिवसे प्रातरित्याह स्थानमन्विष्येति। आदेशेऽहं भगवतो वर्ते" इति ज्ञापनापेक्षा कथं ब्रह्मण इत्याशङ्क्याह दिनान्ते दर्शनात्पूर्वमिति। आदिवराहकल्पस्य दिनान्ते यावद्भूम्यादीनामदर्शनं भवति तावदेव ब्रह्मा सत्यलोके गतः। तत्रैव च सृष्टिं करोति तदा प्रातरेव मनोर्विज्ञापनमित्यर्थः ॥१२२॥

विज्ञापनेऽतिनैकट्यात्तथा वचनमादरात्।
सर्वेन्द्रियनिरोधेन ध्यायतः परमात्मनः ॥ १२३ ॥
प्रथमं श्वाससम्भेदस्तेन कृष्णस्तथोद्गतः।

नन्वेवं सति कथमिदानीमेव ज्ञाप्यमानेति वचनमुपपद्यते तत्राह अतिनैकट्यादिति। आदरादित्यग्रेण सम्बध्यते। पुनरुद्धारेऽपि पूर्ववदेव प्लवनं भविष्यतीति भगवद्ध्यानम्। यादृशो ध्यातस्तादृशस्तमज्ञापयित्वैव निर्गत इत्याह प्रथमं श्वाससम्भेद इति। भक्तस्य दुःखनिःश्वासात्पूर्वमेव भगवानाविर्भवतीति ज्ञापितम्। अस्याऽवतारस्य स्वरूपमाह कृष्णस्तथोद्गत इति वराहरूपेण ॥ १२३½ ॥

तथारूपे हेतुमाह–

यज्ञेन समता त्वस्य जलाद्वस्तूद्धृतौ क्षमो ॥ १२४ ॥
गजो वा सूकरो वाऽपि यज्ञस्त्वेवंविधः पुनः।

यज्ञेन समता त्वस्येति। यज्ञो हि मन्युशब्दवाच्यः। अत एव पशून्मारयति। वराहोऽपि तथा। "पशूनां वा एष मन्युः" इति श्रुतेः। हेत्वन्तरमप्याह जलाद्वस्तूद्धृताविति। अवश्यमेकं रूपं कर्त्तव्यं मग्नपृथिव्युद्धारार्थम्। तत्र गुणातीतकार्यं यज्ञादेव भवतीति गजरूपता न कृता ॥ १२४ ॥

---

१ ज्ञात पाठः। २ विज्ञापितेति पाठः।

यज्ञस्य जगत्कारणत्वे युक्तिर्न वक्तव्येत्यत आह—

सृष्टौ तत्कारणत्वं च कर्मरूपत्वतः स्फुटम् ॥ १२५ ॥
ब्रह्मणोऽप्यवितर्क्यं हि रूपं भगवतो निजम् ।

सृष्टाविति । तर्ह्यस्य क्रियांशत्वमेवास्तु किमित्यवतारत्वमित्याशङ्क्याह ब्रह्मणोऽप्यवितर्क्य हीति । एतादृशं रूपं निजमेव भवति ॥ १२५½ ॥

स्वरूपमाह—

एतदानन्दरूपं हि क्रियांशज्ञप्तये तथा ॥ १२६ ॥
लक्षमात्रमियं भूमिः प्रायेणेति मतिर्मम ।

एतदानन्दरूपं हीति । अन्यथाप्रतीतौ हेतुमाह क्रियांशज्ञप्तय इति । भगवतः क्रियाशक्त्यवतार इति ज्ञापयितुं यज्ञानुकारिरूपपरिग्रहः । 'सलिले स्वखुराक्रान्ते' इति वचनात्पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा न भविष्यतीति लक्षमात्रमित्युक्तम् । जम्बूद्वीपस्यैव कर्मक्षेत्रत्वादियं च भूमिर्यज्ञार्थमेवेति । मतिर्ममेति । नात्राऽन्यसम्मतिः । 'पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा' इतिवाक्यं कल्पान्तरपरम् । पञ्चसहस्रमात्रमेवेति ज्योतिर्विदः । तच्च विंशतिभागगणनयापि फलमायातीत्येतज्ज्ञापनार्थम् । इयं च भूमिर्ज्योतिश्चक्रमध्ये वर्तते ॥ १२६½ ॥

अत्र स्तोत्रप्रयोजनमाह—

यज्ञत्वबोधकं स्तोत्रं कथञ्चिन्मारणं त्विह ॥ १२७ ॥
उद्धृतिः स्थापनं स्तोत्रं मारणं चेति तत्क्रमः ।

यज्ञत्वबोधकमिति । नाऽस्माकमत्र श्रद्धाभाव इति । हिरण्याक्षमारणं तु यथाकथञ्चित् । इदं प्रकरणं भूम्युद्धार एव पर्यवसितम् । नाऽत्र मारणमभिप्रेतम् । अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् । तस्मात्प्रधानानुरोधेनाऽन्येषां कालादिक्लृप्तिः । आकिञ्चित्करश्चाऽस्मिन्कल्पे दैत्यः । यज्ञश्च तस्य दाहक एव । अत आगमनमात्रेणैव मारणम् ॥१२७॥

मारणमुख्यपक्षे क्रममाह उद्धृतिरिति । स्तोत्रे यद्यपि सन्दिग्धं तथाप्युत्कर्षवर्णने तस्य दुःखं भवतीति पूर्वमुक्तम् ॥ १२७½ ॥

ननु कल्पादौ भूम्युद्धारस्तत्कृतत्वयो हिरण्याक्ष इत्याशङ्क्यामाह—

पूर्वकल्पेऽस्य जननं रसायां प्रलये स्थितिः ॥ १२८ ॥
देवानामूर्ध्वगमनमन्येषां नाश एव हि ।
ऋषीणां तत्सुतानां च ब्रह्मसाम्यमबाधके ॥ १२९ ॥

पूर्वकल्पेऽस्य जननमिति । महाकल्प एव पूर्वसृष्टेर्नाशः । अवान्तरकल्पेषु तु त्रिलोक्यां विद्यमानानां मध्ये असुराणामधोगमनम् । देवानामूर्ध्वगमनम् । मनुष्याणां तु

नाशः। मनुप्रभृतीनां देवत्वम्। ऋषीणामप्यूर्ध्वगमनम्। विशेषोऽप्यस्ति। सत्यलोके स्थितिः। तेन कश्यपस्योर्ध्वगमनं दितेरधोगमनमिति विमर्शः॥ १२९॥

अत्र षडध्याया हिरण्याक्षवधप्रस्तावे निरूपिता मतान्तरभाषासिद्धाः, अतो भागवतार्थेन न विरोधः। अत्रैषा व्यवस्था। प्रकृतकथायां प्रासङ्गिककथा चेद्विशेषाकारेण पृच्छयते तदा न तावन्मात्रं वक्तव्यम्। किन्तु यस्मिन् कल्पे तत्प्रमेयमुत्कृष्टतया सिद्धं तदेव वक्तव्यम्, भक्तिजननस्य प्रयोजकत्वादिति। अतो यस्मिन्कल्पे हिरण्याक्षदीनामुत्कर्षः स निरूप्यते। तत्र वैकुण्ठगतानां कथं पुनरावृत्तिः॥ १२९॥

न च वक्तव्यं कृत्रिमवैकुठगतानां पुनरावृत्तिरिति। तत्राह—

कृत्रिमेऽपि हि वैकुण्ठे मुक्तिरेव तथापि तु।
कृष्णेच्छाया तु तज्जन्म नष्टानां गतिरीदृशी॥ १३०॥

कृत्रिमेऽपि हि वैकुण्ठ इति। ये 'अनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाऽऽराधयन् हरिम्'। इति भगवदाराधनया वैकुण्ठगताः पुनरावृत्तिरहितमेव पदं प्राप्नुवन्ति, तथापि कृष्णेच्छया जयविजयोर्जन्म। तत्रेच्छायाः प्रयोजनं लोकज्ञापनम्। तत्र किं ज्ञापयतीत्याकाङ्क्षायामाह नष्टानां गतिरीदृशीति। त्रिलोक्यां हिरण्याक्षादिसुखमिन्द्रादेरपि दुर्लभं तद्वैकुण्ठच्युतानां निरूप्यते। सा हि तेषां परमाऽऽपत्। अनेन वैकुण्ठसुखमुन्नेयमिति भावः॥ १३०॥

भूमावेव हि तद्युद्धमिच्छयाऽमुक्तिरस्य हि।
मारणानन्तरं तस्य ह्युदरस्य विभेदनम्॥ १३१॥

अस्मिन् पक्षे भूमावेव युद्धम्। भगवदिच्छयैव हिरण्याक्षस्याऽमुक्तिः। क्रियाशक्त्या हननाद्वा, मुक्त्यर्थमवतार एव; मुक्तिरिति वा। उदरभेदनेन न मारणं; किन्तु मारणानन्तरमुदरभेदः। अन्यथा प्राणा भगवन्मुखे प्रविशेयुः। पुनर्दैत्यत्वाभावाय संस्कृतानामंशानां स्वस्मिन् प्रवेशार्थमुदरभेदनम्॥ १३१॥

हिरण्याक्षस्य माहात्म्यार्थमाह—

ब्रह्मणो दिनमेकं हि तद्युद्धमिति लक्ष्यते।
अथवा देवदत्तस्य दिनं मेरुगतश्च सः॥ १३२॥

ब्रह्मणो दिनमेकं हीति। अनेन वराहकल्पस्तेनैव समाप्त इति ज्ञापितम्। पश्चात् श्वेतवाराहकल्पे सृष्टिर्हिरण्यकशिपुराज्यं चेति ज्ञापितम्। पक्षान्तरमाह अथवेति। तदा मासपट्कं युद्धम्। अस्मिन् पक्षे ब्रह्मवाक्यानां सङ्गत्यर्थमाह मेरुगतश्च स इति। भूमिस्थापनानन्तरं पूर्ववन्मेरावेव ब्रह्मा स्थितः॥ १३२॥

किमनेन सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाह–

षड्भिः संसारकथनमुत्पत्तिर्मरणं च सः।
उपाधिजननं पूर्वं स्थानभ्रंशश्च जन्म च॥ १३३॥
प्रादुर्भावः सर्वतश्च विनश्यत्ता नशिस्तथा॥
ईश्वरेच्छैव षट्कस्य कारणं नान्यथा तु तत्॥ १३४॥

षड्भिः संसारकथनमिति। मुक्तानां जीवानां भगवदिच्छया संसारः। सा भगवद्रूपेति षड्भिरध्यायैः संसारो निरूप्यते। संसारस्वरूपमाह उत्पत्तिर्मरणं च स इति। उत्पत्तिस्त्रिभिरध्यायैर्मरणं च तथेति। 'अनित्ये जननमि'त्यादिना त्रिविधोत्पत्तिर्निरूपिता। "कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसङ्क्रमः" इति मरणमपि त्रिधा। तत्र बीजोत्पत्तिः प्रथमाध्यायार्थः। तत्र जीवसम्बन्धो द्वितीयाध्यायार्थः। भगवद्विभूत्यावेशस्तृतीयार्थ इति। अन्यथा तथा महत्त्वं नोपपद्येत। तदाह उपाधिजननमिति। बीजजननम्। स्थानभ्रंशो वैकुण्ठात्पातः जन्म प्रादुर्भावश्चैकेन। उत्कर्षस्य नाशरूपत्वमिति ज्ञापयितुं नाशाध्यायेषु निरूपणम्। वरुणवाक्येन नाशबीजकथनाद्विनश्यत्ता पञ्चमाध्यायार्थः। "नाशबीजं विनश्यत्ता विनाशश्चेति तद्विदा"। कथं मुजीवस्यैवम्भाव इत्याशङ्क्याह ईश्वरेच्छैव षट्कस्य कारणमिति ॥१३३॥ ॥ १३४॥

अन्यथा बाधकमाह–

दक्षकन्या ऋषेः पत्नी सन्ध्यायामग्निहोत्रिणम्।
निर्लज्जा बोधिता स्थातुं क्षणं न त्यक्तवत्यपि॥ १३५॥

दक्षकन्येति। सत्कुलोत्पन्ना ऋषेरतीन्द्रियद्रष्टुः पत्नी क्षणमात्रं स्थित्यर्थं याचिताऽपि न स्थितवती। न ह्येतद्भगवदिच्छाव्यतिरेकेण मर्यादया सिध्यति ॥१३५॥

अस्तु वा स्त्रियाः, मुनेरपि तथाभावो नोपपद्यत इत्याह

मौनत्यागस्तयोर्भाषा स्तोत्रं तद्वश्यता तथा।
अन्यत्रागमनं तत्र प्रतीकाराकृतिर्मुनेः॥ १३६॥
स्वभावविनिवृत्त्यर्थं सम्वादस्तादृशः पुनः।

मुनौ षड्थां अनुपपन्नाः। पुनर्यो धर्मरूपः सम्वादः सोऽपि ज्ञापकः। नैतयोरयं स्वभाव इति। एवं प्रथमाध्यायार्थस्याऽयुक्तत्वमुपपादितम् ॥ १३६३ ॥

तथापि द्वितीयाध्यायार्थस्याऽयुक्तत्वमाह–

सङ्क्षोभो न क्वचिद्येषां काले देशे च वस्तुनि ॥ १३७ ॥
ते कृष्णभावनायुक्ता वैकुण्ठे कृष्णभृत्ययोः ।
सनन्दनादयः क्रुद्धाः शापं दुर्विषहं ददुः ॥ १३८ ॥

सङ्क्षोभ इति । वस्तुनि अयुक्तकरणे अवस्था च. कृष्णभावनायुक्ता । स्वयं च क्रुद्धाः । शापश्च दुर्विषहः ॥ १३८ ॥

एवं मुनीनामयुक्ततां निरूप्य जयविजयोरपि तथात्वमाह भगवद्भावसम्पन्ना इति द्वाभ्याम् ।

भगवद्भावसम्पन्ना भगवद्गुणतत्पराः ।
लतापक्षिस्त्रियश्चापि निरहंमत्सराः शुभाः ॥ १३९ ॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यं सर्वथा गतौ ।
वैकुण्ठे भक्तसन्दर्शविघ्नं चक्रुश्च गर्वितौ ॥ १४० ॥
स्वभावविनिवृत्त्यर्थमुभयोश्च तथा कृतिः ।

पूर्ववदत्रापि स्वभावनिवृत्त्यर्थं शापानन्तरचेष्टेत्याह स्वभावविनिवृत्त्यर्थमिति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

तृतीयाध्यायार्थोऽप्ययुक्त इत्याह–

मोहनं तदुपेक्षा च दुर्घटं पतनं तथा ॥ १४१ ॥
द्वेषोत्पत्तिस्तयोः कृष्णे सर्वं कृष्णेच्छयाऽभवत् ।

मोहनमिति । मोहनवाक्यैः सनकादीनां मोहनम् । तयोरुपेक्षा । तथा वैकुण्ठाद्दुर्घटं पतनम् । भगवति द्वेषोत्पत्तिः । अन्यथोत्तरत्र द्वेषबुद्धिर्न स्यात् ॥१४१½॥

एवमध्यायत्रयार्थं दुर्घटत्वेन निरूप्य पुनरन्येषां तथात्वं निरूपयति–

अलौकिकी तदुत्पत्तिर्वृद्धिर्दिग्विजयस्तथा ॥ १४२ ॥
स्वामिनो दुर्वचो वादो युद्धं ब्रह्मभ्रमस्तथा ।
संम्मुखे मरणे कृष्णान्न मुक्तः किं ततोऽद्भुतम् ॥१४३॥

अलौकिकी तदुत्पत्तिरिति । न हि महत उत्पत्तौ दुर्निमित्तानि भवन्ति । वृद्धिर्दिग्विजयश्चालौकिकौ । पञ्चमाध्यायार्थानुपपत्तिमाह स्वामिनो दुर्वचो वाद इति । युद्धमपि स्वामिना सहाऽयुक्तम् । ब्रह्मणश्च भ्रमः सुतरामयुक्तः । षष्ठाध्यायार्थोऽप्ययुक्त इत्याह सम्मुखे मरणे कृष्णादिति ॥ १४३ ॥

उपसंहरति–

सोपपत्तिकमाख्यानं जीवानां जननं हरिः ।
ऐहिकामुष्मिकफलं दातुं सृजति नाऽन्यथा ॥ १४४ ॥

सोपपत्तिकमिति । हरिरेवोत्पादयत्यैहिकामुष्मिकफलदानार्थम् । अतः सर्गो लीला भवतीत्युक्तं भवति ॥ १४४ ॥

एवं भाषान्तरेण निरूप्य समाधिभाषायामप्ययमेवार्थ इति निरूपयितुमाह–

इति दर्शयितुं साङ्ख्यमते सृष्ट्यादिवर्णनम् ।
तेषां गुणप्रधानत्वाद्गौणी सृष्टिर्निरूप्यते ॥ १४५ ॥

इति दर्शयितुमिति । साङ्ख्यपुरुषा जीवन्मुक्ताः । अतस्तन्मतानुसारेणोत्पत्ता मुक्त्यर्थमेव भवन्तीति सिद्धम् । तत्र सृष्टिभेदा एकादशप्रकाराः । तत्र हेतुमाह तेषां गुणप्रधानत्वादिति । अत एव प्रथमतो गौणी सृष्टिर्निरूप्यते ॥ १४५ ॥

अत्र शौनकानां भगवत्कथाप्रस्तावे मनुकथाप्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्याह

प्रकारान्तरसम्प्रश्नः स्वकृतः परतस्तथा ।
भक्तकर्तृत्वतस्तस्य कृष्णलीलात्वमुच्यते ॥ १४६ ॥

प्रकारान्तरसम्प्रश्न इति । अयमपि प्रश्नो भगवत्कथाया एव किं तु प्रकारान्तरेण । मनुर्भक्तस्तेन क्रियमाणं भगवत्प्रीतिजनकमेव भवतीति लीलाहेतुत्वात्सा लीलैव ॥ १४६ ॥

"एवमुग्रश्रवाः पृष्टः" इति व्यासवाक्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह–

प्रक्रियान्तरबोधाय व्यासोक्तिः शुकसूतयोः ।
एकरूपत्वकथनादेकोक्तिः पाक्षिकोऽन्ययोः ॥ १४७ ॥

प्रक्रियान्तरबोधायेति । तथा शुकसूतयोरप्युक्तिः शुकवाक्येनैव निरूप्यते । अन्यथा सूतो विदूरवाक्यं न वदेत् । शुकश्च वदेदिति । एकोक्तौ हेतुः एकरूपत्वकथनं, शब्दतोऽर्थतश्च समानम् । अन्ययोः परीक्षिच्छुकयोः पाक्षिकोऽत्र ज्ञातव्यः । यथा शौनकेन पृष्टं तथा राज्ञा पृष्टम्, यथा सूतेनोच्चरितं तथा शुकेनेति तुल्यत्वादेकः पक्षः कश्चिदुक्त इति ॥ १४७ ॥

साङ्ख्यमतसृष्टिः कस्मिन् कल्पे जातेत्याकाङ्क्षायामाह–

आण्डकोशे पद्मकल्पो विशेषेणोच्यतेऽधुना ।
साङ्ख्याचार्यास्तु कल्पेऽस्मिन्मुक्तिमार्गं हरीच्छया ॥१४८॥
ज्ञानमेकप्रकारेण हृदि प्राप्य परं गताः ।

आण्डकोशे पद्मकल्प इति । ब्रह्माण्डमध्ये यः पद्मकल्पः केवलाद्भिन्नस्तस्मिन्नैव साङ्ख्यमतं प्रसिद्धम् । तत्रैव ते सिद्धा इति हेतुः । ननु तेषां ज्ञानं तत्त्वसूत्रे निन्दितमिति कथं मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह हरीच्छया ज्ञानमेकप्रकारेणेति ॥ ॥ १४८½ ॥

इति दर्शयितुं साङ्ख्ये कल्पस्याऽस्य च वर्णनम् ॥ ४९ ॥
पञ्चशः प्राकृतोत्पत्तिस्तत्त्वत्वज्ञापनाय हि ।

कल्पस्य । चकाराद्वाराहकल्पस्य च वर्णनम् । अन्यथा प्रकृते तेन मार्गेण मुक्तिर्न स्यात् । तस्य सृष्टिप्रकारस्य पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुमाह पञ्चशः प्राकृतोत्पत्तिरिति । "पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्मन्" इत्यग्रे वक्ष्यति । तथा सङ्ख्यायुक्तत्वकथने साङ्ख्यं मतं भवति । तत्त्वता च पदार्थानां भवति ॥ १४९½ ॥

अस्मिन्मते सृष्टेर्विस्तरेणाऽकथने हेतुः

उपलक्षणमात्रत्वादल्पोक्तिर्न विरुध्यते ॥ १५० ॥
तत्रैका दशधा सृष्टिः स्वभावगुणकार्यतः ।

उपलक्षणमात्रत्वादिति । सैव सृष्टि प्रकारान्तरेण निरूप्यत इति निरूपकं वाक्यमुपलक्षकं भवति । तत्रैकस्मिन्नेवाध्याये एकादशधा सृष्टिर्निरूपितेत्याह तत्रेति । स्वभावगुणानां कार्यभेदात् । तत्र स्वभावस्य भेदद्वयम् । गुणानां नव भेदा इति ॥ १५०½ ॥

तानेवाह–

त्रैगुण्यं निर्गुणावस्था भगवच्चिन्तनं तथा ॥ १५१ ॥
एवमेकादश प्रोक्ताः स्वभावे विस्तृतिः स्फुटा ।

त्रैगुण्यमिति । निर्गुणावस्था दशमं ज्ञानरूपम् । भगवच्चिन्तनमेकादशरूपमिति उपसंहरति एवमिति । गुणसृष्टिरेकाध्याये सङ्क्षेपेणोक्ता । स्वभावसृष्टिस्तु ज्ञानभक्तिभेदेन चतुर्भिर्नवभिः क्रमाद्विस्तरेणोक्ता स्वयमेव अग्रे स्फुटा भविष्यति ॥ १५१½ ॥

तत्र प्रथमं तामसादिभेदानाह–

यक्षरक्षांसि देवाश्च दैत्याश्च प्रथमास्त्रयः ॥ १५२ ॥
उपाधिरपि तेषां हि तथेति प्रतिपादितम् ।

यक्षरक्षांसीति । अत्राविद्योत्पत्तिः पूर्ववदेव । विशेषस्त्वत्र यक्षरक्षसामप्युत्पत्तिरविद्यया सह । तथा मायान्तरेण देवानामप्युत्पत्तिः ॥ १५२½ ॥

विलक्षणत्वसिद्ध्यर्थं देहत्यागः प्रजापतेः
तत्तत्कालाभिमानिन्यो देवतास्ताः पृथक् स्थिताः ।

तत्रापि तनुत्यागो भावान्तरग्रहणार्थः । तनूनां स्वरूपमाह तत्तत्कालाभिमानिन्य इति ॥ १५३ ॥

ननु पञ्चपर्वाविद्योत्पत्त्यनन्तरं किमिति देहं त्यक्तवाँस्तत्राह—

देवतोपाधिसम्बन्धात्कार्योत्पत्त्याऽतिविह्वलः ॥ १५४ ॥
तामसत्वात्तु ते मूढा वाक्यमात्रेण संस्थिताः ।

देवतोपाधिसम्बन्धादिति । देवतारूपा पञ्चपर्वाऽविद्या, सा ब्रह्मणा उपाधिरूपा जाता यदा, तदैव यक्षरक्षसामुत्पत्तिस्ततस्तान्विसदृशान् दृष्ट्वा भयविह्वलः सन् तनुमुत्ससर्जेति मन्तव्यम् । तदा भगवदिच्छया जातास्ते ब्रह्मा तत्र सहत इति भगवत्प्रेरणया भक्षयितुं प्रवृत्ताः । तर्हि कथं निवृत्ता इत्याशङ्क्याह तामसत्वादिति । " अहो मे यक्षरक्षांसि " इति वाक्यमात्रेण निवृत्ताः ॥ १५४½ ॥

देवपक्षस्तु सुगम इत्याह—

सात्त्विके नास्ति शङ्कैव राजसेषु महान् श्रमः ॥ १५५ ॥
पृथक् स्थितां देवतां हि वर्णयन्ति कुबुद्धयः ।

सात्त्विक इति । राजसेषु महान् श्रमः । अतो यमनमारभ्य भगवदाज्ञया तनुत्यागपर्यन्ता कथा निरूपिता । अन्यास्तनवः शीघ्रमेव कालरूपतामापन्नाः कालभेदेनैव व्यवह्रियन्ते । रजसा राजसी त्वेषा तनुर्न सन्ध्यायामेकभावतापन्ना किन्तु पृथक् स्थिता कियत्कालम्, अतस्तां वर्णयन्तीत्याह पृथगिति । पश्चात्कालेन सहैक्ये दैत्यानां निवृत्तिरिति भावः ॥ १५५½ ॥

द्वितीयं त्रिकमाह—

गन्धर्वाश्च पिशाचाश्च पितरस्त्रिविधा गुणैः ॥ १५६ ॥
सत्त्वं तमो रजश्चेति न तैर्दोषाऽस्वभावतः ।

गन्धर्वाश्चेति । तत्र गुणक्रममाह सत्त्वमिति । तेषु दोषा न वर्णिताः । तत्र हेतुः अस्वभावत इति । तेषां गुणत्वेऽपि न दोषस्वभावत्वम् । दोषरूपेणेतरप्रवेशाभावादिति भावः ॥ १५६½ ॥

तृतीयं त्रिकमाह—

सिद्धाश्च किन्नराः सर्पाः सत्त्वादिभिरुदीरिताः ॥ १५७ ॥

सिद्धाश्चेति । का निर्गुणावस्थेत्याकाङ्क्षायामाह—

कृतकृत्यता च नैर्गुण्यं कृष्णत्वं तपआदिभिः ।
ऋषिभावस्ततो भाव्यो नाऽन्यत्र विरमेद्बुधः ॥ १५८ ॥

कृतकृत्यता च नैर्गुण्यमिति ॥ कृतकृत्यता नाम स्वस्यैव परमपुरुषार्थता । तपआदिभिस्तु कृष्णत्वम् । प्रकृते स ऋषिभावः । ततो ब्रह्मणापि स भावो भाव्यः । ततः किमित आह नाऽन्यत्र विरमेद्बुध इति । अन्यथा सृष्टिं कुर्यादेव ब्रह्मा न विरमेत् । एवमेकाध्यायार्थो निरूपितः ॥ १५८ ॥

अतःपरं ज्ञानभक्त्योर्विस्तारं वक्तुं त्रयोदशाध्याया इति तत्र भेदद्वयमाह—

चतुर्भिः सुखपूर्वा हि पुम्मुक्तिर्नवभिः स्त्रियाः ।
एकस्य तु स्वतः सिद्धं ज्ञानं कृष्णप्रसादतः ॥ १५९ ॥

चतुर्भिरिति । ननु कथमेवमेकस्याल्पमपरस्य बह्विति तत्राह एकस्य तु स्वतः सिद्धमिति । पुरुषस्य तु पुरुषार्थचतुष्टयसिद्ध्यर्थं चत्वारोऽध्यायः । तत्रापि तस्य साधनरूपं ज्ञानं स्वतः सिद्धम् । भगवत्कृपयैव पुरुषार्थानां ससाधनानां सिद्धेः ॥१५९॥

अन्यस्या उपदेशे हि स्त्रीत्वात्सर्वं प्रकाश्यते ।
नवकन्याः कारणत्वात्स्त्रीजीवा अत्र बोधिताः ॥१६०॥

अनेनैव स्त्रिया अपि धर्मार्थकामाः सिद्धाः सहभावात् । मोक्षः परं वक्तव्यः, स केवल एव भवति न मिथुनीभावे । अतो बहुवक्तव्यत्वाभावात्पुम्मुक्तिरेकेन । स्त्रीमुक्तिस्तु अन्तःकरणदोषाणां नवानां गुणरूपाणां त्याजनार्थं नवभिरध्यायैर्बहेव साधनजातं निरूप्यत इत्याह अन्यस्या उपदेशे हीति । नन्वत्र नवकन्यामुक्तिर-युक्तेत्याशङ्क्याह नव कन्या इति । स्त्रीजीवाः प्रकृतिपरवशाः ॥ १६० ॥

ननु जीवानां कारणत्वं पूर्वमेव निरूपितं, पुनः किमर्थं निरूप्यत इत्याशङ्क्याह—

प्रकृतेः कारणत्वाय मायाशक्तिर्हि तादृशी ।
रमणौपयिकरूपा हि शुद्धसत्त्वादिभेदतः ॥ १६१ ॥

प्रकृतेः कारणत्वायेति । स्त्रीजीवो हि प्रकृत्यधीनः । अतस्तस्य कारणत्वे प्रकृतेः कारणत्वं सिद्ध्यति, तथापि नवानां कोपयोग इत्याशङ्क्याह मायाशक्तिर्हि तादृशीति । सा हि गुणमयी प्रत्येकं गुणानां त्रैविध्यान्नवरूपेतिभावः । ननु स्त्रीत्वं नाम किमित्याकाङ्क्षायामाह रमणौपयिकरूपा हीति । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका । तत्र गुणप्राधान्ये क्रोधादिविज्ञानामपि स्त्रीत्वं स्यात् । गुणातिरिक्ता तु प्रकृति-र्नास्तीति मतं निराक्रियते ।

" गुणभावं परित्यज्य स्वरूपेण स्थिता तु या ॥
पुरुषं रमयन्ती सा स्त्रीरूपेति निगद्यते ॥ १ ॥
पुरुषस्य च तस्याश्च सर्वतत्त्वेष्वथांशवः ॥
पृथक् सन्ति ततो यत्र दृष्टादृष्टादिकारणात् ॥ २ ॥
भोग्यभावत्वमापन्नाः प्रकृत्यंशाः समागताः ॥
बीजभावं प्राप्नुवन्ति तद्वृद्धौ स्त्रीभवे तु सा " ॥ ३ ॥

एवमभिप्रेत्याह शुद्धसत्त्वादिभेदत इति । मिश्राणामेव गुणत्वम् । सत्त्वप्राधान्ये देवस्त्रीत्वम्, रजःप्राधान्ये मनुष्यस्त्रीत्वम्, तमःप्राधान्ये पशुस्त्रीत्वमिति ।१६१।

आनन्दांशस्वरूपेऽपि शुद्धसत्त्वादिरूपतः ।
शक्तिप्राधान्यतः स्त्रीत्वं तत्त्वतः पुरुषाकृतिः ॥ १६२ ॥

आनन्दांशस्तत्र प्रविष्ट इति भोग्यत्वम् । यद्यपि पुरुषेऽप्यानन्दांशः प्रविशति स्त्रियाः पुरुषो भोग्य इति तथापि गुणाः प्रबला इति शक्तिप्राधान्यतः स्त्रीत्वम् । पुरुषाकृतिस्तु तत्त्वतः परमार्थः । पुरुषांशसमवाये पुरुषत्वमिति भावः ॥ १६२ ॥

किमत्र नियामकमित्यत आह—

मोहकत्वमतः स्त्रीणां शक्त्याकृतिविशेषतः ।
विसर्गस्याऽत्र सम्प्रश्न उत्तरत्रोपयुज्यते ॥ १६३ ॥

मोहकत्वमतः स्त्रीणामिति । पुरुषं मोहयन्ती यतः, अतः, प्रकृत्याकृतित्वं स्त्रीणामित्यर्थः । ननु सर्गलीलायां मनुवंशादे रुच्यादेर्वंशप्रश्नः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्याह विसर्गस्याऽत्र सम्प्रश्न इति ॥ १६३ ॥

नन्वेवं सति मध्ये कर्दमचरित्रमत्र किमर्थं निरूपितं तत्राह—

नित्यसम्बन्धतासिद्ध्यै कर्दमोऽत्रैव योजितः ।
सर्वस्य कारणं कृष्णप्रसाद इति तत्कथा ॥ १६४ ॥

नित्यसम्बन्धतासिद्ध्या इति, प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यः सम्बन्ध इति ज्ञापयितुं कर्दमस्य कथा । सम्बन्धस्तु सर्गे उपयुज्यते । भिन्नतया प्रसिद्धावपि स्वभावत एव परस्पराकाङ्क्षामुक्तौ । अतोयमर्थो निरूपणीय इति कर्दमः सर्गे निरूपितः । सहजयोरपि विश्लेषे मुक्तिर्भवतीति (न्यायेन) त्यागेनोभयोर्मुक्तिकथनं च युक्तं भवति । एवं प्रकरणार्थं शोधयित्वा प्रथमाध्याये तपसा भगवत्तोषस्य प्रयोजनमाह सर्वस्येति । अत एव प्रकरणादौ भगवत्तोषार्थं कर्दमप्रवृत्तिः ॥ १६४ ॥

ननु केन तुष्टो भगवानित्याकाङ्क्षायामाह—

भक्तानां निर्णयस्तोत्रे सर्गार्थमुपयुज्यते ।
कामितं च हरिः पूर्वं स्वयमेव विधास्यति ॥ १६५ ॥
व्यर्थं वचनमित्यर्थं बोधयत्युत्तरं वदन् ।

भक्तानां निर्णय इति । भगवान् तपसा न तुष्टः । नापि स्तोत्रेण, किन्तु यथार्थभाषणेन, तत्रापि स्वगृहमर्मकथनेन, तदा हि भक्तानां निर्णय इति । तथावचनस्य प्रयोजनं स्वार्थम् । महतो निष्कपटभजने प्रसादो भवति । भगवत्प्रसादस्याऽनित्यतामाशङ्क्य समाधानमाह कामितमिति । पूर्वमेव करणान्न कारणसाध्यत्वम् । कारणमपि प्रसाद एव । भगवदीयपदार्थभोगार्थं शरीरेन्द्रियसंस्कारतपआदीनां कार्यम् । अतो भगवन्तं प्रति प्रार्थनावचनं व्यर्थम् । एतद्भगवद्वचनादेवावगम्यते । अन्यथा वृत्तान्तं न कथयेत् ॥ १६५½ ॥

नन्वीश्वरप्रेरणाव्यतिरेकेण कथं पदार्थसिद्धिः । प्रेरणायां वा को हेतुः ? निर्हेतुकत्वे वा सर्वेष्वेव पदार्थसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह–

पुरुषार्थाः स्वयं सर्वे समायान्ति हरिप्रिये ॥ १६६ ॥
इति दर्शयितुं राज्ञः स्वयमुद्यम्य याचनम् ।

पुरुषार्थाः स्वयं सर्वे इति । भगवत्प्रियत्वमेव साध्यं नाऽन्यत् । तेनैव सर्वसिद्धिरिति भावः ॥ १६६½ ॥

कर्दमस्य कन्यावर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह–

दुहितुर्वर्णनं प्रीत्यै राज्ञो भक्तत्वतः समम् ॥ १६७ ॥
भक्तिश्च कार्यशुद्ध्यै हि तपश्चैव स्वमुक्तये ।

दुहितुर्वर्णनं प्रीत्या इति । राजकर्तृत्वं वा वर्णनमृषिप्रीत्यै । ननु सकृदुपभोगप्रतिज्ञायामपि कथं कन्या दानं तत्राह राज्ञो भक्तत्वतः सममिति । सर्वेषां पुरुषार्थसिद्धिर्भवत्विति समता । ननु विवाहानन्तरं कथं भक्तिः ? कथं वा तपः ? इत्याशङ्क्याह भक्तिश्चेति । अन्यथा कार्यदोषेणापि कारणं दुष्टं भवेत् । पुत्रापचारे पितुर्नरकवत् । कार्यं दुहितरः चकारेण भक्तेर्नान्तरीयकार्यधर्मा गृह्यन्ते । तपसो भिन्नं प्रयोजनमाह स्वमुक्तय इति । चकारात्तस्या अपि मुक्तये । अथवा तपसोऽपि भक्तिसद्ग्रहः । तस्यास्तु तपः पूर्ववत्संस्कारार्थम् ॥ १६७½ ॥

प्रार्थिताधिककरणे हेतुमाह–

अलौकिकस्य करणादनासक्तिः फलिष्यति ॥ १६८ ॥
ध्यानं भगवतो योगो भगवत्प्रेषितं च तत् ।
कन्याश्चैव तथा ज्ञानं तत्कृपातोऽस्य जायते ॥१६९॥
स्त्रिया माहात्म्यबुद्ध्यर्थमृषिकर्तृत्वमुच्यते ।

अलौकिकस्य करणादिति । विमानादिनिर्माणमलौकिकमन्यथा चित्ते अनासक्तिर्न भविष्यति । " कर्दमो योगमास्थितः " इत्यत्र योगपदार्थमाह ध्यानं भगवतो योग इति । अन्यथा भगवत्प्रसादजन्यत्वं न स्यात् बन्धश्च भवेत् । तर्हि कथं विमानोत्पत्तिस्तत्राह भगवत्प्रेषितं च तदिति । विमानं तामसं, कन्या राजस्यो, ज्ञानं सात्त्विकमिति । नन्वेवं सति किमिति स्पष्टं नोच्यते तत्राह स्त्रिया इति ॥ १६८ ॥ १६९½ ॥

तथापि नियतोपपत्तिर्वक्तव्येत्याशङ्क्याह–

अत एव ऋषौ यातेऽप्यवस्थानं तु तस्य हि ॥ १७० ॥
कायव्यूहेन नवधा स्वरूपकरणं मतम् ।

अत एव ऋषौ यात इति । यस्माद्भगवता प्रेषितं न योगेन ऋषिणा जातम् । अन्यथा भोगार्थं सृष्टा भोगाभावे गच्छेयुः । अत्र " नोधा विधाय रूपं स्वम् " इति निरूपितं तत्कथं नवधा निरूपणमित्याकाङ्क्षायामाह कायव्यूहेनेति । अग्रे । परस्पर-विवाहसिद्ध्यर्थं भिन्नपारम्पर्यकथनाय नवरूपाणि । गौण्येवैषा सृष्टिः । गुणातीता तु भगवद्रूपा । अतः कायव्यूहं कृत्वा नवधा बीजाधानं कृतवान् ॥ १७०½ ॥

नन्वेवं क्रियमाणे देवहूतिः कथं मन्यत इत्याशङ्क्याह–

समानत्वान्न वैषम्यं दोषाभावः फलं ततः ॥ १७१ ॥
रेतःसेकः क्रमेणैव सूक्ष्मत्वात्स न दृश्यते ॥

समानत्वान्न वैषम्यमिति । अत एव दोषाभावोऽपि । फलं तु रेतःसेक-लक्षणं भिन्नं भिन्नं जातमेव । ननु सेकभेदे कथं तस्याऽज्ञानं तत्राह सूक्ष्मत्वादिति । कालः सूक्ष्म इति भेदो न दृश्यते ॥ १७१½ ॥

एवं करणे प्रयोजनान्याह–

मरीच्यादिविवाहेच्छां बह्वपत्ये स्त्रियास्तथा ॥ १७२ ॥
स्ववाक्यं च ऋतं कर्तुं गमनं स्त्रीविरक्तये ।

मरीच्यादिति । मैथुनधर्मेणैव सृष्टिर्भवत्विति भगवदिच्छया मरीच्यादीनां भार्यापेक्षया स्त्रिया अपि बह्वपत्येच्छा । स्ववाक्यं " यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे "

इति । नन्वेवमपि वाक्यं स्वकीयं न कृतं तेजस एकत्वाभावात्, प्रत्युत बहुपुरुषसम्बधेन स्वस्य स्त्रियाश्च दोषजननमिति चेन्मैवम् 'आत्मनो मे' इत्यत्राहङ्कारो व्याख्येयः । स च त्रिगुणात्मक इति नवरूपाणि भवन्ति । साङ्ख्यप्रक्रिया चेयम् । जात्यपेक्षया चैकवचनम् । मन्वादीनां चित्तपरीक्षार्थमेव तथा वचनमिति युक्तमुत्पश्यामः । नन्वेवं समर्थस्य योगेन देहत्यागेपि मुक्तिसम्भवात्कथं वनगमनमित्याशङ्कयाह गमनं स्त्रीविरक्तय इति । वस्तुतस्तु योगेपि त्यागोऽपेक्षितः। गृहत्यागेनार्धं कैवल्यं भवति । ततोऽर्धे देहान्तःकरणभेदेन द्विधा कृत्वा चेत्त्यजति तदैव कैवल्यमिति योगसाङ्ख्ययोर्निष्कर्षः । भगवन्मार्गे त्वन्यथा पराश्रयत्वात् । यथा भगवानेव फलं तट्टीकायामुपपादितमिति विरम्यते ॥ १७३$\frac{1}{2}$ ॥

नतु कपिलावतारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह—

विरक्तो ज्ञानसिद्ध्यर्थं कृष्णं भावयते यदि ।
ज्ञानांशश्च तदा व्यक्तो येन सर्वं फलिष्यति ।

विरक्तो ज्ञानसिद्ध्यर्थमिति । अनेन 'यावत्तेजः' इत्यत्रैव वाक्यं पर्यवसितं ज्ञेयम् । नव रूपाणि त्वन्यानि ॥ १७३$\frac{1}{2}$ ॥

एतत्सर्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतमिति ब्रह्मगमनम् । लोकप्रतीत्यर्थं प्रयोजनान्तरमप्याह—

अवतारो हरेर्यावान् तत्र ब्रह्मा स्वयं व्रजेत् ॥ १७४ ॥
वरादनुक्तेप्येवं हि स्तुतिः पूर्णे तु सर्वतः ।
बोधनं सर्वबोधाय गमनं सर्वबोधकम् ॥ १७५ ॥
पुत्रेपि च हरौ सर्वत्यागादावश्यकी भाजिः ।

अवतार इति । नन्वेवं सति सर्वत्र तद्गमनं वक्तव्यं स्यात्तत्राह वरादनुक्तेप्येवं रीति । "यद्धरिष्यति गृहीतगुणावतारः" इति प्रार्थनया वरो दत्तः । अतोऽनुक्तेऽपि स्थले ब्रह्मगमनं ज्ञातव्यम् । परं मुख्यतया स्तुतिः पूर्णे कृष्ण एव । कन्यादानबोधनं भगवानयमिति च बोधनं सर्वेषामेव बोधाय । दम्पत्योस्तु बोधः पूर्वमेव सिद्धः । ननु मरीच्यादीनां विवाहानन्तरं यद्गमनमुक्तं तस्य कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षयामाह गमनं सर्वबोधकमिति । अन्यथा स्वेच्छया स्त्रीणा पतिसम्बध इत्यस्मिन् कल्पे बोधितं स्यात् । हरेर्ज्ञानरूपस्य परित्यागेन गमनयुक्तमित्याशङ्क्याह पुत्रेपि च हराविति । ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

पुम्मुक्तिमुपसंहरति—

एवं चतुर्भिर्भोगादिमुक्त्यन्तं पुंसि वर्णितम् ॥ १७६ ॥
वैराग्यादिः स्त्रियाः प्रोक्ता मुक्तिर्नवभिरुत्तमा ।

एवमिति । अतः परमेकेनाध्यायेन स्त्रीमुक्तिर्वक्तव्येत्याशङ्कयाह वैराग्यादिरिति । वैराग्यादयोऽत्र विशेषतो वक्तव्या इति नैकेन वक्तुं शक्याः । पुंमुक्तेः सकाशाद्दीना भविष्यतीत्याशङ्कयाह उत्तमेति, साधनप्रकारैरुत्तमा ॥ १७७ ॥

ननु कापिलेन औपनिषदं परित्यज्य किमिति साङ्ख्यं ज्ञानमुपदिष्टमित्यत आह

यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा ।
वर्णिनामेव तद्धि स्यात्स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथा ॥ १७८ ॥

यदौपनिषदं ज्ञानमिति । गार्गी मैत्रेयीप्रभृतीनां भर्त्रा सह यज्ञसम्बन्धो वेदसम्बन्धोऽस्तीति तासां मुख्यमेव ज्ञानम्, कर्दमस्य तु न तथा । अन्यथा "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनाम्" इत्यत्र स्त्रीग्रहणं व्यर्थं स्यात् । भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव उपासनायाः प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते तत्त्रैवर्णिकानामेवेति ज्ञातव्यम् ॥ १७८ ॥

विदुरस्याऽधिकारोऽत्र प्राधान्याद्बीजरूपयोः ।
अतः साङ्ख्यप्रकारेण तस्यै ज्ञानमुदीर्यते ॥ १७९ ॥

अत्र मुख्यप्रकरणी विदुरस्तस्याऽप्यनुगुणं साङ्ख्यमेव ज्ञानम्, ननु अतिशूद्रस्य साङ्ख्येऽपि नाधिकार इत्याशङ्कयाह प्राधान्याद्बिजरूपयोरिति । बीजं ब्राह्मणस्य । रूपं क्षत्रियस्य ॥ १७९ ॥

प्रमेयबलमाश्रित्य समाधानमाह—

यथाकथञ्चिदात्मा हि ज्ञायतां साधने दृढे ।
ज्ञाने वा भक्तियोगे वा फलं भवति सर्वथा ॥ १८० ॥
अतोऽत्र त्रितयं प्रोक्तं योगेनैषा परं गता ।

यथा कथञ्चिदिति । साङ्ख्ययोगौ भक्तिमार्गश्चेति त्रयमुपदिष्टम् । तत्रैषा योगेन परङ्गता तेन त्यागाभावेपि न दोषः भगवतो गमनेऽपि ॥ १८० ॥

ननु देवहूतिः कथं "निर्विण्णातितराम्" इत्यादिवाक्यं कथमति, किमर्थं चेत्याकाङ्क्षायामाह—

गुरूपसत्त्या निर्विण्णा हेयांशं ज्ञापयेद्गुरौ १८१ ॥
श्रद्धाभक्तियुतस्तस्मै तत्त्वं वाच्यं न चाऽन्यथा ।

भर्तुश्च ब्रह्मणो वाक्याद्भगवत्त्वं तु तस्य हि १८२ ॥
साङ्ख्यप्रणेतृतां चैव ज्ञातवत्याऽऽह तादृशम् ।

गुरूपसत्त्ये ति द्वाभ्याम् । तत्र प्रथमे प्रकार उच्यते । तथा वचने हेतुस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्भर्तुश्च तस्य भगवत्त्वं निश्चितम् । अतो भगवति तथा वचनं नाद्भुतम् ॥ १८२½ ॥

सामान्य (तो) भर्त्रा साङ्ख्यप्रकारो निरूपितः, अतः प्रकारकथनमित्याह–

देहादिष्वात्मविज्ञानान्मोहस्तेनेह संसृतिः ॥ १८३ ॥
मोहाभावः साङ्ख्ययोगस्याद्धेतुस्तेन मोचिता ।

देहादिष्वात्मविज्ञानादिति । मोह एव संसारस्तदभावः साङ्ख्यात्, तद्धेतुः कपिल एवेति तेन कारणेन याचितौ प्रकृतिपुरुषौ ज्ञातौ ॥ १८३½ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्विवेके प्रार्थिते योगादिकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य ससाधनमुपदिशतीत्याह–

शाब्दं साङ्ख्यं नोपयोगि सहकारि तु चेतसः ॥ १८४ ॥
ज्ञानशङ्कानिवृत्तिश्च मनसः सहकारिणी ।
अतो हि यादृशं चेतः साक्षात्कारे प्रयोजकम् ॥ १८५ ॥
तादृशं साधनैः साध्यमित्याह गुरुरादृतः ।
अतो दोषनिवृत्त्यर्थं योगः प्रथममुच्यते ॥ १८६ ॥
निर्दुष्टमेव रमते समता लिङ्गमस्य हि ।

शाब्दं साङ्ख्यमिति त्रिभिः । तत्रादौ योगो मुख्यो दोषनिवर्त्तकत्वात् । दोषनिवृत्तिपर्यन्तं स कर्तव्यस्तदभिज्ञापकमाह समता लिङ्गस्य हीति ॥ १८६½ ॥

केवलयोगेनापि कार्यं न सिद्ध्यतीति तदर्थं भक्तिमाहेत्याह–

शुष्कयोगे नैव शक्यं स्वनिर्वाहोऽपि दुर्लभः ॥ १८७ ॥
अतो भक्तिर्भगवति विना सद्भिर्न सा क्वचित् ।

शुष्कयोग इति । भक्तिरहितो योगो न चित्तशोधकः तस्य स्वनिर्वाहोऽपि सन्दिग्धः । योगोऽपि न सिद्ध्येदित्यर्थः । तत्राऽपि भगवत्येव भक्तिः सर्वसाधिका । सापि स्वत उत्पन्ना अन्यदर्शनजनिता वा न पुरुषार्थपर्यवसायिनित्यभिप्रायेणाऽऽह विना सद्भिर्न सा क्वचिदिति । नूतनसन्देहानां तत एव निवारणसम्भवात् ॥ १८७½ ॥

१ सर्वतोऽधिका ।

सन्तश्च लक्षणैरेव सङ्गश्च हरिवाचकः ॥ १८८ ॥
अतो विलोमविधिना साक्षात्कारः फलिष्यति ।

सन्तोऽपि न लोकप्रसिद्ध्या स्वरुच्या वा मन्तव्याः, किं तु लक्षणैरेव ज्ञातव्याः । सङ्गोऽपि भगवत्कथार्थमेव । कथायामेव तत्साधने वा । एवं शृङ्खलारूपेण पदार्थान्निरूप्य पर्यवसानमाह अतो विलोमविधिनेति । सत्सङ्गे कथाश्रवणे तदुक्तप्रकारेण योगसिद्धौ चित्तनैर्मल्ये तद्धर्मरुच्यां सद्भावे सम्पन्ने भगवत्साक्षात्कारस्ततः सर्वज्ञता ततः स्वरूपज्ञानमिति विलोमविधिः ॥ १८८½ ॥

साङ्ख्ये भक्तेरङ्गत्वं निरूप्य स्वमार्गे प्रधानरूपतेत्याह–

भक्त्यैव हि सतां सर्वमित्यर्थादुक्तमित्यवैत् ॥ १८९ ॥
अतो भक्तिं च योगं च द्वयं पृच्छति सा पुनः ।
श्रद्धया पृष्टमित्याह भक्तिं ज्ञानं च तस्य तत् ॥ १९० ॥
प्रतिज्ञातत्रयं तस्मात्साङ्ख्ये ज्ञानं फलं तथा ।

भक्त्यैव हि सतां सर्वमिति । मां प्रति तु प्रसङ्गादेवोक्तवानित्यवैद्देवहूतिः । तेन सङ्गार्थं न यत्नं कृतवती । पुनर्विशेषप्रश्नेन अयमेव हेतुः । मां प्रति यदि वक्ष्यति तदा भक्तियोगो योगो वा मया कर्तव्य इति वेद एव साधारण्येन पदार्थान्निरूपयति । अन्ये पुनः प्रष्टुरधिकारानुसारेणेति तदाह भक्तिं च योगं चेति । भक्त्या प्रश्ने पुत्रभावो गत इति सन्तुष्टः सन् चतुष्टयमाह । भक्तिरात्मानात्मविवेको ज्ञानं योगश्चेति । तत्रात्मानात्मविवेकस्याङ्गत्वात्त्रयं प्रतिज्ञातं "विदित्वार्थम्" इति श्लोके । तच्चाम्नायं साङ्ख्यम् । भक्तिवितानेन सहितो योगश्च । तेन त्रयं भवति । नन्वेवं सति प्रथमनिर्दिष्टं साङ्ख्यमनिरूप्य कथं भक्तिनिरूपणं तत्राह साङ्ख्ये ज्ञानं फलमिति ज्ञानं हि मुख्यम् । तच्च प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । अन्यथा केवलसाङ्ख्यप्रतिज्ञा व्यर्था स्यात् । अतः समाधानस्य ज्ञानस्य बहुवक्तव्यत्वाद्भक्तेः निरूपणमित्यर्थः ॥ १९०½ ॥

एवं प्रतिज्ञां सन्दिग्धां मत्वा स्पष्टमाह–

एवं चतुर्भिरध्यायैश्चतुष्टयमुदीर्यत ॥ १९१ ॥
भक्तावनधिकारित्वमस्या अर्थादुदीरितत् ।
त्रयं तदर्थमेवाऽऽह कृतिर्योगे प्रतिष्ठिता ॥ १९२ ॥

एवं चतुर्भिरध्यायैरिति । प्रथमाध्याये भक्तिः साङ्ख्यज्ञानयोगा उत्तरत्र । ननु भक्तेरसहायशूरत्वात्किं चतुष्टयनिरूपणेनेत्याशङ्क्याह भक्तावनधिकारित्वमिति । न हि देवहूत्यर्थं भक्तिर्निरूपिता स्त्रीत्वात्सत्सङ्गाभावात् । "अथ ते सम्प्रव-

क्ष्यामि " इति भिन्नप्रक्रमेण देवहूत्यर्थमेव साङ्ख्यादेरुक्तत्वाच्च । तत्रापि साङ्ख्ययोगयोः प्रकारभेदाद् देवहूत्याः किम् । को मार्गः सिद्ध इत्याकाङ्क्षायामाह **कृतिर्योगे प्रतिष्ठितेति** । भक्तिमार्गवत्साङ्ख्यस्यापि तदनुपयोगो निरूपणेनैव ज्ञायत इति साङ्ख्यनिरूपणमिति भावः ॥ १९२ ॥

नाऽत्र भक्तिस्वरूपं निरूप्यते किं तु सर्वोपि मार्ग इत्याह—

भक्तिमार्गस्य निर्धारस्त्रयोदशभिरीर्यते ।
द्वाभ्यां त्रिभिस्तथा चाऽग्रे त्रयमेकैकतस्तथा ॥ १९३ ॥
सफले लक्षणे मोक्षे लोकेष्वैहिकवस्तुषु ।
हेतौ च सम्मतौ सर्वनिर्धारे क्रमतो मतैः ॥ १९४ ॥

भक्तिमार्गस्येति । देवानामित्यादिभिः । त्रयोदशश्लोकानामवान्तरविनियोगमाह—अत्र सप्त पदार्था निरूप्यन्ते । भक्तेः स्वरूपं । नान्तरीयकं फलं मोक्षः । लोकेषु भयाभावनिर्धारः । लोकानां विशेषणमैहिकवस्तुष्विति ज्ञानविषयत्वे तु नैवमिति भावः । हेतुश्च सम्मतिश्च महतां सर्वनिर्धारश्चेति । तत्र श्लोकानां विभागः । द्वाभ्यां भक्तिस्वरूपं निरूप्यते । ' नैकात्मताम् ' इत्यादित्रिभिरानुषङ्गिकं फलम् । ' अतो विभूतिम् , इति द्वाभ्यां सालोक्यलक्षणो मोक्षः । तथा चाऽग्रे द्वाभ्यामिति योजना । पुनर्द्वाभ्यां मोक्षनिर्धारः, एवं मोक्षे भेदद्वयं सर्वभावभजनवैराग्यभेदेन । तथा सति द्वाभ्यां प्रत्येकं त्रयं सिद्धं भवतीति । अग्रिमाणामेकैकत इति एकेनैकेन निरूपणम् । एवं सप्त वा अष्टौ वा अर्था निरूपिता भवन्ति । एवं सोपपत्तिको भक्तिमार्गो निरूपितः॥१९४॥

तत्र देवहूतेरनधिकारमाह—

सङ्गाभावान्मुमुक्षुत्वात्त्यागाशक्तेरशक्तितः ।
अयुक्ता मुख्यभक्ता हि तेनार्थान्तरमुच्यते ॥ १९५ ॥

सङ्गाभावादिति । सत्सङ्गाभावात् । मुमुक्षुत्वमपि बाधकम् । बाधकरूपाणां स्त्रीणां त्यागश्च कर्तव्यः । स्वस्य च वैराग्यमशक्यं स्त्रीत्वात् । अतो मुख्यभक्तावयोग्या तेन साङ्ख्यादिकं निरूप्यते ॥ १९५ ॥

साङ्ख्यनिरूपणप्रस्तावे ज्ञानमपि प्रतिज्ञायत इत्याह—

द्वयं तत्र प्रतिज्ञातं हेतुः पड्भिर्द्वितीयके ।
सर्वभिन्नतया ज्ञानं खण्डं स्त्रीणां तदेव हि ॥ १९६ ॥
वेदानधिकृतानां च साङ्ख्यं तस्मान्निरूप्यते ।

द्वयं तत्र प्रतिज्ञातमिति । " अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि " " ज्ञानं निश्रेयसार्थाय इति " द्वाभ्याम् । ज्ञानार्थमध्यासः षड्भिः श्लोकैर्निरूप्यते । अनेनासङ्गतिः परिहृता " अनादिरात्मा " इत्यादिनाम् । ननु सर्वं ब्रह्मेत्येवं ज्ञानं बोधनीयं, किं सङ्घातविलक्षणात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्याह सर्वभिन्नतयेति । इदं हि खण्डज्ञानं स्त्रीणां मुख्ये ज्ञानेऽधिकाराभावाद्युक्तम् । अनधिकारे हेतुः वेदानधिकृतानां चेति । अध्याससमर्थनार्थं साङ्ख्यनिरूपणम्, वस्तुतो भेदे हि अध्यासो भवतीति तदाह साङ्ख्यं तस्मान्निरूप्यत इति ॥ १९६½ ॥

तत्र यदुक्तं तदाह–

उत्पत्त्या चोपपत्त्या च सर्वभेदो निरूपितः ॥ १९७ ॥
तदर्थमेव सम्प्रश्नो भेदात्संसारभिन्नता ।

उत्पत्त्येति । ज्ञानार्थं साङ्ख्यनिरूपणमित्यत्र हेतुमाह तदर्थमेव सम्प्रश्न इति भेदज्ञानं बाधकं मत्वा समाधानमाह भेदात्संसारभिन्नेति । अनर्थरूपात्संसारात्स्वस्य भिन्नतया ज्ञानं मुख्यानधिकृतेषु न बाधकमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

" प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषः " इत्यध्यायार्थमाह–

साधनान्युपपत्तिश्च स्वरूपार्थं तथोच्यते ॥ १९८ ॥
अष्टाङ्गश्च तथा योगः कर्त्तव्यत्वाच्च विस्तृतः ।

साधनान्युपपत्तिश्चेति । उपपत्तिः प्रथमतः । "यमादिभिः" इति साधनानि । विचारोऽपि साधनमिति चकारार्थः । तेन " पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् " इत्याद्युपपद्यते । "योगस्य लक्षणम्" इत्यध्यायार्थमाह अष्टाङ्गश्चेति । तस्याः कर्तव्यत्वाद्विस्तरेण कथनम् ॥ १९८½ ॥

ततो वैराग्यभक्त्योः प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्य साधयति–

वैराग्यभक्त्योः सम्प्रश्नः साधनत्वाद्विशेषतः ॥ १९९ ॥
तत्त्वैर्द्वितीयनिर्धारो दशभिः कारणं परे ।

वैराग्येति । विशेषत इति । उभयाभावे योगो न सिद्ध्यतीति भक्त्यध्याये भयहेतोर्माहात्म्यनिरूपणं भक्तावपि माहात्म्यमङ्गमिति बोधनार्थम् । तत्र भक्तिस्वरूपनिरूपणमष्टाविंशतिश्लोकैः सार्धैः " भक्तियोगश्च योगश्च " इत्यतः आसक्तैर्माहात्म्यं दशभिः श्लोकैः ॥ १९९½ ॥

वैराग्यमध्यायद्वयेनोच्यत इत्याह–

मृत्युजन्मविभेदेन दोषो वैराग्यबोधकः ॥ २०० ॥
तेनाऽध्यायद्वयं प्रोक्तं यच्छ्रुत्वाऽभयमाप्नुयात् ।

मृत्युजन्मविभेदेनेति । भयाद्वैराग्यम् । तत्र प्रथमाध्याये मृत्युर्निरूपितः । स च जन्मावधिरिति "पुनरत्राव्रजेत्" इत्युक्तम् ॥ २००½ ॥

गर्भस्तुतेरुपयोगमाह–

सङ्गत्यागं विना ज्ञानं नोपयोगाय कल्पते ॥ २०१ ॥
इति दर्शयितुं स्तोत्रं यतः सर्वोऽपि तादृशः ।

सङ्गत्यागं विनेति । सर्वेषामेव गर्भे ज्ञानं भवति । अन्यथा तादृशस्यैव संसारकथनं नोपपद्येत । तस्माद्वैराग्यप्रकरणे ज्ञानस्याऽप्रयोजकता निरूपिता ॥ २०१½ ॥

अध्यायद्वयेन सिद्धमाह–

तस्मात्सर्वपरित्यागाद् भ्रमणं साधनं महत् ॥ २०२ ॥
एवं त्रिभिर्द्वयं प्रोक्तं सर्वनिर्धारकं परम् ।

तस्मात्सर्वपरित्यागादिति । "अथ यो गृहमेधीयान्" इत्यध्यायार्थमाह सर्वनिर्धारकं परमिति । राजसानां सात्त्विकानां तामसानां च निर्धारो निरूपितः । सात्त्विकनिरूपणे ब्रह्मादीनां निरूपणम् । "ये त्विहाऽऽसक्तमनसः" इति तामसाः । "तस्मात्त्वम्" इति निर्गुणावस्था । एवं सर्वनिर्धारो विस्तरेणैकस्मिन्नध्याये निरूपितः । संक्षेपेण निरूपणार्थमन्तिमाध्यायार्थः ॥ २०२½ ॥

"नैतत्खलाय" इत्यादिश्लोकानां प्रकृतोपयोगमाह–

भविता सर्वथैवैतत्सम्वादस्य निबन्धनम् ॥ २०३ ॥
गुणदोषास्ततःस्तस्य विविच्यन्ते ह्यनेकधा ।

भविता सर्वथैवैतदिति । अयं संवादो व्यासादिभिर्भागवतादावश्यं निरूपणीयः । अतो गुणदोषा निरूप्यन्ते । प्रकृते तु नोपयोगः । अतःसङ्गत्यभावो न दोषाय ॥ २०३½ ॥

अध्यायाष्टकार्थमुपसंहरति–

एवं व्यासप्रकारेण तत्त्वमुक्तं विभागशः ॥ २०४ ॥
समासेन तथैकस्मिन् सफलं पूरणं तथा ।

एवमिति । विस्तारप्रकारेण सर्ववस्तुनिर्धारार्थं तत्त्वमुक्तम् । सुखप्रतिपत्त्यर्थं सङ्क्षेपेणाऽऽह तस्याफलत्वमाशङ्क्य सारोद्धारत्वज्ञापनाय शीघ्रं फलसिद्धमाह सफलमिति ॥ २०४ ॥

अवान्तराध्यायार्थमाह—

गुरुप्रसादसिद्ध्यर्थं स्तोत्रं वागेव स स्मृतः ॥ २०५ ॥
प्रतिपत्तिमकृत्वा चेल्लीना को वेद किं भवेत् ।
इत्यन्धारणया देहं जलं चक्रे महामतिः ॥ २०६ ॥
अवतारचरित्रत्वाच्छ्रवणे फलमुच्यते २०६½ ॥

गुरुप्रसादेति । स्तोत्रं देवहूतिकृतम् । स्तोत्रमात्रेणैव तोषे हेतुमाह वागेवेति । "ज्ञानकलावतीर्णः" इति सरस्वतीरूपः कपिलः । देहस्य संस्कारस्तथा कथं कृत इत्याशङ्क्याह प्रतिपत्तिमकृत्वेति । स्वस्य स्त्रीत्वाद्गुरोश्च सरस्वतीरूपत्वात्तिर्यग्गतावपि जलधारैव कृता । अग्निभावेऽप्यूर्ध्वगतिर्गुरुसायुज्यान्नविष्यति इति ज्ञात्वैव तथा कृतवतीत्याह महामतिरिति कथाया अपि सफलत्वमाह ॥ २०५ ॥ २०६½ ॥

इति श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचिते सप्रकाशतत्त्वार्थ-
दीपनिबन्धे श्रीमद्भागवतार्थप्रकरणे
तृतीयस्कन्धार्थनिरूपणं
समाप्तम् ।

શેઠ નારાયણદાસ આસનમલ તથા જેઠાનંદ આસનમલના ફંડમાંથી તેમના ટ્રસ્ટીઓએ પ્રકટ કરેલા પુષ્ટિસંપ્રદાયના ગ્રન્થો.

---

૧ બડે શિક્ષાપત્ર. આ શિક્ષાપત્રની કીંમત પ્રથમ ત્રણ રૂપીયા હતી. તે આ ફંડ તરફથી બહુજ સસ્તી કીંમતે એટલે રૂ ૧ માં મળે છે. જે વૈષ્ણવોને જોઇએ તેમણે તરત મંગાવી લેવું.. હવે નવી આવૃત્તિ છપાશે નહિ, કેમકે બીજા મોટા ગ્રન્થો છાપવા શરૂ કર્યા છે. માટે જ્યાં સુધી સિલકમાં હશે, ત્યાં સુધીજ મળશે, તેથી જલદી મંગાવી લેવું.

૨ વૃત્રાસુરચતુ શ્લોકી. શ્રીપુરૂષોત્તમજીના પ્રકાશ સાથે, વ્રજભાષામાં. કિં. આના ૪.

૩ નિબંધાન્તર્ગત–ભાગવતાખ્યાયાર્થઃ, શ્રીગોકુલરાય ભટ્ટકૃતઃ, કિં. આના ૬.

૪ નિબન્ધ તૃતીયસ્કંધ ટિપ્પણી, શ્રીકલ્યાણરાયજીકૃતા, કિં. આના ૮.

૫ સહસ્રીભાવના, શ્રીહરિરાય પ્રકટિતા કિં. આના ૧૦.

૬ પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા ભાગ ૨ જો કિં. આના ૧૨.

૭ વર્ષોત્સવનાં કીર્તન (છપાય છે.)

૮ અણુભાષ્યવિવરણમ, ગોસ્વામિ શ્રીગિરિધરજીકૃતમ (યન્ત્રસ્થમ)

૯ શ્રીવલ્લભાચાર્યવંશાવલી. પરમ ભગવદીય રણછોડદાસ વરજીવનદાસ પેટલાદીએ, ૩૦–૪૦ વર્ષ સુધી શ્રમ લઇને તૈયાર કરેલી. (છપાય છે.)

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

૧ શેઠ નારાયણદાસ અને જેઠાનંદ આસનમલ ટ્રસ્ટ ઑફીસ,
૨૩૬ કાલકાદેવી રોડ, મુંબઇ નં. ૨.

૨ પંડિત ગટ્ટુલાલજી પાઠશાળા, કથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભુલેશ્વર, મુંબઇ નં. ૨.

૩ ગિરિધરલાલ જ. શાહ, મોટું મંદિર, ત્રીજો ભોઇવાડો, મુંબઇ નં ૨.

૪ પંડિત નારાયણ મૂલજી બુકસેલર, કાલકાદેવી રોડ, મુંબઇ નં. ૨.

૫ શેઠ નારાયણદાસ અને જેઠાનંદ આસનમલ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય,
રેમ્પાર્ટ રો, મુંબઇ બજાર, કરાંચી.

૬ શેઠ નારાયણદાસ આસનમલ, ઉદ્ધવકુંડ ગોશાલા, પોસ્ટ-રાધાકુંડ,
ઉદ્ધવકુંડ, જીલ્લા-મથુરા.

मुद्रकः-प्रभाशंकर जयशंकर पाठक
श्री जगदीश्वर प्रिंटींग प्रेस,
गिरगांव गायवाडी,
मुंबई ४.